

प्रतिज्ञादिपञ्चकवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थ
विशिष्टज्ञानं जन्यते । तेन च विशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहि मानान्तरमुत्थाप्यते । तेन

यत्किञ्चिच्छाब्दबोधनिवेशः । समानानुपूर्विकनानावाक्यविषयतानामेवानु-
गत रूपेणैकैकारणतायामवच्छेदकत्वात् पर्वतोवह्निमानित्याद्यैकैक-
वाक्यव्यक्तिघटितवाक्यपञ्चकवृत्तिसमुदायत्वस्य न तादृशकारणतावच्छे-
दकविषयताश्रयवर्णरव्यापकत्वमिति यत्किञ्चिज्ज्ञानीविषयतानिवेशः ।
न च वाक्यान्तरसाधारणसमुदायरवमादाम वाक्यान्तरघटितसमुदायेऽति-
व्याप्तिरिति वाच्यम् , तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तिस्वानिरूपकत्वेन नि-
रुक्तसमुदायत्वस्य निवृत्तणीयत्वात् न चैवमपि व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिसमुदाये
ऽतिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति वाच्यम् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिवृत्तिपक्षस्तमुदा-
यत्वं तावदेवकूटेल निरुक्तसमुदायत्वस्य विशेषणीयत्वात् । न चैवमपि
एकैकन्यायघटकं यत्प्रतिज्ञादिवाक्यं तत्समुदायेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ;
स्वाश्रयीभूतमतिप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वादित्यन्येहेत्वादिवृत्ति पक्षस्त-
मुदायत्वं तदन्यत्वस्य समुदायत्वे विशेषणीयत्वादिति विक् । न्यायज-
न्यबोधस्य परामर्शमयोजकतां सक्तमयति प्रतिज्ञादीति । एकवाक्य
तयेति । विशेषणेतृतीया । तथाचैकवाक्यतापत्तेरित्यर्थः । एकवाक्यत्वं च
विशिष्टैकार्थमतिपादकत्वं तदुत्थाप्याकांक्षानिबर्तकत्वतश्चिबर्तनीयाकांक्षो-
त्थापकत्वान्यतरत्वं वा, तेन पञ्चवाक्यजन्यमहावाक्यार्थबोधासम्भवे-
पि न क्षतिः । स्वार्थविशिष्टज्ञानम्- तच्चद्वाक्यार्थविषयकज्ञानम् । तच्च
समूहलम्बनमन्यथा वेत्यन्यदेतत् । विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि मानान्त-
रम्- विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकपरामर्शजनकं मनः । उत्थाप्यते-
स्वात्मकसहकारिसम्पत्तीक्रियते । तेन- तथाविधेन मनसा परामर्श उत्थाप्यते

इत्युपाध्याय । अप्र च तदेव श्रुतं परामर्शरूप उपनयार्थविषयकत्वा
 दिव्याक्षिप्य उपनयस्य व्यासघने न तात्पर्यम्, तथा सति न्यायजन्य
 मुद्राबुद्धाहरणार्थनया उपनयार्थतया च व्याप्तिमान् पौनरुक्त्य स्यात्,
 किं तु पक्षधर्मत्वमेवोपमयेन विवक्षितं, तथा चोदाहरणार्थव्याप्तिरुपनयार्थ
 पक्षधर्मतायाश्च विश्रुतमेव मानमिति न्यायजन्यबोधस्य न व्याप्तिवि
 शिष्टवैशिष्ट्यावगाहिता, व्याप्य पक्षे वर्तते न वेत्याकाक्षानिवर्तकत्वा
 नुरोधेनैव बह्विव्याप्यादिपदघटितमुपनयवाक्य प्रयुज्यत इति स एव
 समाहितवान् । अत्र च त्रितये— यदि व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मत्वेनैवाका
 लितं तदा व्याप्तिविशिष्टविषयक एव बोधस्तादृशाकाक्षा निवर्तमिष्यती
 ति तथाविधबोध एव उपनयतात्पर्यमावश्यकम् । नचैवमप्याकाक्षानिबृ-
 त्तये अवा-न्तरवाक्यार्थबोधस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितोपगमेपि
 न्यायजन्यमहावाक्यार्थबोधे उपनयाव्याप्तिमान् नोपेक्षते, उदाहरणादेव
 तद्भानात्, अवा-न्तरवाक्यार्थेभ्यः परामर्शरूपत्वेपि निगमनजन्यावाधि
 तत्वादिपतिपत्तेरनुमितावपेक्षितत्वात्तात्पर्यन्त तदसत्त्वेन परामर्शान्तरस्या
 पेक्षेति वाच्यम्, अवा-न्तरवाक्यार्थबोधे व्याप्तिमानानुरोधेन तदशेष्युप
 नयतात्पर्यकरूपनाया आवश्यकत्वे महावाक्यायभाषे तद्भानेपि नापका
 भावादिति । न्यायज यज्ञानस्य वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यशक्यकलकित
 तथा अनुमितिजननायोग्यतया परामर्शान्तरस्वीकार इति मिश्रा । नव्यास्तु
 पक्षाशे व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव अनुमितिहेतुः, नतु व्याप्या
 भिन्नहेतुमदभेदज्ञानम्, तादृशवैशिष्ट्यावगाहिता च न न्यायजन्यशब्द
 बुद्धेः, नामार्थभेदेनावयवबोधस्याप्युत्पन्नत्वात्, अतो व्याप्यत्वा
 वच्छिन्नहेतुनिष्ठप्रकारताकरोधहेतुद्वयविशेष्यकव्याप्तिरूपविशेषणतावच्छेदक
 प्रकारकमानसज्ञाना मानस एव तादृशपरामर्शोऽवश्यमङ्गीकर्तव्य इत्यभिप्रा
 येण तेनचेत्याशयमिहितं, विशिष्टवैशिष्ट्यावगादिमानान्तरम्— विशिष्ट
 वैशिष्ट्यबोधजनक विशेषणतावच्छेदकीभूतव्याप्तिप्रकारक भूतत्वावच्छिन्न

न्यायलक्षणम् ।

चरमः परामर्श उत्पाद्यत इति न्याय
जन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता।
इति तत्त्वचिन्तामणौ न्यायलक्षणम् ।

दीधितिः ।

उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वम् ।

विशेष्यकं ज्ञानम्, उत्थाप्यते, जन्यते. तेन, तादृशविशेषणतावच्छेदक
प्रकारकज्ञानेन, परामर्शो जन्यत इत्यर्थः, नचैवं तेन परामर्शस्य जनना
दिति ग्रन्थासङ्गतिः, तत्र परामर्शपदस्य व्याप्याभिन्नहेतुमत्वभेदबोध
परत्वादित्याहुः । शुद्धहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने पक्षधर्मत्वाकांक्षया वज्र
पक्षधर्मत्वबोधमात्रतत्पर्यकं व्याप्यर्थकपदाघटितमेवोपनयवाक्यं प्रयुज्यत
इति प्राचीनमताभिप्रायकमिदम् ; अत एव दीधितिकृता तन्मताभिप्रायेणैव
'उदाहरणोपनययोरेव तत्पर्यवस्यती' त्यत्रोदाहरणान्तर्भावैणैव परामर्शप्रयोज
कत्वपर्यवसानमुक्तं नतूपनयमात्रस्येत्यपि वदन्ति । अत्र परामर्शप्रयोज
कत्वेन शाब्दज्ञानस्य लक्षणपटकत्वे स्वयमनुपपत्तेर्बध्यमाणतया शाब्दज्ञान
पदं प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थज्ञानपञ्चकपरं, जनकवाक्यपदं च
प्रत्येकं तत्तद्बोधजनकवाक्यपञ्चकपरम्, अतः प्रतिज्ञादिवाक्यपञ्चकलाभः प्रयो
जकान्तं च बोधविशेषाणां परिचायकमात्रम् । यद्यप्येवं प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यै
रेकज्ञानजननेऽप्येतादृशलक्षणा निर्वाहविरहः । तथापि प्रतिज्ञाविजन्म
बोधानां परामर्शप्रयोजकतालाभायैव सम्भवाभिप्रायेण तावदर्थविषयकमेकमेव
ज्ञानं परामर्शप्रयोजकत्वेनाभिहितमित्यभिप्रेत्य दीधितिकृत्यपर्यवसितन्याय
लक्षणमाह— उचिते ति । उचितानुपूर्वीकाणि प्रतिज्ञादीनि पञ्च यत्र समु
दाये तत्त्वम्, तादृशपञ्चपर्याप्तसमुदायत्वमिति यावत् । पञ्चपदं निगमना
न्तानां विशिष्य निवेशलाभाय, न तु पञ्चत्वेनापि तेषां निवेष्टः प्रयोजना

भावात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपक्षके अतिव्याप्तिवारणाय उचितानुपूर्वा
केति । उचितानुपूर्वा प्रतिज्ञोत्तरहेतुत्तरोदाहरणोत्तरोपनयोत्तरनिगमनत्वरूपा ।

ननु किमिदमुचितानुपूर्वाकत्वम् ? न तावत् तद्वशानुपूर्वा
श्रयत्वम्, दर्शितानुपूर्वा निगमन एव विश्रान्ते, नापि तादृशानुपूर्वा
घटकत्वम्, घटकताया दुर्निर्वचत्वात्, तद्धि न स्वविषयकप्रतीत्यविषय
तादृशानुपूर्वाकत्वम्, प्रतिज्ञायाविषयकप्रतीत्या शुद्धनिगमनत्वस्य विषयी
करणाद्विशिष्टनिगमनत्वे तादृशप्रतीत्यविषयत्वानुपपत्ते, विशेष्यवृत्तेर्विशि
ष्टानुयोगिकामात्रानभ्युपगमात्, नापि तादृशानुपूर्वाविषयिताव्यापकविष
यिताकत्वम्, शब्दव्यक्तिभेदेन प्रतिज्ञादेर्भिन्नतया कस्याश्चिदपि गति
ज्ञाव्यक्तैर्विषयितायास्तादृशानुपूर्वाविषयितासानान्यव्यापकत्वासम्भवात्,
प्रतिज्ञादिव्यक्त्यन्तरघटितन्यायविषयकज्ञानेपि तादृशानुपूर्वाविषयितास
त्वात्, यत्किंचिदानुपूर्वाविषयिताव्यापकत्वस्य व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादि
विषयतासाधारणत्वात्, तादृशप्रतिज्ञादिविषयक न्यायविषयकज्ञानीयतया
विधानुपूर्वाविषयितायाएव तादृशप्रतिज्ञाविषयताव्याप्यत्वात् । न च
ज्ञानभेदेन विषयिताभेदानभ्युपगमात्प्रतिज्ञाव्यक्त्यस्य, तादृशप्रति
ज्ञादिव्यक्तिसमानाधिकरणत्वादिना आनुपूर्वाविशेषावच्छिन्नन्यायविषयकज्ञा
नीयानुपूर्वाविशेषविषयितायास्तादृशप्रतिज्ञादिव्यक्तिविषयिताशून्यावृत्तित्वा
तस्यास्तस्याप्यन्तर्धानत्वात् । अथ निगमनपूर्वोपनयपूर्वोदाहरणपूर्वहेतुपू
त्वरूपानुपूर्वाश्रयत्वेन प्रतिज्ञाया तादृशोदाहरणपूर्वत्वे सति प्रतिज्ञोत्त
त्वादिरूपानुपूर्वाश्रयत्वेन च हेत्ववयवादीना निवेद्याज्ञानुपपत्ति । अथ
तादृशैकविधानुपूर्वाविशेषावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव तादृश
पूर्वाघटकत्वमिति चेत्, एवमप्येकैकन्यायघटक यत्प्रतिज्ञाघटैकत्वात्
तत्समुदायेऽतिप्रसङ्गो दुर्भारएवेति चेत्, नैवम्, स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाघटव्यवहि
तरत्वदून्मादिहेत्वाद्विशिष्टे यद्यत्समुदायस्य तत्तदन्वयत्वस्य समुदायत्ववि
णत्वे तात्पर्यात् । व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिनिष्ठस्य नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञा

दी)प्रतिज्ञादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वादिविशेषणशून्यमेवो
 भावेयमिति नान्योन्याश्रयः । साध्यादिविशेषनियन्त्रिताश्च प्रतिज्ञादयो
 भाध्या इति न विभिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः ।

रथकनिष्ठस्य च समुदायस्वरस्य तत्तदन्वयविरहात्तात्तिप्रसङ्गः ।
 एवञ्च घटमानमेत्यादि वाक्यवृत्तिसमुदायस्वरणाय प्रतिज्ञादिवृत्ति
 त्वविशेषणमपि सार्धकमित्यवश्यम्, प्रतिज्ञादिवृत्तिरत्र च (प्रतिज्ञात्वाध्व
 च्छिन्नवृत्तिरत्र) प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्तचवच्छेदक (यत्किंचि) दर्शयचकवाप
 कत्वम्, अतः प्रतिज्ञादिपक्षकैकदेशसमुदाये नास्ति प्रसङ्गः । प्रतिज्ञात्वादे
 र्यासज्यवृत्तिरत्तात्तदाश्रयकदेशमात्रवृत्तेरतत्पर्याप्तजनवच्छेदकरत्वं । समुदाय
 त्वचानेकपर्याप्तो धर्मः तस्य पर्याप्तिस्त्वन्धेन न्यायपक्षवृत्तिनिमित्त-वाक्यै
 कदेशे न्यायतत्त्ववह रप्रमग इति तु विभावनीयम् । ननु प्रतिज्ञादिक
 क्षणे न्यायान्तर्गतत्वविशेषणस्य प्रवेशनीयतया अन्या-याश्रयप्रसङ्ग
 इत्यत्र आह— प्रतिज्ञात्वादिकमिति । उदासीनवाक्यवारके
 ति । न्यायान्तर्गत वाक्यवारणमात्रप्रयोजनके यथे । एतेन
 न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिपक्षसमुदायस्य उचितादुर्वाक्यविरहादेव
 पर्याप्तवापसकौन्यायघटकप्रतिज्ञादिशरीरे तादृशविशेषणानुपादानेपि न
 क्षतिरिति सूचितम् । (अत्रकेचित्— असाधकतास्थलीय मायेऽ वाप्ति,
 अत्र व्याप्तेरुपयवादिमिद्वत्त्वेनोदाहरणाभावेन पक्षव्यवसाय इति, तत्र,
 भाध्यापनमेवेन न्यायमेवादात्तुरवयवस्यैव अत्र वादिति । यदि च
 त्वत्रैव समयबन्धस्थले पक्षावयवप्रयोग इति ग यते तदागितनिर्वा
 ण्य समयबन्ध विनपि त्वत्रैव पक्षावयवप्रयोगे इति मत स्वीकरणी
 रमिति ।) क्रमप्रयुक्ताविभिन्नपक्षसाध्यहेतुकप्रतिज्ञादिपक्षके ऽतिव्याप्ति
 शङ्का निरस्यति । साध्यादीति । तत्साध्यपक्षहेतुकन्याय
 शङ्के तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञात्वाधनकहेतुतत्साध्यपक्षकहेतुद्वारात्तत्साध्य

[दी] व्याप्यादेरिव साध्याद्यनुगमात्तनुगमो न्यायादेरपीत्यतएव ।
एतेन प्रतिज्ञानिगमनयो

यशसाधनकोपनमतसाध्यसाधनक्रानिगमनानि निवशनीयानित्यर्थः ।
नन्वेव न्यायपदार्थस्यानुगततया न्यायपदस्य नानार्थकताप-
त्तिरित्यप्रेषापातिमाह व्यासजादेरिवेति । व्यासजादिपदार्थस्येवेत्यर्थः ।
साध्याद्यनुगमात् । स्वघटकसाध्यादीना मिलभितरूपेण निवेशनीय-
त्वात् । अननुगमः अनुगतप्रवृत्तिनिमित्तविह । न्यायादेः न्या-
यादिपदार्थस्य । आदिपदादवयवादिपरिग्रहः । इत्यतएवेति । गत्यन्त-
राभावादिति याव । यथाश्रुतमूलस्वरमसिद्धावयवषकजन्ममहावाक्या-
र्थबोधमादाय लक्षणसम्भव निराचिकीर्तुं वाक्यपचकस्यैकाविशिष्टार्थनाश-
कता स्पष्टवति प्रतिज्ञानिगमनयोरिति । न सम्भूयैक्यमतिपादकत्व-
मित्यप्रेतनेनावय । प्रतिज्ञार्थे बहूनिमतिपर्वते निगमनार्थस्य विशिष्टहेतु-
ज्ञानज्ञानसाध्यवत्त्वस्यान्वयबोधोपपत्तेः साध्यवत्याशनादाय योनितकथ-
मसङ्गात् । दण्डवान् रन्दण्डवानित्यादाविव विधेयास अधिकावगा-
दिनस्तद्वशान्वयवयवस्य सम्भाव्येति शुद्धपक्षनावच्छेदकविशिष्टसाधितत्वा-
दिविशिष्टसाध्यवत्तावगादिन्या प्रतिज्ञरेवोपयोगित्वेन साध्यावशिष्टपक्षे-
तादृशसाध्यवत्तान्वयबोधस्यानाकाङ्क्षिततया वादिनात्यर्थाविषयत्वाच्च । यत्तु-
वह्निविशिष्टपर्वत देहपक्षः । वह्निमत्पदोत्तरपर्वतपक्षस्तद्विधितरेभेदता ,
नीलो पटस्त्रन्दर इत्यदाविव घट नील स्रु द्वादित्यादौ नीलोन्नितपटपक्षे
विधेयमानादुद्देश्यतावच्छेदकवाचकपक्षस्य उद्देश्यवाचकपक्षपूर्ववर्तिताया
अपेक्षणीयत्वात्, अतनैतादृशान्वयबोधसम्भाव न च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्न-
एव शुद्धवह्निगर्वनिगमनोपपत्त्याप्यविशिष्टवह्निमत्त्वयै र्युगपद्विधेयतया न-
न्वयोपपन्नैकवाक्यत्व निर्वहनीनि वाच्यम् , गुणाना च परार्थत्वादसम्भ-

- [३] उदाहरणावयवान्तरयोश्च न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वम् ।

अथः समत्वात्स्यादिति न्यायेन विधेयतया भासमानयोः शुद्धवद्भिन्नपक्ष-
विशिष्टवद्भिन्नमस्त्वयोरवच्छेदावच्छेदकभावात्प्रविशयविताकस्वरूपसम्बन्धाभा-
वेनैकवाक्यत्वानिर्वाहात्, अत एव विधेयभेदे सर्वत्र वाक्यभेदः,
केवलोपनयजन्यबोधे पक्षे साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वस्य विधेयत्वेऽपि उपनयनि-
गमनापीनबोधे उद्देश्यपदपूर्वनिर्दिष्टव्याप्यवरपदार्थस्य उद्देश्यतावच्छेदक-
त्वमेव भावेन तद्विषयकत्वनिगमनार्थविषयकत्वयोरवच्छेदावच्छेदकभावा-
त्तदुभयैकवाक्यमेति, तत्र— तात्पर्यसंज्ञे योजनयापि तादृशबोधसम्भ-
वात्, उद्देश्यवाचकपदस्य विधेयवानकपदपूर्वत्वेन प्रतिस्त्वनान्यथापेक्षणी-
यतया योजनयैवोपनयेन पक्षे अयं पदार्थे साध्यव्याप्यवस्त्वयोरवच्छेदात् तात्प-
र्यसंज्ञे वादिवाक्ये योजनयाः दूषणानर्हत्वात्, तात्पर्यविरहस्यैव तत्र
कोजत्वात् । इदमुपलक्षणम्, उपनयेनापि समं प्रतिज्ञायाः न विशिष्ट-
कार्थप्रतिपादकत्वं बह्विधमिति पर्वते उपनयार्थस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वस्या-
भासतादृशहेतुमत्त्वांशघटिततया विधेयत्वसम्भवेऽपि अनुमिरूपयोगिनः
पक्षतावच्छेदकविशिष्टे हेतुमत्त्वस्याकांक्षयैवोपनयप्रतिपादनादनाकांक्षितस्य
पर्वते पर्वताभेदबोधस्य तात्पर्याविषयत्वात् । उदाहरणावयवान्तरयोरिति
उदाहरणपदकार्योपपत्तद्वद्विभागयोरपि नैकविशिष्टार्थबोधकत्वं तत्र
द्विरुक्तवत्पदेन महानसत्त्वमहानसान्यत्वादिनोद्देश्योपस्थापनात् तत्त्वपदे-
नापि तत्तदुपावच्छिन्नपरांशान्महानसं भूवद्बह्विधमस्य महानसान्यद्वय-
वद्बह्विधमेषेति वाक्यार्थचतुष्टयविषयकसमूहालम्बनबोधस्यैवोदयात् । न च
धीप्सया व्यापकत्वबोधनाद्भूवद्भूव्यापकवद्बह्विमानित्वाकारक एकविशिष्टा-
र्थबोध एव तत्रोत्पद्यत इति वाच्यम् ; योयदित्यादेरनन्वितार्थकरवत्संगात् ।
न च द्विरुक्तवत्पदस्यैव व्यापकत्वमर्थः स च साध्योऽपि अन्येतीति वाच्यम् ;

नामार्थयोर्भेदान्वयबोधस्यानुपपत्त्यात् । व्यापकत्वावच्छिन्नस्य तदर्थ
 स्माभेदान्वय इत्यपि न सम्भवति । सुन्दरो दण्डीत्यादौ दण्दाद्यशे सु
 न्दराद्यभेदान्वयवत्समानविभक्तिकरत्वाभावेन मत्वर्थीयप्रकृत्युपस्थाप्ये अर्थे
 असमस्तनामार्थभेदान्वयस्यासम्भवात् , अवेदान्वयप्रतियोगिसापेक्षतया
 असामर्थ्येन साध्यवाचकपदोत्तरं सन्नित्तसम्भवाच्च, तत्पदस्य तावतापि सा
 र्थक्यसम्भवाच्च । तस्माद्यत्पदार्थे हेतोः तत्पदार्थे च तस्मिन् साध्यस्य
 विवेकतया मानमेव समूहालम्बनरूपं तत्र जायते, तदुत्तरं व्यापकता
 बाधो मानसः, स एव वा शब्दबोधः, साध्यवाचकपदस्य प्रकृतसाधनव्याप
 कताविशिष्टसाध्ये लक्षणिकतया तत्पदार्थे व्यापकताविशिष्टसाध्यवत्ता
 भवगादृत इत्युपेयम् । बीप्तासममिन्याहारस्यके व्यापकत्वतत्पर्यस्यानावि
 त्तया तादृशलक्षणाया निरुदलक्षणात्वेन वारिषाक्ये तत्स्वीकारे क्षति
 विरहात् । नच व्यापकताबोधस्यावश्यकत्वे नानाहेत्वधिकरणे बह्व्यादि
 मत्त्वबोधनस्याप्रयोजकतया ध्वादिप्रमुद्देश्यतावच्छेदकीकृत्य समूहालम्बना
 नात्मक एव व्यापकताविशिष्टसाध्यबोध उपेयता यद्यत्पदन्तु तादृशलक्ष्यार्थ
 तात्पर्यमाहकमेवास्तिवति वाच्यम्; अर्थबोधकत्वसम्भवे तत्परित्यागायोगात्,
 यो यो न बहिमान् स न धूमवानित्यादौ व्यतिरेक्युदाहरणे बह्निश्रेयाविहेतुके
 धूमवश्रेयाविसाप्यके तादृशान्वय्युदाहरणे वा यद्यत्पदार्थाविवक्षायां मति
 योगित्वाच्चकपदसमानविभक्तिकपदोपस्थाप्यस्यानुयोगिनोऽपवेगेन नवा तत्रा
 न्योन्यामावबोचनासम्भवाच्च । एवं चैत्रो जनाति कर्तृत्वादित्यादौ न्याया
 न्तर्गते यो यः करोति स सजानातीत्युदाहरणे यद्यत्पदार्थाविवक्षायां धर्मिणो
 ऽलाभेन साध्याश्रयविकलतयोदाहणामासतामसङ्गाद्येति । एवं चोदाहरण
 समुदायत्वावयवान्तरेण समं विशिष्टार्थमतिपादकत्वं सुतरामेव न सम्भवतीति
 भावः । एतेन हेतुवाहरणयोर्धूमवान्धूनाददिनानित्येतादृशविशिष्टार्थे
 बोधजनकत्वसम्भवादुदाहरणावयवान्तरयोरित्यनुपपन्नमित्यपि निरुप्तम् ।

[वी] द्रागेव तु पश्चानामवधानानाम् । परन्तु प्रतिज्ञाहेत्वोः कथंचिदुपनय

द्रागेव- सुतरामेव । नसंग्रह्यैकार्थप्रतिपादकत्वमित्यनुषज्यते ।
प्रतिज्ञाहेत्वोरित्यत्रापि नकारं विहाय ताभ्यां पर्वतो धूमज्ञानज्ञाप्य
बह्निमानित्येतादृशविशिष्टज्ञानजननादिति भावः । अथ प्रतिज्ञाजन्मबोधो
नन्तरं कुत इति साध्यज्ञापकाकांक्षायां तन्निवर्तकं हेतुवाक्यं प्रयुज्यते,
तन्निवर्तकता च पक्षविशेषणतानापक्षसाध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वबोधनेनापि
निर्वहतीति पक्षांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिवोध्यस्या
नुपयोगितया न तात्पर्यविषयत्वमिति चेन्न, पर्वते बह्निबोधानन्तरं पर्वते
यद्वादिज्ञापकं तत्रैवाकांक्षा जायते, तन्निवृत्तिश्च साध्ये धूमादिज्ञानजन्य
पर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वप्रतिपादनैव, धूमाद्वह्निमन्महानसमित्यादिवा-
क्यस्य पर्वते बह्निमत्त्वं कुत इत्याकांक्षानिवर्तकत्वाभावात्, पक्षमी
तस्तादृशपर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वमानं च तद्विशेषणतापक्षसाध्यांश एवो
क्तवाक्यान्महानसादिविशेषणतयोपस्थिते तदपतीतेः एकधर्मविशेषणता
पक्षे अन्यविशेष्यकहेतुज्ञानाधीनज्ञानविषयत्वबोधकतायाः पक्षस्या अव्यु-
त्पन्नत्वादिति धूमाद्वह्निगान्पर्वत इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यावश्यक-
त्वात् । कथंचिदि ति । निगमनेऽयंपदानुपपन्नपक्षे बह्निव्याप्यधूम
वत्पर्वतादिरूपोपनयार्थे निगमनार्थधूमज्ञानज्ञाप्यबह्निमत्त्वाद्यन्वयसम्भवा
दिति भावः । अनुपपन्नपक्षे तु तादृशबह्ण्यादिमत्पक्षरूपनिगमनार्थमात्रबोधे
नैवाकांक्षानिवृत्तेरुपनयार्थे विशिष्टपक्षे निगमनार्थमूतविशिष्टपक्षबोधस्या
नुपयुक्तस्य न तात्पर्यविषयतेति कथंचित्कृतम् । इदंत्वबोधेयम्—
अननुपपन्नपक्षेऽप्यननुपपन्नपक्षे निगमनार्थान्वय
मात्रेणैव कृतकृत्यतया तत्समुदायार्थविशिष्टपक्षे निगमनार्थविषयकबोधे
वि तात्पर्यमपानागिकमिति ।

[दी] निगमनयो । एकवाक्यताव्यवहारस्तु विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरता
मात्रेण । तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वञ्च यदि तद्विषयतत्त्वदार्थसार्थो
पस्थापकतया (तत्त्वदार्थोपस्थापकतया) तदा उदाहरणोप
नययोरेव तत्पर्यवस्यति । अथतदानुकूल्यमात्रेण, तदा को बहिर्मान

नन्वेव प्रतिज्ञादीना पक्षाना कथमेकवाक्यताव्यवहार इत्यत
आह— एके ति । विशिष्टैके ति । विशिष्टैकार्थप्रतीतिच्छाप्रयोज्यत्वमात्रे
णेत्यर्थः । मात्रपदेन तादृशप्रतीतिजनकत्वव्यवच्छेदः । तादृशी च
प्रतिपत्तिर्निगमनरूपचरमवाक्यार्थबुद्धिरुदीच्यो वा मानस परामर्शः ।
तत्परता च तामजनयतोऽप्युत्तरोत्तरवाक्यप्रयोजिकामाकाङ्क्षामुत्थापयतः
प्रतिज्ञादेरिद्वधूमहत्यादिवचसामानुमानिकबह्व्यादिधीपरतावन्निर्वहत्येव —
तत्त्वयोजकत्वैव । ननु तावद्विरवयवं सम्मुखैकमहावाक्यार्थबोधाजन
नेपि परामर्शप्रयोजकीभूतस्वीयस्वीयतत्त्वविशिष्टार्थधीजनकतायाः सर्वावय
वेष्वेव सत्त्वेन निरुक्तलक्षणसमन्वयो नानुपपन्न इत्यत आह— परामर्श
प्रयोजकत्वं चेति । परामर्शप्रयोजकज्ञानकत्वचेत्यर्थः । तद्विषयेति ।
परामर्शविषयेत्यर्थः । तत्त्वदार्थसार्थोपस्थापकतयेति । अभेदे तृतीया ।
तथा च तदुपस्थापकरूपमित्यर्थः । विवक्षितमिति शेषः । तथा च या
दृशयादृशवाक्ये परामर्शविषयसकलपदार्था उपस्थाप्यन्ते सः सप्तमुदा
यत्वं विवक्षितमिति पर्यवसितोर्थः । उदाहरणोपनययोरेवेति । उप
नयस्य व्यास्यबोधकत्वमताभिप्रायेणोदाहरणा तर्माव । तन् यावत्त्वम् ।
पर्यवस्यतीति । ताभ्यामेव परामर्शविषयसकलपदार्थोपस्थापनादितिभावः ।

अथ यथाकथञ्चित्परामर्शानुवृत्त्य तादृशयादृशवाक्याना तादृश
तादृशवाक्यसप्तमुदायत्वं विवक्षितमतो नोदाहरणोपनयमात्रेऽतिव्याप्तिरित्या
शङ्कते अथेति । तदानुवृत्त्यमात्रेणेति । पूर्ववदभेदे तृतीया । परा

अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयो- जकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वं ।

[दो] पर्वतो वह्निमान् कुतो धूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादि
समाहितम् ।

इति दीपितो न्यायलक्षणम् ।

अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति

मर्शप्रयोजकत्वमित्यनुपपद्यते । इत्यादेः— इत्यादिसमुदायस्य । तथात्वम्—
न्यायत्वम् । स्यादिति शेषः । को वह्निमानित्यादिवाक्यानामपि जिज्ञासा
ज्ञापनद्वारा अवयवमप्रयोजकत्वेन यथाकथञ्चित्परामर्शानुक्लृप्तमवयव-
मिति भावः । इत्यादीत्यादिपदात् व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादावतिव्यासत्वादेः
परिमहः ।

इति गदापरिमे न्यायलक्षणम् ।

मूलोक्तावयवलक्षणे शाब्दज्ञानस्यानुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयो-
जकशाब्दज्ञानजनकत्वाभिधानं पञ्चवाक्यानामेकमहावाक्यार्थपीजनकत्वाभि-
मानेन प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थगोचरशाब्दधीविशेषाणां परिचयामैव,
तेषां निवेशस्तु विशिष्य तत्तदर्थविषयकशाब्दबुद्धित्वेन; न तु तद्विश-
शाब्दधीजनकत्वेन, तथा सत्यैकैवावयवजन्यशाब्दबुद्धेरपि परामर्शप्रयोजक-
तया तत्तत्जनकावान्तरवाक्यार्थज्ञानजनकवाक्यवाक्येतिपक्षस्य दुर्भारत्वात्;
न च साध्यविशिष्टपक्षादिविषयकशाब्दबुद्धित्वेन बाधपक्षकनिवेशेऽननुगमः;
जनकागतस्य तत्तद्गोपजनकान्यतमत्वादित्युपायगतधर्मावच्छिन्नपरत्वात्-
नचैवं सति न्यायान्तर्गते पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिः; वाक्य-
पदस्य न्यायान्तर्गतत्वार्थकत्वादित्यभिप्रेत्य पर्यवसितं लक्षणार्थमाह—
न्यायेति । (यद्यप्युदासीने न्यायान्तर्गतत्वपदितप्रतिज्ञाच्यतमत्वमेव

मास्ति, तथापि तद्व्यतिरिक्तमतिज्ञानप्रादानामिप्रायेणेदम् ।) अथ किमिदं
 न्यायान्तर्गतत्वं ? न तावत्स्वाविषयकप्रतीत्यविषयन्यायकत्वम् ; मतिज्ञान
 विषयकप्रतीत्यापि हेत्वादिरूपन्यायैकदेशस्य विषयीकरणात्तद्व्यतिरिक्तस्य
 दायात्मकन्याये मतिज्ञानविषयकप्रतीत्यविषयत्वस्य दुर्घटत्वात् , एकदेश
 वृत्तेर्न्यायस्य विषयभावच्छिन्नानुयोगिताकामाशानशीकारात् , नापि न्याय
 विषयताव्यापकविषयिताकरवम् ; उच्चारणभेदेनैकानुपूर्व्यवच्छिन्नवाक्यानां
 मपि भेदात् कस्याश्चिदपि प्रतिज्ञान्यक्तेर्विषयिताया एकविषयमपि न्याय
 मवगाहमानेषु सर्वेषु ज्ञानेषु वृत्त्यसम्भवात् , मैवम् ; स्वाविषयक
 प्रतीत्यविषयन्यायकत्वमेव सत् न्यायत्वसामानाधिकरण्यामात्रेण तादृशप्रतीत्य
 विषयत्वं विषयणीयम् , एकैकप्रतिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्या व्यवपन्नतर
 व्यतिरिक्तन्यायस्य सन्त्ययैकदेशहेत्वदिस्वावगाहनेपि न्यायस्याधिकरणे सत्य
 तिज्ञान्यक्तौ तत्प्रतिज्ञादिव्यक्त्यविषयकप्रतीत्यविषयसत्त्वेन तासां तथात्व
 मन्याहृतमेव । अथवा न्यायत्वाश्रयत्वमेव तमा, पर्याप्त्यविवक्षया एक
 देशस्यापि तथात्वोपपत्तेः । वास्तुतो न्यायत्वघटकस्य सद्मुदापत्तावस्थानत्र
 निष्प्रयोजकत्वेनाविवेद्यादुचितानुपूर्वीकत्वमात्रं विवक्षितम्, तदेव न न्याया
 न्तर्गतत्वमेकदेशसाधारणम् । उचितानुपूर्वीकत्वं न प्रतिज्ञोत्तरहेत्वादि
 व्यतिरिक्तवाक्यव्यक्त्यानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम् , वि-
 शिष्टधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतायाः तद्व्यतिरिक्तसमुदायपर्याप्ततया
 एकदेशस्यापि तदाश्रयत्वात् प्रतिज्ञादेः तथात्वमस्यतम् । उपनयविशेषो
 उत्तरविविशिष्टनिगमनत्वस्योपपत्तेः न वैशिष्ट्यघटकतया निगमनस्याप्यन्तर्भावः
 उत्साधारण्यमसतमेवोक्तधर्मस्य । विशिष्टस्यावच्छेदकतात्मने एकमव-
 च्छेदकमपरं न सन्निवेशणं सन्निष्टस्यावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकम् , न
 तु समुदायेऽवच्छेदकत्वं पर्याप्तमित्युपपत्तेः न तादृशानुपूर्वीविशेषप्रकारक
 निष्प्रयत्नसमन्वितप्रकारणावच्छेदकविषयताकरव विवक्षणीयम् । तादृशी
 न तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यवृत्तिस्वावच्छिन्नकार्यतानिकावेतकारणता, तद्वत्

[दी] प्रतिज्ञायन्तमवयवम् ,

च्छेदकत्वं च हेत्वादिनिष्ठानन्तर्यप्रकारतापत्तप्रतिज्ञादिविषयतानामप्यव्याह-
तम् । विनिगमनाविरहादितरविषयतानिरूपितत्वेन निश्चयत्वविशिष्टत्वेन
च कारणीभूतज्ञानविषयसकलनिरूपितविषयितानां कारणतावच्छेदकत्वात् ।
प्रतिज्ञोत्तरहेतुत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितम् । प्रति-
ज्ञोत्तरहेतुरित्यादिज्ञानसाधारणीतादृशानुपूर्व्यावच्छिन्नमित्यवयवविशिष्टवैशि-
ष्ट्यावच्छिन्नकार्यतानिरूपितसादृशव्यवसायप्रकारज्ञानकारणतां चादयो
दासीनातिप्रसङ्गवारणाय कारणतायां तादृशव्यवसायव्यवसायकत्वयोर्निवे-
शनम् । न च तादृशानुपूर्व्याविशेषावच्छिन्नवैशिष्ट्यवगाहिबुद्धित्वाव-
च्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया अपि न तादृशानुपूर्व्याविशेषप्रकारकनिश्च-
यत्वसमनैयत्वसम्भन्धः ; प्रतिज्ञात्वादिना पदार्थान्तरावगाहितादृशानुपूर्व्याप्रका-
रकज्ञानसमानाकारकज्ञानसाधारणत्वात् , तादृशज्ञानस्य वास्तवप्रतिज्ञाय
विषयकारकेनतद्व्यतिष्ठानुपूर्व्याप्रकारकत्वादिति वाच्यम्, प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नप्रका-
रतानिरूपितहेतुत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितेतिकमेण निगमनत्वावच्छिन्न
विषयतापर्यन्तं निवेद्य तच्छालिनिश्चयत्वसमनियतत्वस्यैव विवक्षितत्वा
तादृशनिश्चयत्वस्योक्तप्रमसाधारण्येन क्षतिविरहात् । नचैवमुदासीनप्रति-
ज्ञायानन्तर्य हेत्वाद्यशेषवगाहते, यो अमस्तच्छिन्नादृशप्रतिज्ञादिविषयिताया
अपि निरुक्तकारणतावच्छेदकतयाऽतिप्रसङ्गो दुर्वार इति वाच्यम् , अमा-
वृत्तिविषयिताया एव निवेद्यनीयत्वादिति कृतं विस्तरेण ।

अवयवैकदेशस्यावयवद्वयप्राथम्यमुदाहरणं च वारणाय प्रतिज्ञा-
यन्त्यतमत्वमिति । अथ धूमाश्लोकवाग्यपर्यतो बहूनिमान् धूमादित्यादि-
न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञैकदेशे धूमादित्यादिमागेऽतिव्याप्तिः ; तस्यापि हेतुप्रति-
पादो यादृशविशिष्टार्थस्तन्मात्रबोधकरत्वेन हेतुलक्षणाकान्ततया प्रतिज्ञा

अन्यतमत्वाकान्तत्वात्, न च तद्वटकपक्षस्याः प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थ-
 बोधकत्वाभावात् बक्ष्यमाणहेतुलक्षणाकान्तत्वं तस्येति वाच्यम्; एव-
 मपि घृणाद्बह्निमत्तः सधर्मा पर्वतो बह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाघटकतादृश-
 भागेऽतिप्रसङ्गस्य दुर्बारत्वादिति चेत्; प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष-
 णतापन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति प्रकृत-
 हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयताबहिर्भूतविषयिताशून्य-
 बोधजनकत्वावयवरूपहेतुत्वस्यैव निवेशनीयतयानतिप्रसङ्गात् । निगमन-
 घटकस्य तस्मादिति भागस्य वारणाय विशेषमवलम्ब्य, तज्जन्यबोधे ता-
 दृशविशिष्टविषयिताबहिर्भूतव्याप्त्यादिविषयतासत्त्वेन तद्वारणात् ।

ननु प्रतिज्ञाघन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिभिन्नमित्यस्वरूपं प्रतिज्ञायेकदेश-
 साधारणमपि, भेदस्याव्यासज्यवृत्तितया समुदायवृत्तिरेव एकदेशवृत्ति-
 ताया अपि दुर्बारत्वात्; अथ प्रतिज्ञादिभिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकरूप-
 वत्त्वं तत् तादृश च रूपं प्रतिज्ञात्वादिकमेव न तु तदेकदेशपर्याप्तपर्वत-
 पदत्वादिकम्, तदवच्छिन्ने व्यासज्यवृत्तिप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वा-
 दिति चेत्, प्रतिज्ञायेकदेशे प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदभावे तादृशभेदा-
 वच्छिन्नभेदस्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नेऽपि सत्त्वासम्भवात् प्रतिज्ञात्पर्या-
 सचधिकरणसमुदायस्यैकदेशानतिरिक्तत्वात्, न हि व्यासज्यवृत्तिधर्माव-
 च्छिन्नानुयोगिताकैकदेशभेदः सामाजिकः, घटपटी न घट इत्यादिप्रतीते-
 रसिद्धेः । प्रतिज्ञादिभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकं यद्यद्वैत तदवच्छिन्नानु-
 योगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वविवक्षणे च प्रतिज्ञाहेत्वादिसमु-
 दायेऽतिव्याप्तिः, तादृशसमुदायत्वावच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वा-
 तादृशसमुदायत्वस्य निरुक्तरूपानन्तर्गतत्वेन तादृशसकलधर्मावच्छिन्नानु-
 योगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकात्, प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगि-
 ताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगिता-
 वच्छेदकत्वेनापि तादृशधर्मविशेषणे चातिगौरवम्, अतो हेतुलक्षणान्तरमाह

[३] प्रतिज्ञापटकरत्ने सति

प्रतिज्ञापटकरत्न इति । अत्रापि न्यायान्तर्गतत्वे सतीत्यनुपपद्यते ।
 अनो न्यायवद्विभूतवाच्यवृत्तात् । प्रतिज्ञावेकदेशवारणाय प्रतिज्ञाप-
 टकरत्ननिवेशनम् । तदर्थं च प्रतिज्ञादिपटकतानवच्छेदकपर्यवस्यम् ।
 तेन प्रतिज्ञादिपटकतदेकदेशभेदस्य प्रतिज्ञात्वादिरूपव्याप्यवृत्तिपर्याय-
 चिच्छेदनुपपत्तेरपि न क्षतिः । प्रतिज्ञादिपटकतावच्छेदकत्वं च प्रतिज्ञा-
 त्वादिरूपवृत्तिपर्यवस्यम् । तथा प्रतिज्ञात्वाच्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वे
 सति प्रतिज्ञात्वादितानानाधिकरणत्वम् । तथार्थं च तदेकदेशवृत्तिपर्यव-
 स्यत्वादेः, तदवच्छिन्ने प्रतिज्ञात्वाच्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वे, न तु प्रतिज्ञात्वादेः ।
 हेतुत्वादेः प्रतिज्ञात्वाच्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वात्तत्प्रमहाय विशेष्य-
 वत्त्वम् । न च मिलितभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकमिन्नत्वनिवेशे हेतु-
 त्वादेः हेतुत्वाच्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वविरहाद्यादशानुयोगिता-
 वच्छेदकमिन्नत्वम्याहृतमेवेति विशेषदलनार्थकमेवेति तावच्चम् ; ध्या-
 दाशोकवान्पर्यतो वद्विमानित्यादिप्रतिज्ञापटकधूमादित्यादिभागसाधारणस्य
 हेतुत्वस्य निवेशे तत्रातिप्रसङ्गमेव मिलितभेदपक्षकानुयोगितावच्छेद-
 कत्वम्येकत्र निवेशासम्भवात् । वस्तुतस्तु तस्यावृत्तपूर्वोपदर्शितहेतु-
 निवेशेनैव तादृशभागवारणसम्भवानिमिलितभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकमिन्न-
 त्वस्यैव निवेशनीयतया नोपादेयमेव विशेषदलम् ; मिलितभेदपक्ष-
 कानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञादिपटकतावच्छेदकत्वानाशङ्कत्वे विशेष्य-
 दले उभयापटितत्वनिवेशेनैवोपपत्त्या तद्व्यपटकभागद्वयापटितत्वपर्यन्त-
 निवेशवैयर्थ्यात् । प्रतिज्ञादिपटकभागद्वयापटितवृत्तिसमुदायरस्य प्रति-
 ज्ञात्वाच्यवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वेन प्रतिज्ञापटकतानवच्छेदकत्ववृत्ते-
 नैव वारणसम्भवात् । मिलितभेदपक्षकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य प्रति

आदिषट्कतावच्छेदकत्वमकत्वे तु प्रतिज्ञावर्षाभ्यामधिकरणहेतुत्वे कदेऽप्यहेतुत्वप-
 र्याप्त्यधिकरणप्रतिज्ञे कदेऽप्युत्पत्तिमुदाहरणमिति ज्ञातव्यं हेतुत्वापवच्छिन्नमेवानु-
 योगितानवच्छेदकतया तत्समुदायत्वमादायातिप्रसङ्गस्य कारणस्य भागद्वयस्य
 गतनिवेशसार्धव्याप्तौ न चैकप्रतिज्ञात्वव्यक्तेरपरप्रतिज्ञात्वव्यक्त्यवच्छिन्नमेवानु-
 योगितावच्छेदकतया प्रतिज्ञाविषयकतावच्छेदकत्वं दुर्वारमेवेति बाध्यम्; स्वस-
 मानाधिकरणप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नमेवानुयोगितावच्छेदकत्वस्य वा अनुगत-
 रूपावच्छिन्नप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नमेवानुयोगितावच्छेदकत्वस्य वा विशेषणीय-
 त्वात् षट्कतानवच्छेदकधर्मस्य व्यासज्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः । तेन प्रतिज्ञादि-
 षट्कदण्डान्यतरमादाय न तदेकदेशातिशयातिः । केचित्तु प्रतिज्ञादिषट्-
 कतावच्छेदकत्वं स्वाभ्यासविषयकप्रतीत्यविषयप्रतिज्ञादिकत्वे सति प्रति-
 ज्ञादिविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वम्, सत्यन्तमनिवेश्य प्रतिज्ञादि-
 विषयकत्वाभावरूढत्वप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वनिवेशे धूमाद्विमतसप्तधर्मा-
 पवैतो बहिमान्धूमादित्यादिन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञेकदेशे धूमादित्योदिमागेऽस्ति
 व्याप्तिः, तत्र प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वमतिपादकत्वरूप-
 हेतुत्वसत्त्वेन तरुप्रतीतिहेतुविषयकत्वप्रतीत्याभावरूढत्वमादायात्, अतः
 प्रतिज्ञादिविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वहेतुविषयकप्रतीतिविषयतावच्छे-
 दकत्वाद्यवच्छिन्नमेवरूढत्वमेव प्रतिज्ञादिषट्कत्वमित्यनेन विवक्ष-
 णीयम्, तथा आसम्भवारणाय सत्यन्तमवच्छेदकविशेषणम्, प्रतिज्ञा-
 येकदेशविषयकप्रतीतिविषयत्वस्य प्रतिज्ञात्वाद्यामप्यतदेकदेशान्तरे सत्त्वे-
 न तदामप्यनुदायस्य तादृशप्रतीत्यविषयत्वासम्भवेऽपि प्रतिज्ञात्वाद्याभ्या-
 सतत्तदेकदेशस्य तत्तदेकदेशविषयप्रतीत्यविषयत्वमेव तत्तदेकदेशवृत्तिधर्मे-
 सत्यन्तनिर्वाहः, प्रतिज्ञादिषट्कस्य पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसम्बन्धेन प्रति-
 ज्ञात्वाद्यामप्यपरत्वात्, सत्यन्तत्वसत्त्वेन प्रतिज्ञात्वादेरप्युपादातुं शक-
 तया असम्भव इति विशेषदलम्, तच्च प्रतिज्ञायेकदेशमात्रवृत्तिपरं

[दी] उभयघटकभागद्वयापत्तिरत्वं वा वक्तव्यम् ।

पदत्वादेरेव, तदाश्रयमात्रविषयकप्रतीतिहेतुत्समुदायरूपप्रतिज्ञाविषयकत्वस्याप्याहतत्वात्, न तु प्रतिज्ञात्वादेः, एकदेशमात्रविषयकप्रतीतिविषयतायामतिप्रसक्तस्य तावच्छेदकत्वासम्भवात्, नचैकदेशमात्रविषयिकाया अपि प्रतीतिः प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयाविषयत्वसम्भवेन तदाश्रयसमुदायाविषयकत्वविषयक्षणे एकैकप्रतिज्ञादिविषयिकाया अपि प्रतीतिः प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयापरव्यक्त्यविषयकत्वेन तदाश्रयसमुदायाविषयकतया एकैकप्रतिज्ञादिव्यक्तिपर्याप्तप्रतिज्ञात्वाविकं तादृशप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वमेव तदतिप्रसक्तत्वादिति वाच्यम् ; स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयतया तादृशप्रतिज्ञात्वाद्याश्रये तादृशप्रतिज्ञात्वाद्याश्रयवर्णसमुदायाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वविषयस्या प्रतिज्ञादिविषयकभक्तकप्रत्ययानामेव तादृशसमुदायविषयकत्वेनादोषात्, अवच्छेदकत्वं चेद्धानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपमेव, न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तेन प्रतिज्ञात्वादिना तदेकदेशमात्रविषयकज्ञानविषयतायां प्रतिज्ञात्वादेस्तथाविधावच्छेदकत्वसत्त्वेपि न क्षतिः, तथा विषयवर्गविशेषज्ञानविषयतायावच्छिन्नानतिरिक्तवृत्तिस्वरूपमिह निवेशनीयम्, तेन प्रतिज्ञादिषट्केषु सकलवर्णेष्वेव प्रतिज्ञाविषयकप्रतीतिविषयत्वसत्त्वेन तादृशविषयतासामान्यशून्याप्रसिद्धावपि स्वव्यापकतादृशविषयतायावच्छिन्नकत्वस्य प्रतिज्ञात्वादिसाधारणत्वेपि न क्षतिरिति वदन्ति । तदसत् ; एतदपेक्षमोक्तप्रतिज्ञाघन्यतमत्वस्यैव लाघवात्प्रानिर्भरस्य निर्जतापातात् । एतेन प्रतिज्ञाघटकतावच्छेदकत्वं स्वसमन्ताधिकरणस्यानधिकरणवृत्तिप्रतिज्ञात्वादिकत्वमित्यपि हेयम् । स्वत्वानुगमेन तादृशं स्वं यद्यद्विशिष्य तावतामनन्तभेदानां निवेशनीयतया महागौरवात् । प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायधारणाय उभयेत्यादि। उभयघटकभागद्वयापत्तिर्भवत्कार्यकम् । तथा च प्रतिज्ञादिषट्कतानवच्छेदकत्वे सति उभयघटकभाग

[दी] उभयस्य प्रतिज्ञाहेतूदाहरणे उदहरणे पनयौ उपनयनिगमने
इति विशिष्य वक्तव्यमिति ।

द्वयावृत्तिर्यो धर्मस्तद्वत्त्व दलद्वयार्थः । प्रतिज्ञाद्येकैकावयवघटकभागद्वयस्यारि
यत्किंचिदुभयघटकत्वादसम्भव इत्यतः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणचतुष्टयस्य वि
शिष्योभयपदार्थतामाह उभयचेति । इति विशिष्यवक्तव्यमित्याग्नेना
न्वयः । इति । इतिरीत्या प्रतिज्ञाहेतूदाहारपि प्रतिज्ञाहेतूमयत्वादिना न घट
कत्वासे विशेषणता तादृशोभयघटकभागाप्रसिद्धे, किंतु प्रत्येक प्रति
ज्ञात्वहेतूत्वादिना, तथा च प्रतिज्ञाघटको यो भाग यस्य हेतुघटक
तदुभयघटितत्वमिति क्रमेणाघटितत्वचतुष्टय निवेशनीयम् । प्रतिज्ञाहेतू
द्येकदेशघटितसमुदायवारणाय घटकभागनिवेशनम्, प्रतिज्ञादिघटकत्वं
चैकदेशसाधारण प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयत्वम् । तथा च प्रतिज्ञात्वाश्रयहेतु वा
श्रयोभयावृत्तित्वादिरूपविशेषणचतुष्टय धर्मविशेषण पर्यवसितम् । नचैव
धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादि-यावधत्कप्रति
ज्ञायामव्याप्तिः, तस्य हेतुलक्षणाका-तभागघटितत्वात्तद्व्यावृत्तस्य पूर्वोपदर्श
तहेतुत्वस्य निवेशेपि निगमनेऽवयवदानुपगमपक्षे तत्रोपनये चाप्यातिर्दु
र्बारेव, तस्योपनयघटकेनाप्यपदेनोपनयस्य च तदघटकेन तेन घटित
त्वादिति वाच्यम्, अनुपगमपक्षे उपनयघटकभागनिगमनघटकभागद्वया
घटितत्वशरीरे उपनयाघटकत्वेन निगमनघटकस्य च निगमनाघटकत्वेन
चोपनयघटकस्य भागस्य विशेष्यवाचकपद्व्यतिरिक्तत्वेन वा भागद्वयस्य
विशेषणीयत्वात् । अयं तन्मादित्यादिभागस्य च सत्यं तनैव वारणात् ।
स्वानाश्रयात्तरितभागद्वयवृत्त्यन्यत्वेन च धर्मा विशेषणीयः । तेन हेत्वाद्यश
परित्यागेन प्रतिज्ञाहेतूदाहरणादिसमुदाये न्यायात्तर्गते नातिप्रसङ्गः । वास्तु
तन्तु प्रतिज्ञाहेतू इत्यादौ हेत्वादिपद प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तपरम्, तथा
चोदाहरणादेः प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तत्वात्तदोषः । प्रतिज्ञाद्यतिरिक्तघटकत्वं च
प्रतिज्ञाद्येकदेश-यावत् प्रतिज्ञात्वाद्याश्रयत्वमेव पर्यवसितं वक्ष्यमिति दिक् ।

[दी] प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकज्ञानपक्षकान्यतमज्ञान
जनकवाक्यत्वं तत्त्वमिति केचित् ।

मूलस्थं शाब्दज्ञानकारणशाब्दज्ञानान्तमन्यतमत्वेनानुगतरूपेणाद्य
यवप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबोधपरमतो नाननुगमः, तादृश
बोधजनकानां वाक्यानामन्यतमत्वेनानुगमे व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानु-
योगिताकान्योन्याभावान्शुपगमे पूर्वोपदर्शितानुपपत्तिप्रसङ्गात्, शाब्द
बोधानामन्यतमत्वेनोपादानं युक्तत्वादित्यभिप्रायेण मूलोक्तावयवक्षणमन्यथा
व्याचक्षणाणां केषांनित्तमाह— प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्ये ति । विशिष्य
निवेशानां विशिष्टार्थविशेषाणां साध्यविशिष्टपक्षादीनां परिचायकमात्र
मेतत्, ननु प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यत्वेन तेषां निवेशः, विशिष्टार्थविशेष
मनन्तर्भाव्य प्रतिज्ञात्वादीनां दुर्निर्वचतया तेषां विशिष्य निवेशस्यावश्य
कृत्वे तत्तद्विशिष्टार्थबोधजनकवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन तत्तद्विशिष्टार्थनिवेशस्य
शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शरूपरसत्वात् । एतत्सूचयैव तत्तदित्युक्तम् ।
न चात्र नानावयवजन्यसमूहालम्बनबोधं प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यविशिष्टार्थबोधं
चादाय तज्जनकसमुदायेऽतिव्याप्तिः, तत्तद्विशिष्टार्थबोधनिष्ठतदेकदेशबुद्धि-
त्ववच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताश्रयेऽवयवैकदेशेचातिव्याप्तिरिति वाच्यं;
तत्तद्विशिष्टार्थविषयकशाब्दबुद्धिर्वावच्छिन्नजन्यत्वान्यन्यतमत्वेनोपादाय त
निरूपितजनकत्ववच्छेदकधर्मपर्याप्तचधिकरणताया निवेशनीयत्वात् । ता
दृशो धर्मः पर्वतोवह्निमानित्यादिवाक्यत्वमेव । वाक्यत्वस्य व्यासज्य
वृत्तितया नैकदेशेऽतिव्याप्तिः । तादृशशाब्दबुद्धिर्वावच्छिन्नजन्यं च
तादृशशाब्दबुद्धिस्वपर्याप्तवच्छेदकताकत्वम्, अतः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेस्सा
ध्यविशिष्टपक्षावगाहिशाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नजनकत्वेपि नातिप्रसङ्गः ।
वाक्यज्ञानस्य जनकतामते तु तादृशजनकतायां विषयितासम्बन्धेन या
दृशधर्मावच्छिन्नं तादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वं वा अवच्छेदकम्,
तादृशधर्मपर्याप्तत्वाश्रयत्वं विवक्षणीयमिति नासम्भवः । तादृशोपि

वर्म. पर्वतोवद्भिमानित्यादिवाक्यसमेव । जयाकासादिमर्याद
समुद्धाररूपवाक्यसमेव व्यासज्यवृत्तितद्वच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेन च शास्त्र
शुद्धिजनकत्वं समुद्धारज्ञानस्यानुपमुक्तत्वात्, किं त्व'नुपूर्वीविशेषात्मका
कासावच्छिन्नविषयकज्ञानत्वेनैव तथारथम्, जानुपूर्वीविशेषश्च एकवर्णं
निष्ठापरवर्णानन्तर्भवो न व्यासज्यवृत्तिरित्येकदेशातिप्रसङ्गो दुर्भारः, न
च तादृशजनकतावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव विषय
जीवमतो नातिप्रसङ्ग इतिवाच्यम्, तत्तत्प्रतिज्ञादिव्यक्तिमिजप्रतिज्ञादि
षट्कवर्णानामपि तादृशसमुदायप्रकृतया कचिदप्यवयवव्यक्ती तादृश
समुदायत्वापर्याप्तिं प्रत्येकवयवव्यवहारानुपपत्तेः; मैवम्— तादृशबोध
जनकतावच्छेदकीभूतपरिकचिज्ज्ञानीवयिषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य वि
वक्षणीयत्वात् । तादृश च ज्ञान तथ्याविषयजनकताद्वयशून्यत्वेन विशेषणी
यम् । तेन प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये नातिव्याप्तिः । नचैव हेत्वर्थप्रतिपादक
भागवदितप्रतिज्ञाविशेषेऽप्याप्तिः, तद्विषयकज्ञाने हेत्वर्थबोधकतानियमादिति
वाच्यम्, व्याप्यव्यापकभावानापन्नजनकताद्वयशून्यताया निषेधनीयत्वात् ।

वस्तुतस्तु स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टजनकतानाश्रयत्वे ज्ञाने विशेषणं
देयम्, स्व जनकता, प्रतिज्ञाहेतुमयादिविषयकज्ञान च, प्रतिज्ञार्थबोध
जनकतानवच्छेदकीभूतहेत्वादिविषयताविशिष्टतादृशजनकताश्रय एव, धूमा
वालोकवान्पर्वतोवद्भिमानित्यादिप्रतिज्ञामात्रविषयकज्ञान च न तादृशविशिष्ट
अवकृताश्रय, तच्छिष्टहेत्वर्थबोधजनकतावच्छेदकविषयताया अपि विशिष्ट
प्रतिज्ञार्थबोधजनकतायामवच्छेदकत्वात् । एतेन व्याप्यव्यापकभावानापन्न
तथ्याविषयजनकताद्वयशून्यत्वप्रवेशे धूमादालोकवान्पर्वतो वद्भिमान् धूमा
दित्यादि समुदायेऽतिव्याप्तिः, तादृशसमुदायविषयकज्ञाननिष्ठप्रतिज्ञार्थबोध
जनकताहेत्वर्थबोधजनकतयोर्व्याप्यव्यापकभावात्सत्त्वात्, व्याप्यव्यापकभावा
नापन्नतथ्याविषयजनकताद्वयशून्यत्वादिति निरस्तम् । तादृशवाक्यविषयक
ज्ञानीप्रतिज्ञाषट्कहेतुसमानाकारकवाक्यविषयताया विशिष्टप्रतिज्ञार्थबोधजन

जनकतावच्छेदकत्वेऽपि प्रतिज्ञावाक्यविषयतानन्तःपाङ्क्तिन्या हेतुविषयतामास्ता
 वृत्तजनकतानवच्छेदकत्वात् । यदि चोदासीनपदार्थविषयितानियतविष
 यिताकाव्यव्यक्तिः प्रामाणिकी; तदा स्वानवच्छेदकविषयिता तथाविष
 यजनकतावच्छेदकत्वेन विशेषणीया, तादृशाव्यव्यक्तिविषयकज्ञाने अथ
 यवान्तरविषयतानैयत्यस्य प्रामाणिकत्वेत्यगतिरेवेति ध्येयम् । समानाकारक
 तद्धारणप्रकारोऽपि चिन्तनीयः । न्यायान्तर्गतत्वस्यापि निवेशनीयतया
 नोदासीनवाक्यसाधारण्यमित्यपि बोध्यम् । अत्र सर्वाचित्त्वनिवेशादननु
 गमो दुर्भारः । एवं प्रतिज्ञादिघटकहेत्वर्थप्रतिपादकमार्गेऽङ्गिन्यासिः; एव
 मुदाहरणस्य वाक्यद्वयात्मकस्य संग्रहाय तत्प्रतिपाद्यसाध्यविशिष्टवर्गि
 विषयकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता तथाविधहेतुविशिष्टवर्गविषयकशब्द
 बुद्धित्वावच्छिन्नजन्यता आन्यतमजन्यतागर्भे निवेशनीया । तथा च तद्व
 टकप्रत्येकवाक्येऽतिन्यासिः, एतादृशार्थद्वयविषयकबुद्धित्वं च न समुदाय
 स्यापि जन्यतावच्छेदकमिति तद्वच्छिन्नैकजन्यतानिवेशासम्भवात् । न च
 जनकता एवान्यतमत्वेन निवेशनीयाः, तच्छरीरे चोदाहरणप्रतिपाद्य
 तत्तद्विशिष्टार्थबुद्धित्वावच्छिन्ननिरूपितजनकताद्वयं द्वित्वेन निवेशनीयम्,
 अतः एकैकजनकताश्रयप्रत्येकभागविषयकज्ञानमादाय न प्रत्येकमार्गेऽति
 न्यासिरिति वाच्यम्; उभयभित्तवत्त्वं प्रत्येकमुभयोस्तत्त्वादुभयभित्त
 भित्तत्वमोभयत्रासम्भवादभ्यतमत्वेनोभयोपादानासम्भवात् । व्यासज्यवृत्ति
 धर्मावच्छिन्नायुयोगिताक्रमेदोपगमे तु तादृशान्यतमत्वाश्रयप्रत्येकजनकता
 मादायातिप्रसङ्गस्य दुर्भारत्वात् । पूर्वकल्पे तु प्रतिज्ञाघटकत्वविशेषणे
 नैव नातिप्रसङ्गावकाशः, यो यो धूमवानित्यादिप्रत्येकवाक्यस्य वाक्य
 (समुदाया) द्वयात्मकोदाहरणघटकत्वात् ।

न च वाक्यद्वयपर्यासमुदाहरणत्वं दुर्बलम्; स्वघटकप्रत्ययवैयर्थ्याप्यथ
 मिमि हेतुमत्तावबोधकं यद्वाक्यं यत्त तदनन्तरप्रयुक्तं स्वघटकतत्त्वदोषाभावात्

अतएव वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये
तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणाति
व्याप्तिः । तेन परामर्शस्य तदवयवेन
परामर्शजकस्य जननात् । यत्तु संक्षे-
पतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषा

तादृशभर्मिणि साध्यवताबोधक यद्वाक्य तदुभयस्यैव तथात्वात् ।
अथात्रापि प्रतिज्ञाघटकत्वं निवेशनीयमिति चेत्, तर्हि गुरुशरीरस्य
तादृशविषयतानिरूपकवणसमुदायस्य निवेशापेक्षया निरुक्तोभयघटक
भागद्वयाघटितत्वेन निवेशागोचोचिनामित्यरुचिर्जनमवसेयम् ।

ननु न्यायजन्यज्ञानस्याप्युपनयार्थो न्याय्यवत्पक्षावगाहितया परामर्श
रूपत्वात्परामर्शजनकवाक्यत्वमप्यन्यायत्व कुतो नोच्यते ? एव तादृश
वाक्यघटकवाक्यत्वमेवावयवत्वमस्तु, किमुक्तगुरुशरीरन्यायतदवयवलक्षणानु
सरणनेति प्रतिज्ञादिपञ्चकस्य विशिष्टैकार्थमतिपादकत्वाभिमानिनामाशका
मूलरूपविराकरोति । अतएवेति । तादृशलक्षणमुपेक्ष्य यथोक्तलक्षणानु
सरणादवेत्यर्थः । परामर्शस्य— परामर्शप्राप्तस्य । परामर्शजनस्य—
परामर्शजनकमात्रस्य । मात्रपदान्पूर्वोपवर्गितन्यायतदवयवलक्षणघटकज्ञा
तदवयवविशेषी क्रमेण व्यवच्छेद्यः । समुदायस्यैव प्रत्यकराशेऽस्यापि
न्यायत्वनिष्ठमेव परामर्शप्रयोजकवाक्य एव न्याय्यवहारात्तत्त्वस्य समु
दायवत्प्रत्येकमात्रेपि सत्त्वाच्च, एव च परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वमेव न्या
यलक्षणमिति केचित्, तन्मतमुपस्थापितं यत्किं न । संक्षेपतः—
लक्ष्यत । सोऽपि न्याय एवेत्यनन्तान्वयः । परामर्शप्रयोजकेति ।
वह्निन्याय्यधूमवानयमित्येव कथस्यापत्यादि । विशेषेति । वाक्यपञ्चका

भावात्सोऽपि न्याय एवेति. तन्न; कथाया
माकांक्षाक्रमेणैवाभिधानमिति प्रथमं
विशिष्टवैशिष्ट्ये आकांक्षा नास्तीति
तदभिधाने निग्रहादिति वक्ष्यते ॥ अ-
न्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया
न्यायत्वापत्तिः. आकांक्षाविरहस्तुल्यएव.

स्वकसमुदायादित्यादिः । यादृशवाक्यप्रयोगो नार्थान्तरादिनिवन्धननिग्रह
प्रयोजकः तदेव न्यायव्यवहारविषय इति नियमाभिप्रायेण दूषयति
तन्नेति । कथायाश्च- विचारसमये आकांक्षाक्रमेणैवाभिधानं निग्रह
प्रयोजकमिति शेषः । इति- अतः तदभिधाने निग्रहादित्यभिप्रेतान्वयः ।
विशिष्टवैशिष्ट्ये पक्षस्य न्यायविशिष्टहेतुमत्त्वे । आकांक्षा -- विज्ञाना ।
नास्तीति । विपत्तिवृत्तिः साध्यतदभावसंशयवतः तदेकतरकोटिकजिज्ञासा
प्रथममुदेति; ततः प्रतिज्ञावाक्यात्तन्निश्चये तद्धेतौ तत्प्रतीतौ च तद्गमकौपं
यिकव्याप्तौ तदनन्तरमेव च पक्षस्य साहज्यहेतुमत्त्वं इति भावः ।
तदभिधाने--विशिष्टवैशिष्ट्यप्रतिपादकवाक्योच्चारणे । अत्रापि प्रथममित्य
नुवर्ज्यते । अथवा -- लक्षणात्तमाहस्य लक्षणत्वोपगमे । परामर्श
जनकतयेति । आप्तवाक्यत्वमप्यनन्तर्भाव्य परामर्शप्रयोजकत्वमात्रस्य
लक्षणत्वौचित्यादिति भावः ।

ननु मध्यस्थाकांक्षा यतो निवर्तते स एव न्यायः ; साच शाब्दत्व
प्रकारिका विषयसिद्धिनिर्वाहकशब्दादेव निवर्तते, ननु प्रमाणान्तरादिति न
चक्षुरादेर्न्यायत्वमिरित आह । आकांक्षेति । आकांक्षानिवृत्तिविरह इ-
त्यर्थः । तुल्य एवेति । व्याप्यवत्तावोक्तवाक्यस्य प्रथमे प्रयोगेऽपि साध्य

[दी] बाधकमप्याह अन्यथेति । न्यायजन्यज्ञाने पद्यावयवजन्यत्वा
स्वय, द्वित्रादिजन्ये च द्वित्राद्याः, एकैकजन्ये च एकैका जातय इति
जातिसङ्हर इत्यर्थः । तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने द्रुतरां माना
भावः ।

बाधकमित्यस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातावित्यादिः, तेन वक्ष्य
माणसङ्हरस्य न्यायजन्यतावच्छेदकजातावसम्भवेऽपि न क्षतिः ।

अन्यथेति मूलस्य प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकजातिस्वाकारे संकीर्ण
जातिस्वीकारमसङ्ग इत्यर्थकत्वमभिप्रेत्य संकरं विवृणोति न्यायेति । न्याय
जन्यं च ज्ञान विशिष्टैकार्थविषयकं तावद्वाक्यार्थविषयकसमूहालम्बनरूपं
वेत्यन्यदेतत् । पंचेति । जातय इत्यभिप्रेत्याशयः ।

तथा च तत्रैव प्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकपञ्चजातीनां समावेश इति
भावः । अन्यत्रापि सामानाधिकरण्य माह । द्वित्रादीति । मिथो व्यभिचा-
रित्वमाह एकैकेति । नन्वेकैकजन्यनानावयवजन्यबोधमतत्तदवयवजन्यता-
वच्छेदकजातीनां नानात्वोपगमात् संकरावकाश इत्यत आह तत्र तत्रेति ।
सुतरां मानाभात् इति । प्रतिज्ञाहेत्वादिनानावयवजन्यबोधिनिष्ठप्रतिज्ञादि
जन्यतावच्छेदकजाते हेत्वादिजन्यतावच्छेदकतया हेत्वादावपि प्रतिज्ञादि
लक्षणातिन्यासया तादृशजातिघटितलक्षणकरणासम्भवेन तादृशजातौ लक्ष
णानुरोधरूपमुक्त्यनवकाशात् । एकैकावयवजन्यबोधवृत्तिजाती रूपादाय
स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणस्य निर्दोषत्वेऽपि उभयादिजन्यबोधे तज्जात्य-
भावनिर्वाहकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकताकल्पने महागौरवात् । तच्च जात्यवच्छिन्न
जनकतावच्छेदकत्वेनाभिमतानां गुरुशरीराणां यथोक्तधर्माणां प्रतिज्ञादि
पदमपृतिनिमित्तत्वौचित्येन तज्जातिकल्पने प्रवृत्तिनिमित्तलापवत्तया
अपि युक्तेरनवकाशादिति भावः ।

[दी] केचित्तु, यदि चानुगतकारणमन्तरेणापि सादृशजातिमत्त्व
सम्भव, तदा कदाचित्प्रतिज्ञादिजन्येपि हेत्वादिज-यवृत्तिः हेत्वादि
जन्ये च प्रतिज्ञादिज-यवृत्तिर्जातिस्मादिति साहचर्य इत्यर्थः ; एवं
सर्वेषां सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः ।

इति दीपिन दशयवलक्षणम् ॥

अननुगमेन तत्तज्जातिघटितलक्षणासम्भवात् लक्षणानुपपत्तिरूपयुक्ते
स्मृदूरपरदृष्टत्वादिति भाववर्णनगनुगादेयम् । एकैकजन्यबोधवृत्तिजाति
मादायैव स्वरूपयोग्यताघटितलक्षणसम्भवात् । अन्यथेत्यादिमूलं मन्यथा
व्यावृत्तानां गवगाहं केचिदोक्तातदेत्यन्तमन्यथेत्यस्यार्थः । कदाचिदिति ।
हेत्वादिज-य इत्यन्ताप्यनुपप्यते, तेन परस्परव्यभिचारलाभः । स्यादिति ।
वर्ततेवेत्यर्थः । नियामकाभावादिति भावः ।

ननु नियमेन सर्वत्रैव प्रतिज्ञादिज-यबोधे हेत्वादिज-यव्याक्तिवृत्ति
जातिमत्त्वसम्भवेन परस्परव्यभिचारितायां दुर्घटत्वाच्च सकारावकाश इत्यत्र
बाधकान्तरं पूरयति सर्वत्रशयिति । सर्वत्र सर्वजातिसत्त्वे जातीनां समनैय
त्याद्वेद एव दुर्लभ इति सर्वजातीयत्वप्रसङ्गोऽसम्प्रत इत्यत आह एकोति ।
इत्यत्र दिजासीदृशाब्दबोधजनकत्वघटितप्रतिज्ञादिलक्षणसम्भवदुक्तिक
मेवेति भावः ।

अत्र चानुगतकारणाभावेऽप्यननुगतकारणघटितसाम्याणां जाति
निशेषनियामकत्वं सम्भवतीति नोक्तरीत्या जातिसकारावकाशः । अन्यथा
अनुमितित्वादितिरेष्यनियमेन प्रत्यक्षादिमाधारण्यापत्तेः तत्रापि बहि
ष्ठाप्यवत्तापरामर्शादीनामननुगमत्वात् । अनुगमस्य कथ्यचित्करणस्य सम्भ
वेपि तस्यातिप्रसक्तत्वात् तादृशस्य प्रकृपेक्षे सम्भवाच्च ।

नच व्यभिचारेण तादृशजात्यवच्छिन्नशाब्दबोधोऽप्रति अननुगमस्य
कारणत्वासम्भवात्तादृशजातीनां कारणनियम्यत्वं न सम्भवतीत्येकस्यान्य

जातीयताप्रसङ्गो दुर्बल इति वाच्यम् ; अनुमितौ परामर्शस्यैवानुगतकार-
णस्य कार्यतावच्छेदकसंज्ञोच्चेन व्यवभिचारवारणसम्भवा दित्यस्वरसबीजमव-
सेयम् ।

नचानुगतनियामकाभावस्यापि ह्येत्तरत्वेऽनुगतानतिप्रसङ्गरूपमन्तरेण
दुर्निरूपमिति मूलासङ्गतिरिति वाच्यम् । स्वमतेऽनुगतनियामकाभावे, न
निर्भरः अपितु न्यायजन्यबोधोपादौ सङ्कररूपावधक एवेति वक्तुं शक्यतया
तादृशबाधकस्य विचारासहत्वेऽपि क्षतिविरहात् ।

इदं पुनरिहाशयेयम् । प्रतिज्ञाव्यवयवावयादित्यादिमूलं न जाति
विशेषघाटतप्रतिज्ञालक्षणागिमायकम्, तथा सति तादृशप्रतिज्ञादिलक्षणन्यात्रैव
निराकृतत्वेन प्रतिज्ञादिप्रत्यये प्रतिज्ञादिजन्यं विजातीयं ज्ञानमित्यादिना जाति
घाटितप्रतिज्ञादिलक्षणमाशङ्कयानेनैव बोधेन तन्निराकरणस्य पौनरुक्त्यापत्तेः ।

किंत्ववयवसागान्यलक्षणपरं प्रत्ययमित्यस्यावयवान्तरासहकारेणेत्यर्थः ।
तेन न्यायजन्यबोधतो वाच्यैकवाक्यताधीनप्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यबोधनश्च नै-
लक्षण्यलाभेन तदात्मकसमुदाये ऽतिव्याप्तिशङ्कानिरासः । विजातीयत्वं च
प्रतिज्ञावैकदेशजन्यबोधवृत्तिजातिमत्त्वम् । एतेनावयवैकदेशे ऽतिव्याप्तिशङ्का
निरासः । मूले तज्जनकसङ्घटनं तल्लक्षणमिति पाठः । तल्लक्षणमित्यस्यावयव
लक्षणमित्यर्थः ।

एवं चान्यथेत्यादिमूलस्य प्रतिज्ञाहेत्वादिजन्यतावच्छेदकजातीनां
परस्परसंकरपरत्वं न घटत इति ।

यदि लक्षणानुरोधमात्रेण जानिस्वीकारस्तदा तत्साध्यवक्ष्यहेतुकन्याया
दिलक्षणानुरोधेनापि विभिन्नताभ्यादिकन्यायजन्यबोधेषु विभिन्नानां प्रतिज्ञा
वैकदेशजन्यबोधावृत्तिनानाजातीनां स्वीकरणीयतया तासां च तस्याविबद्भिन्ना
दिन्यायजन्यबोधे समावेष्टेन संकीर्णजातिस्वीकारपमङ्ग इति तादृशमूलार्थः ।

तत्र प्रतिज्ञा, न साध्यनिर्देशः. साध्यपदे ऽतिव्यतिः॥

[वी] साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम् । साध्यो विधेयविशिष्टो धर्मा ।
तथाच पक्षतावच्छेदकपर्वतवादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवाङ्मत्यादि
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्यवसितोर्थः ।

यदि च सफररूपषाधकमयेन जातिकल्पनासम्भवाज्जातिघटितन्याय
विशेषादिलक्षणं न सम्भवतीत्यन्यथैव तत्साध्यपक्षहेतुकन्यायादयो निर्वच-
नीया इत्युच्यते , तदा व्यासघादिपदवत् न्यायादिपदस्यापि नानार्थत्वे
क्षतिविरहात्सर्वसाधारणन्यायत्वादिनिर्वचनानुरोधेन जातिस्वीकारोपपन्नचित्त
इति भावः ।

दीधितिकारस्तु तत्तद्धीजनकवाक्यत्वं तत्तल्लक्षणमिति मूलपाठाभि-
प्रायेण प्रतिज्ञाहेत्वादियज्यतावच्छेदकजातीनां न्यायजन्यबोधादौ संकरपर-
तया जातिसंकरप्रसङ्ग इति मूल व्याख्यातवान् । तादृशपाठे तदग्रन्थस्या
वयवसामान्यलक्षणपरत्वानुपपत्तेः ।

एवञ्च सति अगत्या भिन्नप्रस्तावे जातिघटितप्रतिज्ञालक्षणं विस्मृत्य
प्रतिज्ञाग्रन्थे पुनस्तदाशङ्केति यथाकथञ्चिदग्रिमग्रन्थावतारो बोध्यः ।

इति गदाधरीये- अवयवलक्षणम् ॥

साध्यपदमनुमितिविधेयवाचक मित्यभिप्रायेण मणिकारदृष्टितं सूत्र
कारीयप्रतिज्ञालक्षणं साध्यपदस्य प्रकृतानुमितिविधेयविशिष्टार्थपरता स्वीकृत्य
परिष्कर्तुमारभते साध्येति । सामान्यतो विधेयत्वस्य धर्मित्वस्य च केवला
न्वयितया ऽवयवान्तरे विधेयविशिष्टधर्मिबोधकत्व मतिप्रसक्तम् । एवं प्रतिज्ञा
समानाकारन्यायबहिर्भूतवाक्येषीत्यतः साध्यपदस्य तद्विशेषपरत्वं निर्देश
पदस्य च बोधजनकन्यायावयवरूपवाक्यविशेषपरत्वं मनुसृत्य पर्यवसितार्थ
माह तथा चेति । पक्षतावच्छेदकमाभ्यतावच्छेदकयोर्न तत्त्वेन निवेशः ।

[दी] उदाहरणाच्च न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यज्ञानम् ।

अपि तु विशिष्येवेति सूचनाय पर्वसत्त्वादीति बह्वित्वादीति च । ता-
दृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशान्दगोषरवावच्छिन्नजनक यत्किञ्चिज्ज्ञानीय
वर्णसमुदायत्वमिह विवक्षणीयम् । अतो हेत्वर्थादिमिषयकप्रतिज्ञार्थबोध
जनकताया हेत्वबदवादिमात्रविषयकत्रोयसाधारण्येऽपि न हेत्वबदवादावति-
न्यासिः । न्यायान्तर्गतत्वमुपेक्ष्य न्यायावयवत्वविशेषात् प्रतिज्ञार्थबोधजनक
प्रतिज्ञाहेत्वादिविषयक ज्ञानगदाय प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदाये नातिन्यासिः ।
पक्षतावच्छेदकविशिष्टत्वादिनिवेशनप्रयोगेन माह उदाहरणाच्चेति ।

यद्यपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनकत्वमात्रस्यैव निवेशे उप-
नयनिगमनयोरन्यातिन्यासिः । तथापि कर्तृकिञ्चिन्मविशिष्टे शुद्धसाध्यतावच्छे-
दकविशिष्टवैशिष्ट्य ज्ञानजनकत्वनिवेशने, न तत्रातिप्रसङ्गः उपनयजन्य
बोधे उपनयार्थन्यासिस्त्वीरयटकसाध्यस्य धर्मितावच्छेदकाववेष्टात् । निगमन
जन्यबोधेच साध्यांशे हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्याधिकस्य भागात् ।

अन्वया पक्षतावच्छेदकान्तर्भावेऽप्यनुपपन्नपक्षेऽतिस्तारादिशुद्धाहरण
माहानुसरणम् । तदप्युदाहरणजन्यबोधे न्यायकत्व न विधेयतावच्छेदक
घटकतया मासते । अपि तु शुद्धबह्वित्वावच्छिन्नमेव सकलहेत्वधिकरणे
भासते इति प्राधान्यमनुसृत्य निगमने अयमपदानुपपन्नपक्षे शुद्धसाध्यता
वच्छेदकविशिष्टत्वं न निविष्टं विशेषणान्तरावच्छिन्न बह्व्यादिसाध्यकन्याया
स्तर्गतप्रतिज्ञाया शुद्धबह्वित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणातिप्रसक्तेः प्रकृत
न्यायान्तर्गतत्वमात्रेणैव वारणादित्यभिप्रायकमिदम् । अतो न्यायकत्वस्या
धिकस्योदाहरणजन्यबोधे भागेऽपि न क्षतिरिति केचित् । तन्मते निगमनो
पेक्षावीजं चिन्तनीयम् । यत्तत्त्वस्योदाहरणस्य न पक्षतावच्छेदकत्व
च्छिन्नपरत्वम् ।

[टी] उपनयनं यथावच्छेदकाविशिष्टेन साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
वैशिष्ट्यज्ञानमिति तथोच्यते ।

अत्रैव पक्षान्यमाद्यवत्साधारणरूपावच्छिन्नसत्त्वमेव पक्षतावच्छेद
कावच्छिन्ने हेतुमत्स्वरूपं ततो लभे उपनयनानुत्थानात्तदवच्छिन्ने साध्यवत्त्वं
इयं च अनिज्ञात एव लभे नानाकक्षितत्वाच्चेति पक्षतावच्छेदकपक्षेनोदा
हरणान्तरमत्र । अत्र यदि द्वैविध्यमावच्छिन्नविशेष्यक साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नवैशिष्ट्यावगादिबुद्धित्वावच्छिन्नजनकत्वं मुदाहरणैकदेशे स बहिर्भागे
त्यादि तावत् एव, ननु तस्य न्यायावश्यकम्, तस्य समुदाय एव, न तत्र
तादृशजनकत्वमिति विशिष्य पक्षतावच्छेदकानन्तर्भागेवि नोदाहरणातिपक्ष
इति नाशङ्कनीयम् । जनकत्वस्य जनकपरिकविज्ञानविषयवर्णसमुदायस्य
रूपस्य विवक्षितत्वात् । उदाहरणसमुदायविषयकज्ञानमादायोदाहरणसमुदाय
प्राप्तिपरमे ।

एवमेतत्क्षणपविष्टन्यायावयवत्वव्यतिरे पतिज्ञाहेत्वादिमनुदाये ऽपि
प्रमत्तभारण योमत्पटक भागद्वयाघटितत्वमेव निवेशनीयम् । ननु प्रमिताद्य
घटकारमपि, प्रयोजनान्तरविरहात् । उदाहरणैकदेशे तादृशतावयोतिपक्षस्य
समुत्तरप्रकृतपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्निवेशेनैव कारयितुमुचितत्वात् ।

यस्यैव नीलपर्वतो बहिर्भागेत्यादिपटिज्ञैकदेशे
पर्वतो बहिर्भागेत्यादिभागेषु व्यावृत्ति रसम्भवति । तथापि
सकचपतित्वैकदेशे न लभेति विशेषोपादाने मयासापिषयेनो
दाहरणमुपादानमिति एवेत्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न प्रकारकत्वनिवेश
प्रयोजनमाह उपनयाच्चेति । साध्यवैशिष्ट्यमाश्रित्यैवैव पर्वतो द्रव्यवान्
यन्नादित्यादि-वाया-तयते उपनये सत्त्वलीयपतिज्ञालक्षण तिन्नाश्रितिरिति सा
ध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगादित्वनिवेश इत्यवश्यम् ॥

इति सूत्रकारोपनिञ्जालक्षणम् ॥

किन्तुद्देश्यानुमिति चरमकारणालिङ्गपरा
मर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे स-
त्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्त विषयक
शाब्दज्ञानजनकवाक्यम् ॥

[दी] किन्त्वित्यादि । प्रकृतन्यायबहिर्भूतवारणाय सत्यन्तम् ।
प्रकृतन्यायावयवत्वं पर्यवसितार्थकम् । उद्देश्येति । प्रकृतेत्यर्थः ।
बहिर्भाष्यरूपनमस्य बहिर्भाष्यध्वगसाध्यकाद्युमित्यन्यूनानतिरिक्त
विषयकज्ञानजनकस्य वारणाय प्रकृतद्वयम् ।

[दी] तथा च, यादृशपक्षसाध्यक न्यायावयवत्वे तादृशपक्षसाध्य-
वानुमित्यनुमानातीरिक्त विषयकशाब्दज्ञानजनकरव पर्यवसितोर्थ ।

यवत्त्वमादाय तत्र प्रतिज्ञान्यवहारस्य दुर्वारत्वं दुग्धस्य प्रकृतत्वनिवेश ।
(तथा च सति तत्पक्षसाध्यकन्यायान्तर्गतत्वघटितप्रतिज्ञापदार्थगर्भे तत्सा-
ध्यपक्षक नुमित्तरेवान्तर्भावाजातिप्रसङ्ग एतदेव) तथा च सति अमित्र-
साध्यपक्षकन्यायास्तुमित्यन्तर्भावे यादृशो रक्षणार्थस्त स्फुटयति तथा चेति ।

अतु तादृशोपनये बहिर्व्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञान्यवहारवारणाय
न्याये, बहिर्साध्यकप्रतिज्ञान्यवहारवारणायानुमितौ प्रकृतत्वनिवेशनमिति
प्रकृतद्वयमित्यर्थ इति- चेन्नित्यम्- तत्साध्यपक्षकप्रतिज्ञान्यवहारविषय-
त्वात् निर्वाच्यत्वे प्रतिज्ञापदार्थघटकन्यायानुमित्योत्पन्नस्य समाम्याहत-
साध्यपक्षान्वयनिवेशसूचनाय प्रकृतद्वयं तत्साध्यपक्षार्थक मित्यस्यैवाभि-
धातु मुचित्तत्वा तदुपेक्ष्य प्रतिज्ञान्यवहारविषयतावच्छेदकीभूतैकधर्मशरीरे
द्विधा निविष्टयो रसाध्यपक्षयोरेकदेशाजलामास तथा चेत्यभिधाने सन्दर्भ-
विरोधात् । यादृशेत्यादे स्वप्नेत्यादि । तादृशेत्यादे स्वनिष्ठमित्यादि ।
पर्यवसितोर्थ - प्रतिज्ञापदप्रतिपाद्यतावच्छेदकतया मूलाभिप्रायविषय ।

एव च सति प्रतिज्ञादिपदस्य नानार्थकत्वं न दोषाय, गत्यन्तर-
विहादिति प्रागेवोक्त प्रत्यङ्गुत्वे । तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न तत्साध्य-
कत्वस्य न्यायापक्षे ऽ निवेशने उक्तोपनय एवातिप्रसङ्ग । दत्तपक्षक नुमिति
समानविषयकत्वं तत्पक्षकन्यायान्तर्गतत्वस्यास्तत्वादिभि तसिबेष्टनम् ।
द्रव्यव्याप्यधूमवायवमित्याकारकद्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकूपन्यवारणाय सा-
ध्यतावच्छेदकनिवेशनम् । एतत्समघटकन्यायावयवत्वशरीरे उदाहरणा-
दघटकत्वनिवेशस्य सिधावविषयार्थान्यायप्रयोगान्द्वीकारपक्षे प्रयोजनान्तर-
विहादप्रतिज्ञा ऽघटक वगात्राय तदेकदेशसाधारणस्य निवेशनीयतया बहुधा

[दी] यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकपद न श्रूयते तथापि
न्यूनतामज्ञाभोपनयस्थाऽमगादिपदानुपपन्ना तथा बोध्यम् । इत्यमेव च
प्रसक्तगतिप्रसक्तिं निगमनं चेत्यादिना निराकरिष्यति । तदर्थश्च
निगमनमन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं सन्न परामर्शहेतु ।
येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञातं तदपि व्याप्नुयात् ।

निगमनजन्यबोधस्यापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टे
वैशिष्ट्यावगाहित्वेनान्यूनविषयकतया ऽतिव्याप्तिप्रसक्तिरिति भावः ।
निगमने - तस्माद्बहिर्मानित्यादिवाक्यसन्निधाने । साक्षादिति । अवयवा
न्तावद्भिर्भावेनेत्यर्थः । न श्रूयत इति । तथा च कथं तज्जन्यबोधस्यान्यून
विषयकत्वमिति भावः । न्यूनतामज्ञाय - आकांक्षापूरणाय । पक्षतावच्छे
दकविशिष्टपक्षे तादृशसाध्यवसायोपने कस्तादृशबहिर्मानिति जिज्ञासा
निवर्तते बहिर्मानित्यभिधानेन तादृशकाक्षोत्सर्गतो जायत इत्यनुभवसिद्ध
मेवेति भावः । अनुपपन्नादिति । निगमनसमाभिव्याहृतत्वेनानुसन्धानो
पगमादित्यर्थः ।

तथाच तदन्तर्भावैव निगमनावयवत्वं पर्यवस्यतीत्यन्यूनविषयक
बोधजनकन्यायावयवत्वेनादाय तादृशसमुदायातिव्याप्तिप्रसक्तिरिति भावः ।
निगमनं च न परामर्शहेतुरिति यथाश्रुताग्रिमूलग्रन्थस्य सत्यतदलविर-
हेण निगमनेनातिव्याप्तिरित्यर्थपरत्वं प्रतीयते, तच्च न पटते सत्यन्तस्य
न्यायावयवत्वरूपत्वात् तस्य च निगमनसाधारणत्वात् यथाश्रुतस्यापि
सत्यन्तापेक्ष्य प्रतिज्ञायामिव तत्राप्यक्षतत्वात् । अनतिरिक्तविषयकत्वविशे
शेनैव तद्वारणाच्चेत्यनतिरिक्तविषयकत्वविशेषणस्य निगमनातिव्याप्ति
वारकतापरत्वेन तादृशप्रथमत्रैव व्याख्यातुं भूमिकामारचयति
इत्थं मेव चेति । अन्यूनानतिरिक्तात् । तथा च

(दी) अवाधितत्वादेः तद्बोधौषयिकविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य वा बोधक-
तया तत्प्रतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति । यत् पृथिवीतरे-
भ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते तत्र
पृथिवीत्पुदाहरणवारणाय तदिति ;

न्यायाध्ययवत्पर्यवसित निरुक्तपरामर्शप्रयोजक शब्द
ज्ञानजनकत्वसत्त्वेऽप्यन्यनानतिरिक्त विषयकज्ञानजनकत्वं नास्तीति
पर्यवसितार्थः । अवाधितत्वादिपरतया उदीच्य तद्बोधेनापि निर्वाहा
ल्लिगमनजन्यशाब्दबोधे तद्भावार्थं लक्षणादरो न युक्त इति मूलोक्तं
तद्विषयकतयातिरिक्तविषयकत्वं न विचारसहम्, एवं पञ्चम्यन्तभागा
र्थस्यातिरिक्तस्य विषयतया तथात्वमतिपादनेन न्यूनत्वं चेत्यतः प्रामति
तद्बोधौषयिकेति । अवाधितत्वादिविशेषौषयिकेत्यर्थः । विशिष्टहेतु
सम्बन्धस्य— न्यासिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्य । तस्य चाना-
धितत्वादित्याप्यतया तद्बोधौषयिकत्वं बोध्यम् ।

मिश्रमतमुपन्यस्यति— यत्त्विति । पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यसमस्तं
इतरपदं पृथिवीतरपरं इतरादिसम्बन्धिकार्थबोधकपदानां समभिध्या-
हततत्त्वपरदोषस्याप्य तत्तदर्थेतरत्वादिना निरुद्धलक्षणा, अतोवादिभावये
स्वारसिकलक्षणाविरहेषि न क्षतिः । प्रतिज्ञादौ सर्वत्रेकेनैव पदेन सा-
ध्यादिनिर्देश इति न नियमः । तेनाग्रे यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते इत्यु-
दाहरणप्रयोगाविरोधः । विशेष्यवाचकं पृथिवीति पदान्तरं पूर्णार्थं
श्रुतपदं समस्तमित्येव वा । उदाहरणवारणायेति । तद्व्यन्यबोधेपि पक्ष
साध्याश्रयत्वात्तत्र तत्सम्बन्धरूपानुमितिविषयसत्वरूपदार्थभावेनान्यूनविषय-
कत्वसत्त्वादित्यभिमानः । तत् — अतिरिक्तेति पदम् । अ-न्यूनविषय-
कत्वं हि न प्रकृतानुमितिविषयतान्पापकविषयकत्वं सर्वस्मात्कालत्ववानर्थं
कालपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हेत्ववयवे ऽ तिग्राप्तेः ।

[दी] तत्तुच्छम् । तेन पृथिव्या गितरभेदस्याविवक्षीकरणात् ।
 तात्पर्यभ्रमेण वादशोधजनकत्वमिति प्रसक्तत्वात् । न च तावता
 प्युदाहरणस्य तथात्वसम्भवः, यच्चेत्यादेरनन्वयात् ।

नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टस्य विषयकत्वं हेतुत्वम्, प्रमेयाद्वाच्यत्वम्
 प्रमेयादित्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तेः । नापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष-
 विषयकत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयकत्वं तद्विशिष्टविष-
 यकत्वं वा प्रमेयनिष्ठहेतुत्वम्, प्रमेयं प्रमेयादित्यत्र हेतावतिव्याप्तेः । तज्जन्य-
 बोधे प्रमेयत्वरूपसाध्यतावच्छेदकविशिष्टस्य प्रमेयपदार्थतावच्छेदकत्व-
 यमिति वैशिष्ट्यमानादिति पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवि-
 शिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं तद्वाच्यम् । तथा च नोक्तोदाहरणे ऽतिव्याप्ति-
 रित्याशयेन दूषयति तत्तुच्छमिति ।

अतु भ्रान्तः पृथिवीपदस्य विशेष्यपरत्वं इतरपदस्य पृथि-
 वीतरपरत्वं न भवत्य तादृशोदाहरणतृथिवीत्वविशिष्टे साध्यवत्त्वं मत्वे
 तीति तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह तात्पर्यभ्रमणोति । तादृशेति । अ-
 न्यूनविषयकत्वार्थः । अतिप्रसक्तत्वात्— तथा चायमित्याकारकसाध्यवत्त्वं
 तात्पर्यभ्रमविषय सर्वनामपदघटितोपनये ऽतिव्याप्तिवात् । तात्पर्यभ्रमदशा-
 वामपि नातिव्याप्तिप्रसक्तिरित्याह न च तावतापीति । उदाहरणस्य—
 उदाहरण वचनसिद्धाधिकरणस्य । यच्चेत्यादे— यच्चेत्यादिभार्गवस्य ।
 अनन्वयात्— पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्येतादृशबोधे ऽप्रवेशात् । तथा
 चान्यूनविषयक तादृशबोधजनकत्वं मेरुदेशस्यैव । अतु यच्चेत्यादिघाटित
 समुदास्य, एकदेशस्य तु न्यायावयवत्वाभावादेव नातिप्रसङ्गशङ्का,
 न्यायान्तर्गतत्वस्यैकदेशसाधारणस्य निवेशे चानतिरिक्तविषयकत्वनिषेधेऽपि
 वादशोदाहरणैकदेश उदातिव्याप्तिरिति भावः । तात्पर्यभ्रमेण यच्चेत्यादि-

करन्तर्भाज्य यद्विज्ञा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत इत्यन्वयबोधोपसम्भवतीति
नाशकनीयम् । जलं न द्रव्यं गन्धवदित्यादौ जलमिन्द्रज्वरं गन्धवदित्य
न्वयबोधोपसंयानुभवविरुद्धतया न न हि द्रव्यतावच्छेदकत्वबोधस्याऽन्युत्पन्नत्वात् ।
यदितरगिन्नपृथिव्यन्वदित्याकारको यदर्धविशेष्यबोधोपि न सम्भवति ।
अथ न पचति पुरुष इत्यस्य इदं पदार्थं पाककर्तृपुरुषभेदबोधस्यानुभववि-
रुद्धतया अभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाख्यातार्थभानस्य, पचति चैत
इवायमित्यादितः पाककर्तृभेदादिसादृश्यबोधस्याननुभवेनेतरविशेषणविशेषण
तथा तद्भानस्यैव वाऽन्युत्पन्नत्वात् ।

अत्र केचित्— अन्यूनविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषय-
कत्वे सति साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वमेव, ननु पक्षतावच्छेदक
विशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितम् । एव च दाशैतज्यति
रेकुदाहरणजन्यबोधस्यापि तादृशान्यूनविषयकत्वादतिव्याप्तिः प्रसज्यते ।
नचैवमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्ट साध्यपक्षतावच्छेदकविशिष्ट
पक्षवैशिष्ट्यैकवाक्यार्थबोधकत्व मुदाहरणैकदेशस्यैव, ननु तत्र पृथिवीत्यादि
सागघटितसमुदायस्येत्यवयवत्वविशेषणप्रवेशादेव नातिव्याप्तिरुक्तेति वा-
च्यम् । तादृशान्यूनविषयकत्वघटित धर्मावच्छिन्ननिरूपित जनकतापर्यन्ता
निवेष्टात् । वाक्यार्थद्वयविषयकसमूहालम्बनबोधजनकता मादायातिव्याप्तेः
प्रसज्यतात्, नहि तादृशसमूहालम्बनबोधजनकत्व भेकदेशे पर्यवस्यति ।
अपितु समुदाय एव । अथवा न्यायान्तर्गतत्वमेव सत्यन्तार्थः । अत एव
मिश्राणां “घटशब्दो गुणः, द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सत्त्वा”दित्यत्रोदाहरणे यदि
प्रतिज्ञारूपशब्द एव दृष्टान्तत्वेन उपादीयते तदा तत्रातिव्याप्तिवारणार्थं
त्वादित्यादिना शब्दज्ञानपदस्य व्यावृत्तिदानसंभतिः तददाने तत्राति
व्याप्तिप्रसङ्गः विषयविधया आधेयप्रत्यक्षजनकत्वाद्यादृशदृष्टान्तत्वरूपशब्द-
स्येति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्व गोचरान्यूनविषयकत्वम्, एवं च

तादृशोदाहरणैकदेशान्तिव्याप्तिशरणायैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकमात्रविशिष्ट साध्यप्रकारकरत्वायैकमनतिरिक्तविषयकत्वमिति तज्जन्यबोधस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यप्रकारकरत्वात् । मात्रपदान्तर्यामिणमनव्युदासः तज्जन्यबोधे विशिष्टहेतुसम्बन्धस्याधिकस्य साध्यशे भानेन शुद्धसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यप्रकारकरत्वात् । एवं बहिर्व्याप्यधूमवानय मिश्राद्युपनयजन्यबोधस्य व्याप्तिघटकाभिकरणात् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकरत्वेपि नाध्यांशे व्यापकत्वस्याधिकस्य भानेन तत्रापि नातिपसङ्गः ।

नचैवमपि यत्र पृथिवीतराम्यदित्युदाहरणैकदेशेऽतिपसङ्गः, तज्जन्यबोधे पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वस्य शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टप्रकारकरत्वस्य च सत्त्वादिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकत्वावच्छिन्नविशेषकत्वावच्छेदेन तादृशसाध्यप्रकारकत्वस्य दलद्वयनिष्कृष्टार्थत्वात् तादृशोदाहरणमागजन्यबोधस्यैवभेदाशे निर्धर्मितावच्छेदकत्वा तादृशप्रकारकरविरहात् । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धनिवेदानं च यत्र कालिङ्गसम्बन्धेन कालपरिमाणस्यन्दवादे रसाध्यतासमवायेन च तस्यैव हेतुता तत्रत्योपनयीयव्याप्यान्तानिरिक्तमागवारणाय । सिद्धाथविषया च न्यायप्रयोगो नाम्युपेयत इति यत्र साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन हेतुता तत्रत्योपनयीय तादृशमात्रेऽतिपसङ्ग इत्यस्य नावकाशः ।

नचैवमपि निगमनीये तस्मादित्यन्तातिरिक्ताशेऽतिव्याप्तिर्दुर्वीरेवेति वाच्यम् । तस्मादित्यन्तार्थमनन्तर्याम्यव्यवहितयोः पक्षसाध्यवद्वाचकपदयोरेवमवबोधजनकत्वादिति रीत्या उक्तस्थलेषु व्यावृत्तिदानसङ्गमयः । अक्षरानुपपन्नपक्षे निगमनेऽनतिरिक्तविषयकत्वव्यावृत्तिर्न सङ्गच्छते इत्याद्यहने २

[दी] यदि च निगमने साध्यमादिपदं निविशते वाक्यैकवाक्य-
समैव विशिष्टलाभादिति विमान्यते , तदा हेतोः साध्यसामानाधि-
करण्यभावे सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यवत्त्वभावात् पक्षे हेतुव्या-
पक साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुनतामोषकस्योपपत्तयः ; यत्र
पक्षसाध्ययोस्तादृश्येण दृष्टान्तत्वे हेतुत्वाभ्यामुपन्यासः ,

यदि चेति । अयमादीत्यादिना इदमादिपरिमहः । वाक्यैकवाक्य-
तयेति । उपनयनिगमनवाक्ययोरेकवाक्यतयेत्यर्थः । विशिष्टलाभात्-
पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवत्त्वलाभाद्विशेषाकाशानिवृत्तेः । नच पक्ष-
वाक्यपदानुपपत्तेः तस्मात्तत्तत्साध्यादिनिगमनविरोधः अनुमोक्तमिति
नञर्थशब्दबोधस्याऽन्युत्पत्तयः । तस्माज्जन्मबोधकत्वेन वाक्यत्वाभावादिति
वाच्यम् । एतन्मते तादृशनिगमनानुपपत्त्यात् । यद्यप्यनतिरिक्तविषय-
कत्वानिवेष्टेः जन्यूनविषयकबोधजनकत्वं तज्जनकज्ञानविषयत्वं वा न्याया-
वयवत्वविशेषितं प्रतिज्ञाहेत्यादिजन्यबोधमादाय हेत्वादावतिप्रसक्तम् ,
तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकवाचच्छिन्न-
जन्यसामानिरूपित जनकतावच्छेदक यत्किञ्चिज्ज्ञानविषयतावद्गर्भमु-
दाहरणनिवेष्टेः नार्थं दोष इति स्वकाशन्तरे न्यायप्रतिपादः तदेत्यादिना ।
माने- ज्ञाने । सामान्यतः— आभिकरणत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्ने वि-
शेषरूपानवच्छिन्ने इति वा । साध्यवत्त्वभावात्— साध्यवत्त्वविषयक-
त्वात् , उपपत्तयस्य वारणाय तदिति योजना । पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहि-
त्वयोगान्यूनविषयकत्वम् , नतु पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव इत्यभिप्रा-
येनेदम् । प्रमेयाज्ञाच्यत्वजन्यं प्रमेयः प्रमेयादित्यादि वक्ष्यमाणहेतुवार-
णाय पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यान्तर्भाव आवश्यक इति तदन्तर्भावमभिप्रायेण
स्वकाशन्तरे न्यायप्रतिपादः यथेति । पक्षेति । पक्षस्य तादृश्येण पक्षताव-

[दी] तादृशसिषाधयिषया च न्यायप्रयोग तत्रोदाहरणोपनययो ।
यत्र च पर्वतत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेर्देश्यताया मेतत्पर्वतत्वादिना
दृष्टा-संयोग-न्यास तत्रोदाहरणस्य ,

च्छेदकप्रकारेण दृष्टान्ततया यत्रोपन्यास तत्रोदाहरणस्य, साध्यस्य तादृ-
प्येण साध्यतावच्छेदकप्रकारेण हेतुतया यत्रोपन्यास तत्रोपनयस्य च
वारणाय ब्रुवित्वर्थः । रूपा-न्तरेण पक्षसाध्योर्दृष्टा-तद्हेतुत्वेनोप-न्यासे दर्श-
ना-यूनविषयकत्वासम्भव इति तादृप्येणेति ।

ननु पक्षे साध्यनिश्चयदशायामेव तादृशदृष्टा-तद्हेतुत्वसम्भव इति
संज्ञाभाषाज्ञाय एव न सम्भवतीत्यत आह तादृशसिषाधयिषयेति ।
जल्पस्थले संज्ञादस्यावश्यकत्वेपि बादस्थले न तमेति सशयमन्तरेणापि
अनुमितसाधनानुमितिनिर्वाहय प्रयोगसम्भवादिति भावः ।

ननु सिषाधयिषया -न्यायप्रयोगोपगमे पञ्चम्यर्थहेतुत्वे यादृशसम्भ-
वेन प्रकृत्यर्थस्या-व्यस्तत्तन्म-वेन बहिसाध्यकहेतुत्वपक्षकवहिहेतुक-न्याया
मर्गतहेत्ववयवे ऽदिभ्यासिर्दुर्वारैवेति सिषाधयिषया -न्यायप्रयोगो नाङ्गी-
कर्तव्य इत्यत उच्छब्दावृत्तिर्न सङ्गच्छत इत्यतस्मभलान्तरमनुसरति यत्र
चेति । पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेर्देश्यता तत्रैतत्पर्वत-
त्वेनापि दृष्टा-तता न सम्भवति, एतत्पर्वतत्वेन साध्यवतानिश्चयस्यापि
तादृशानुमितिबिरोधित्वात्, अतः पर्वतत्वावच्छेदेनेति । तत्रोदाहरणस्येति ।
यद्यपि पर्वतत्वावच्छेदेन बहिमत्तावगाहिन्यामनुमितौ पर्वतत्वव्यापकव-
त्साधिकस्य ब्रह्मचर्ये भानातादृशदृष्टा-तद्वटिनोदाहरणजन्यबोधे च तद-
मानादभ्यानुमिति-यूनविषयकत्वमेव , तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वरूप निर्वाच्यमुद्देशानुमित्य-
यूनविषयकत्व म-न्यासतमवधि भावः ।

[दी] सत्यन्तस्य वा,

यद्यपि पक्षसावच्छेदकावच्छिन्नविशेषक साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
वैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्न अन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतानिवेष्टे
उदाहरणैकदेश एव तादृशविषयता नतु समुदाये इति न्यायावयवत्व
निवेष्टाशास्त्रियातिप्रसङ्गः ;

तथापि प्रतिज्ञामात्राघटकत्वगर्भन्यायावयवत्वं प्रकृतलक्षणे प्राविष्टम् ;
तद्य यथाऽयं पर्वत इत्युदाहरणैकदेशेपीत्याशयः । अवच्छेदकावच्छेदेन
साध्यसाधनकन्यायनिविष्टप्रतिज्ञालक्षणे अवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वनिवेष्टे नैतद्व्यावृत्तिसप्ततिरित्यतिरिक्तेष्व
व्यावृत्त्यन्तरमाह सत्यन्तस्य वेति । अत्रावगाशयः— एतल्लक्षणघटक
न्यायावयव वक्ष्यते उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयम् , अनति
रिक्ताविषयकत्वविशेषणैव तादृशभागद्वयघटितसमुदायातिप्रसङ्गवारणात् ।

न च शब्दज्ञानस्यैव शब्दबोधजनकतया जनकत्वमत्र जनकज्ञान
विषयत्वमेव वाच्यम् , एव च तादृशसमुदायविषयकज्ञानमप्येकदेशप्रतिज्ञा
विषयकत्वेन तथाविधबोधजनकमिति समुदाये ऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
तादृशबोधजनकतावच्छेदकीभूत यत्किञ्चिदेकज्ञानविषयतानिरूपकवर्णसमु-
दायत्वस्यैव विवक्षणीयत्वात् ।

न च तादृशवर्णसमुदायत्वं तादृशवर्णत्वन्यापकसमुदायत्वम् , तादृशं
च प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वमपीति तत्समुदायातिप्रसङ्ग एवेति तादृशभाग
द्वयाघटितत्वं मवश्यमेव निवेष्टयामिति वाच्यम् । अनतिरिक्तपदसार्थक्याय
तादृशयत्किञ्चिदेकज्ञानविषयिताशालिवर्णत्वसमनैयत्वमेव निवेष्ट्य प्रतिज्ञा
हेत्वादिसमुदायत्वस्य • वारणीयत्वात् । समानार्थकप्रतिज्ञादयादिविषयक
यत्किञ्चिज्ज्ञानविषयताश्रयवर्णत्वसमनैयत्वस्य तादृशप्रतिज्ञादयादिपर्याप्त
समुदायत्वे सत्वेपि न शक्तिः , तदुभयस्मादपि प्रतिज्ञान्यवहारात् । अपि तु

[दी] अवयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया

प्रतिज्ञैकदेशस्यापि तादृशबोधनिष्ठवद्विसम्बन्धि बुद्धित्वाद्यवच्छिन्न जन्वता
निरूपित जनकतावच्छेदकीभूत यत्किञ्चिदेकज्ञानविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वं
मादायैव प्रतिज्ञात्प्रसक्त इति प्रतिज्ञाव्यघटकत्वं प्रतिज्ञाभावाघटकत्वमेव
वा निवेशनीयम् । अयूनानतिरिक्तविषयकशब्दबुद्धित्वस्य किञ्चिज्जन्य
तानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नजन्यतानिरूपित जनकतानिवेशासम्भवात् ।

इत्थं चाऽननुपपन्नपक्षेऽप्यसमाद्वहिमानिति भागे प्रतिज्ञादिहेत्वन्त
भागेपि व्यावृत्तिरस्तम्भवतीति अवयवाघटपेति । नच तदुपादानेपि
धूमादालोकवान् पर्वतो बहिमानित्यादिप्रतिज्ञार्थमात्रविषयकबोधनिष्ठ धूम
विशेषित हेतुत्वविषयक शब्दत्वावच्छिन्नसङ्गाण धूमादित्यादिहेतुविषयक
ज्ञानविषयतामादायावयवाघटके तादृशहेतावतिन्यासिवारणायानतिरिक्त
विषयकबोधनिष्ठ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यक साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
वैशिष्ट्यावगाहित्वरूपायूनविषयकत्वावच्छिन्न जन्यतानिरूपित जनकताव
च्छेदक यत्किञ्चिज्ज्ञानविषयतानिरूपक वर्णसमुदायत्वनिवेशस्यावश्यकत्वा
भावयवाघटकत्वनिवेशन निष्प्रयोजनमिति वाच्यम् । तादृशहेतुवारणाय
भावयवाघटकेत्यनेन अवयवैकदेशमात्रविषयकज्ञाननिष्ठ जनकतान्यावृत्ताव
यवत्व पर्याप्तवच्छेदक यत्किञ्चिद्धर्मन्यायविषयताकान्यज्ञानवृत्तित्वावच्छि
न्नेदस्यैवान्यूनानतिरिक्तविषयकसाधजनकताया विवक्षणीयत्वात् । अथ
यवत्व चेद न्यायान्तर्गतव विशेषणशून्यम् । तेन प्रतिज्ञासमानाकारोदासीन
वाच्यज्ञाने प्रतिज्ञाज्ञानीयकारणनायासस्यैव तत्समग्रं, तादृशोदासीन
वाक्येपि तथाविधव्यवृत्त्यप्यास्ति ।

[दी] हेत्वन्तस्याऽयमादिनिगमनान्तस्त्व च वारणाय तत् । यद्यपि

वस्तुतस्तु अवयवत्वघटक निशेष्यदलपरित्यागमात्रेणैव न्यावृत्ति
स्तत्तच्छत इति तादृशननकतापर्यन्तनिवेशने प्रतिज्ञाघटकत्वदलपरित्याग
सम्भवेपि तत्परित्यागस्य प्रकृतानुपपुक्तत्वमित्येतन्नाभावैव अवयवाघटके
नभिहितमिति ।

केचित्तु— यत्र प्रतिज्ञैकदेशस्यापि कथञ्चित्प्रतिज्ञासमानार्थकत्वं स-
म्भवति तत्रैकदेशे ऽतिप्रसंगवारणावावयवाघटकत्वनिवेशन मादश्यक
मित्याहुः । तदसत्; प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधकताया एकदेशे संभवेपि
तन्मात्रस्य तथाविधबोधपरत्वाभावात् तथात्वे समुदायप्रयोगानुपपत्तेः ।
कथञ्चित्प्रयोगेपि वैमर्ध्येन तत्र समुदायमन्तर्भाव्य न्यामत्वानङ्गीकारात् ।
अप्रकृतार्थपरवाक्यवारणाय वास्तवतथाविध तात्पर्यसत्ताया लक्षणे निवेश-
नापत्तया एकदेशमात्रस्य तादृशार्थपरत्वाभावेनाऽतिप्रसंगानवकाशादिति ।
हेत्वन्तस्येति । कथितान्म्यूनविषयकत्वावच्छिन्न जन्मतानिरूपित जनकता
निवेशने तत्तद्भागप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधजनकत्वमादाय केवलहेत्वादाविति
न्यासि न सम्भवतीति निगमनमात्रं हेतुमात्रं चोपेक्षितम् । अन्यूनानति-
रिक्तविषयकेत्यस्म प्रकृतानुमितिविषयस्यान्यूनविषयस्सन्नतिरिक्तो विषयो
यस्येति व्युत्पत्तेरनुमितिविषयनिष्ठभेद प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सत्यनुमिति
विषयातिरिक्तावपि बद्धिषयत्वं तत्त्वमिति यथाश्रुतार्थमाक्षिपति यस्यपीति ।

यद्यपि प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पक्षकप्रकृतसाध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नसाध्यक यत्किञ्चिदनुमित्यविषयविषयकत्वं पर्वतो बद्धिमानित्यादि
प्रतिज्ञाजन्मनिस्तिलबोधानामेवेति तादृशानुमितिविषयत्वसामान्याभावो विव-
क्षणीयः, तथा च केवलाभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकस्थलेप्यातिरिक्ताप्रसिद्धि-
रत्येष; तथाप्यप्रसिद्धि स्फुटीकर्तुं आभिधेयत्वाद्यवच्छिन्नपक्षकप्रमेयत्वा-
दिसाध्यकस्थले दिग्भेदानुमितिविषय इत्येतज्ज्ञाभावा सर्वमित्युक्तम् । सर्व-

[२१] सर्वेषामिव प्रमेयमित्यादावनिमित्ताप्रसिद्धिः ; न च
 तद्वत्त्वस्याप्येवमेव नरेति विषयिवत् भक्षयस्य चायोगान्न न
 तादृशं प्रतिज्ञा, प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तविषयताकस्य,
 प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तप्रकारताकरव वा वक्तव्यमिति वाच्यम्।

अथो दर्शयितुं, मावेत्येव प्रकान्तकतिपयपदार्थगतवृत्तिसर्वत्वावच्छिन्न
 तत्त्ववैश्यापि विशेषवाचकपदान्तरासममित्याहने सर्वपदप्रयोगसम्भवात्तर्क
 प्रमेयमित्युक्तावतुमितिविषयताया केवज्ञानव्यतिरागमादविषयमित्युक्तम् ।

एव च किञ्चिदसावेच्छिताये ऽ भेदेन स्वार्थविशेषणकमोषपरसर्व
 शब्दस्य तद्धर्मव्यापकविषयव्याप्य सर्वत्वबोधकतावृत्तयेरभिधेयत्वव्यापक
 सर्वत्वकामात्रानुमिते कतिपयवस्तुमात्रविषयकत्वशङ्केति भावः । अतिरिक्ता
 प्रसिद्धिः — प्रकृतानुमितिविषयानिरिक्ताप्रसिद्धिः । प्रमेयव पशुनिष्ठमात्र
 प्रतियोगि नरेति सशयमन्भव इत्यनन्तसमूहायान्यूनानतिरिक्ताविषयकत्व
 मन्यया निर्बन्धि प्रकुनेति । स्वविषयताव्यापकप्रकृतानुमिति विषयता
 व्यापकविषयिताकत्वमित्यर्थः । स्वविषयेऽनुमितिविषयान्यूनत्वस्य स्वविषय
 त्वे तद्विषयताव्यापकत्वपर्यवसितत्वात्, स्वविषये ऽ नुमितिविषयानतिरिक्त
 त्वस्य च तद्विषयत्वे स्वविषयताव्यापकत्वपर्यवसितत्वादिति भावः ।

अथपि समूहात्मनोऽप्येक प्रकृतपक्षक तद्विविधकानुमितिविषय
 ताया विधिविधितया परतो बहिर्मानिति प्रतिज्ञान्नोचो न तद्विज्ञानु
 मितिविषयतासमनिपतविषयताक वाक्यान्तरसहित तज्जन्यसमूहात्मनो
 बोधजनक धर्तृविज्ञानविषयवर्णसमुदायत्व न तन्मात्रपर्याप्त धर्तृवि
 त्प्रकृतानुमितिन्यक्तिविषयतासमनैयत्वस्य विवक्षणेपि न निगमनाद्यति
 व्याप्तिर्दुर्बरेव, तज्जन्यबोधस्यापि परतो बहिर्मान् धर्मज्ञानज्ञानबहिर्मान
 येत्याकारकसमूहात्मनानुमितिविषयतासमनिपतविषयताकत्वात् ।

[दी] सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठात्वेन्ताभावाप्रयोगा
काशाभादवद्वेदं द्रव्यमित्यादौ विशिष्टपक्षबोधकोपनयेऽतिव्याप्तिः ।

तथापि प्रकृतसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शत्वावच्छिन्नजन
कत्वानिरूपित जन्यतावच्छेदकविषयतात्वेन सद्रिषयतासमनैयत्वं तत्त्वस्य
विवक्षितत्वात् दोषः ।

नन्वेवं सत्सुक्तस्थलीयोपनये ऽतिव्याप्तिः, तज्जन्मबोधस्यापि विश्व
विषयकत्वेन तथाविधानुमितिविषयितासमानियतविषयताकत्वादित्यतो विष
यतापदस्य प्रकारत्वाभिप्रायेणान्यथा तदर्थं निर्वक्ति प्रकृतेति । तादृ-
क्षोपनयजन्यबोधे प्रकारीभवतो ऽभावत्वादेस्तादृशानुमितावप्रकारत्वात्
तत्प्रकारतायास्तसमनैयत्वमिति नातिव्याप्तिरिति भावः । सकलेति ।
सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवदिवेदं द्रव्यमिति योजना । तादृशानुमिताविव
सत्सुक्तस्थलीयोपनयजन्यबोधे विश्वस्यैवाभिधेयत्वेन प्रकारतया तत्प्रकारताया
स्तसमनैयत्वमकृतमेवेति भवत्यतिव्याप्तिरिति भावः ।

ननु विशेषणवच्छिन्नप्रकरतानां समनैयत्वं विवक्षणीयम्, अतो
नातिव्याप्तिः ; उपनयजन्यबोधे ऽभावत्वादौ तादृशप्रकारतासत्त्वादुक्तास्तु
मितेस्तादृशप्रकारतायाश्च तत्रासत्त्वादित्यतो ऽनुमितावपि तेषां तथाविध
प्रकरताघटनाय स्वलान्तरे ऽतिव्याप्तिमाह सकलाभिधेयेति । अत्रा
भावत्वप्रतियोगित्वत्वादीनां सरूपतः पक्षतावच्छेदकत्वाद्भवति तथात्वं
मिति भावः । द्रव्यमिति विपरीतकोटिप्रसिद्धयर्थम् । विशिष्टपक्षबोधक
इति । उपनयबोधेदन्पदेन विशेष्यमात्रपरामर्शे ऽन्यूनविषयकत्वं न
सम्भवतीति अमनिराकरणाय व्याप्तिशरीरे साधनसाध्यप्रकारेणैव तद
भिरणान्तर्भावः नरवधिकरणत्वेनापीत्यनुमितौ तस्य तत्त्वस्य वा स्वरू-
पतः प्रकारत्वविरहेऽपि नाशङ्कतिः । हेतुरप्यत्रेदन्त्वं समवायेन द्रव्यमेव

[२१] तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकत्वं, तदन्यून
विषयकत्वम् ।

वा बोध्य । गुणादेस्तथात्वे हेतुतावच्छेदकगुणत्वादेः स्वरूपतः उप
नयजन्यबोधे माने कथितप्रकारतासमनैयत्वानुपपत्तेः ।

नचाभेदेन विषयतासमनैयत्वोक्तावनुमितिविषयतात्वसमानियत स्व
विषयतात्वकत्वोक्तौ नावं दोष इति वाच्यम् । हेत्वर्थघटितार्थकप्रतिज्ञा
घटकन्यायान्तर्गत हेतुजन्यबोधविषयतायामनुमितिनिरूपितविषयतावाभावा
दनुमितिविषयतात्वव्याप्य स्वविषयतात्वकत्वाभावादेव तादृशबोधवारण
सम्भवेनान्यूनविषयकत्वाशयैरर्थापत्तेः ।

नहि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न साध्यविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदका
वच्छिन्न विषयतावद्भिर्भूतविषयता अनुमितिनिरूपिता । समूहालम्बनानु
मितिनिरूपितत्वमादाय नातिप्रसङ्गावकाशः प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदक
विषयतात्वस्यैव निवेशनीयत्वादन्यथा ऽ सम्भवाभातादिति । उपनय
विशेषातिन्यासप्रतिभान चोपलक्षणपरम् । अन्यूनविषयकत्वस्य निरुक्तार्थ
कावे सर्वस्मात्कारत्ववानय कालपरिमाणवान् सर्वस्मादित्यत्र हेत्ववयवे
प्रतिन्यासिर्बोधा तज्जन्यबोधविषयतायाः विश्ववृत्तिवेनानुमितिविषयता
न्यापकत्वात् ।

एव तादृशान्यूनानतिरिक्तविषयकत्वस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेद-
कत्वेन तदवच्छिन्नजन्यताविवक्षणासम्भवेन प्रतिज्ञाहेतुजन्यसमूहालम्बन
बोधमादाय तन्निष्ठहेत्वर्थविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताप्रये
भूमादानोक्तवान् पर्वतो बहिमान् भूमादित्यादौ हेत्ववयवे ऽ तिग्यासि
र्दुर्बारा । तस्यानवच्छिन्नप्रकारान्याप्यप्रकारताकत्वविवक्षयापि वारणा
सम्भवादिमपि बोध्यम् । एतदोषवारणाय प्रथमतो ऽ नुमित्यन्यूनविषय
कत्वमवस्था निर्बन्धि तथापि प्रकृतेति । एतच्च पक्षतावच्छेदक

[दी] प्रकृतपञ्चम्यर्थपञ्चकमनिज्ञाम्यले तु पक्षे प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्यं
बोधको हेतुर्ननु प्रकृतसाध्यस्य ।

विशिष्टार्थकं तदनुपादाने प्रमेयाद्व्यवस्थितवानयं प्रमेयः प्रमेयादित्यादौ
हेत्ववयवे, यदिकचिद्धर्मावच्छिन्नत्वोपादानेपि घटान्यत्ववदूषणघटान्यतरस्मात्
घटान्यत्ववत्सधर्मा घटो घटान्यत्ववानित्य कारिका, या सामानाधिकरण्य
सम्बन्धेन घटान्यत्वसाध्यकप्रतिज्ञा तदुपटितव्यामान्तर्गते रूपघटान्यतर
त्वावच्छिन्नोऽंशे सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विधेयतापक्षघटान्यत्ववदित
तादृशसम्बन्धावच्छिन्नहेतुताके विधिष्ठान्तररूपहेतुप्रतिपादके हेत्ववयवे
ऽ विव्याप्तिः । घटत्वादौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन रूपवति व्यभिचार
वारकतया घटान्यत्वात्तद्विशेषणस्य परिभेदेन विशेष्यस्य घटान्यत्व
सामानाधिकरण्यसत्तासामानाधिकरण्ये घटरूपादौ व्यभिचारवारकतया न
विशेष्यतावच्छेदकस्य सार्थव्यमित्यवधेयम् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धस्य
वृत्त्यनियानकतया व्यापकत्वावच्छेदकेपि नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात्तिर
वयवं गगवं नित्यं नित्यद्रव्यावृत्तिधर्मशून्यत्वात् वद्विमतपर्वतावृत्तिधर्म
शून्यत्वादासोकवान् पर्वतो वद्विमान् वद्विविशिष्टपर्वतावृत्तिधर्मशून्यत्वादि-
त्यादौ हेत्ववयवे ऽ विव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशन
मात्रपक्षम् । अखण्डाभाषणकृतया हेतुघटकद्रव्यत्वपर्वतत्वादीना
मवैयर्थ्यम् ।

साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यसाधननिवेदनप्रयोजनमाह—पञ्चम्यर्थेति ।
हेतुत्वं प्रमेयाद्व्यवस्थितप्रमेयादित्यादौ हेतुजन्यबोधस्य विभक्त्यर्थहेतुत्वे
प्रमेयात्तात्पर्यप्रकृत्यर्थवैशिष्ट्यावगाहित्वेपि प्रकृतसाध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यं
वैशिष्ट्यावगाहित्वात्तात्पर्यव्याप्तिरिति भावः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
विशेष्यतानिरूपित साध्यतावच्छेदकवच्छिन्नपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेदनम् ।

[दी] तादृशविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वम्

सम्बन्धविशेषश्चैतद्वले न प्रवेश्यः प्रयोजनविरहात्; अतः पञ्चम्यर्थे प्रकृत्यर्थस्य
यादृशसम्बन्धेनान्वयस्त्वस्य वृत्त्यनियामकतया व्यापकत्वाघटकत्वेनैत
द्वयावृत्त्यसङ्गतिः ।

यदि च जन्यग्रहविषयत्वरूपपञ्चम्यर्थकदेशजन्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य
हेतुज्ञानस्यान्वयः, नतु परम्परासम्बन्धेन तादृशविषयत्वे, तदा जन्य
त्वपक्षकोक्तसाध्यहेतुकस्थले व्यावृत्तिर्बोध्यम् । पक्षमुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्ता
निवेशात्, नतु तादृशविषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकस्थले हेतुजन्यबोधस्य
तादृशविशिष्टपक्षे इतरवैशिष्ट्यान्वगाहित्वात् तादृशविषयताविल-
क्षणंति । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकवाच्छिन्न
प्रकारतानिरूपित पक्षतावच्छेदकवाच्छिन्न विषयताविलक्षणेत्यर्थकम् ।
तद्विलक्षणत्वं न तद्विलक्षणम्, प्रतिज्ञाजन्यबोधीयसाध्यादिविषयतायाम्तद्विष-
येनासम्भवापातात् । तादृशविषयताभिन्नमुख्यविशेष्यताशून्यत्वनिवेशेना
सम्भवोद्वारे निगमनातिष्ठासितादवस्थ्यात् । अन्यूनविषयकत्वदलेवैय-
र्थ्याच्च धूमादालोकवान् पर्वतो बहिमान् धूमादित्वादौ हेत्ववयवजन्य
बोधीयहेतुत्वनिष्ठमुख्यविशेष्यतायास्तादृशविषयताभिन्नत्वात् । एतेन
तादृशविषयतानन्त पातित्वं प्रकृतपरामर्शजन्यतानवच्छेदकत्वं वा तदि-
त्यपि निरस्तम् । उक्तस्थले आलोकाद्यश्रे हेतुत्वप्रकारताया एव ता-
दृशविषयान्त.पातित्वात् प्रकृतपरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वाच्च हेतुजन्य
बोधीय तद्विषयताया अतथात्वात् ।

नच तथाविधविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्ट्यर्मावच्छिन्नविषयताशून्य
त्वनिवेशात् दोष इत्यपि साधु, यत्र प्रमेयसामान्यस्य पक्षतावेच्छदकादि
घटकता तत्र तादृशविषयतावच्छेदककोट्यप्रविष्ट्याप्रसिद्धेः विलक्षणावच्छेद

दकतानिवेशेऽपि द्रव्यव्याप्यधूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ
न्यायान्तर्गतनिगमनादावतिन्यासिः, तज्जन्यबोधविषयतावच्छेदकधूमत्वादे
स्तादृशविषयतावच्छेदक-कोटिप्रविष्टरनिगमात् । अपि तु तादृशविषयता
शालिनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्य संशयनिवर्तकतावच्छेदकत्वमेव तत् ।
निगमनादिजन्यबोधीय ज्ञानज्ञाप्यत्वादिविषयतायास्तादृशनिश्चयत्वावच्छि-
न्नानिवर्त्य ज्ञानज्ञाप्यत्वादिसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वारणम् ।
उक्तहेत्वमयजन्यबोधनिवर्त्यस्य हेतुत्वं धूमिन् नवेत्यादिसंशयस्य धूमादि
ज्ञानज्ञाप्यत्वघटित पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षक साध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
प्रकारनिश्चयनिवर्त्यतया तादृशबोधविषयताया न तथाविधविषयताविल-
क्षणतेत्यन्यूनपदस्य व्यावृत्तिसङ्गतिः । सर्वेषामेव संशयानां स्वविरोधि
विषयक तथाविधविषयताशालिसमूहालम्बननिश्चयनिवर्तनीयतया तादृश
निश्चयानिवर्त्य संशयप्रसिद्धिः ; अतः तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नेति । इत्थं
आधिक्यमवगाहमानेऽपि निगमनजन्यबोधे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमाद्य
विशिष्ट पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न पञ्चविषयस्यैव शततया धूमज्ञानज्ञाप्य
त्वादिसंशयस्य तादृशविषयताशालिनिश्चयनिवर्त्यत्वानुपपत्तिरित्यापि समा-
हितम् । अत्रच्छिन्नत्वं आन्यूनवृत्तिरप्यव्यापकत्वपर्यवसितम्, अतो ज्ञान
ज्ञाप्यत्वं धूनीय नवेति संशयनिरूपितम् । प्रतिबन्धकतायां धूमज्ञानज्ञाप्य
त्वातिरिक्त प्रतिज्ञाप्रतिवाद्यमागन्निपयनापटितधर्मस्य स्वरूपसम्बन्धरूपा
वच्छेदकत्वविरुद्धेऽपि नान्यूनपदव्यावृत्तिसङ्गतिः । अत्रामाग्यज्ञानात्कन्दि-
तस्य निगनादिजन्यबोधस्य संशयप्रतिबन्धकतया तज्जनकरवगादाया
प्रिसङ्गस्य वारणाय तादृशसंशयानिवर्तकत्वमुपेक्ष्य तानिवर्तकतावच्छेदक
विषयताशम्भवेन बोधो निरूपितः । पक्षतावच्छेदकाद्यनिवेशे तदनव-
च्छिन्नपक्षादिविषयताशालिनिश्चयसमुदायस्य कदापि संशयं प्रत्यप्रति-
बन्धकतया तादृशनिश्चयस्याच्छिन्ननिवर्त्य संशयप्रसिद्धिः ; अतस्तानिवेश

[८] मकृतहेतुकप्रवृत्तिसाधयिष्यतेऽपि यथाविशेषकत्वं वा तद-
नतिरिक्तविशेषकत्वम् ।

इति । इयं चानतिरिक्तविशेषकत्वपरकसाधयतावच्छेदकावच्छिन्न साध्य-
विशिष्टपक्षभावच्छेदनावच्छिन्नविशेषयताया स्तद्विष्टवनिवृत्तौ न्यूनविशेषक-
वर्गितहेतुत्वमप्येवधारणसमये दृश्यं न्यूनविशेषकत्वविदेशणमनर्थकमित्यपि
समाहितम् । तादृशविशेषयताया स्तद्विष्टवविशेषणे निगमनादिजन्य-
बोधस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वविशेषित साध्यविशिष्ट बलविशेषयताशान्तिवर्गितमात्र-
स्तद्विष्टविरक्तविशेषयताशान्ति विधायत्वमप्येक प्रतिपन्नकृताक ज्ञानज्ञाप्यत्वा-
दिबलशान्त्यसंशयमतिरन्धकृतया । नतिरिक्तविशेषयताकत्वापत्तदुद्धारत्वान् ।
इत्यन्तस्य न्यायावसरेत्वमर्थं निगमने च पक्षवाचकपदमनुषज्यते इति
सङ्कारणमनतिरिक्तविशेषयप्रयोजनमिति मतमनुसृत्य बहुधासंभवनतिरिक्त-
विशेषकत्वं निर्वच्यं प्रकृतौति । मकृतहेतुका या प्रकृतसाध्यसिद्धयौपयिका
व्याप्तिस्तदाविशेषकरवामत्यर्थं, यद्व्यावच्छिन्नविशेषित मकृतहेतुतावच्छेद-
कावच्छिन्नहेतुविशिष्ट प्रकृतपरमत्वच्छेदकावच्छिन्न विशयानिश्चयस्य प्रकृत-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षक प्रकृतमात्रतावच्छिन्न वच्छिन्नमात्रपक्षानुमिति
जनकतानतिरिक्तवृत्ति, तद्व्यावच्छिन्नविशेषकत्वमिति नू पर्वसहितम् ।
तद्वत्ता च नू तद्वेतुतावच्छिन्नक वच्छिन्न तद्व्यावच्छिन्नप्रकृतसाध्यतामा-
त्रविशेषयत्वं तत्तमात्रतावच्छिन्नक वच्छिन्न साधयतावच्छिन्नपक्षमात्रमति-
रिक्तत्वं च । निगमनस्य तदस्य च वनतिपक्षमताविशिष्टहेतुरतया
तद्व्यावच्छिन्नसाध्यतावच्छिन्नविशेषकत्वं ज्ञानिव्याप्त अवश्यमिति
रेव व्याप्तिर्योग्यैकतरनिश्चये वा वनिनिश्चयनिरेक्षिणि वा निगमने ऽति-
रिक्तरेति निरुक्तत्वावच्छिन्नत्वान्न ह्यवगुह्यम् । यदि च यत्तद्व्यावच्छिन्न-
निश्चयज्ञानप्रत्ययव इति सा यत्ते । तद भवावच्छिन्नमप्येव निवेद्य-
निय एतत् साधयैव बोधविज्ञानमिति प्रेष्यम् । यथापुनरुद्धारणस्य बोधमप्य

[दी] वह्निव्याप्यालोकरूपसधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमादिभूत
व्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तस्मात्संग्रहाय
प्रकृतहेतुसाध्ययोरुपादानम् । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान्
धूमात्सत्तादिव्याप्यद्रव्यत्ववदिदं सत्त्वादिसत् द्रव्यत्वादित्यादिकस्तु
न प्रयोगः । विशिष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृशव्याप्तिप्रतीतावाकांक्षा
विरहेणोदाहरणानुत्थानात् । •

न निरुक्तरूपावच्छिन्नविषयकत्वम् । तथापि सिधायविषयाधीनस्याय
प्रयोगानुपगमेन तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
वैशिष्ट्यवगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविरहादेव नातिप्रसङ्गः, हेत्वन्तर्भागे
च सत्यन्ताभावाच्चातिव्याप्तिरित्यवशेषम् । वह्निव्याप्तिविशिष्टव्यालोकरूप
पर्वतत्वं चच्छिन्नविशेषणत्वे (सिधायविषयाभ्यायप्रयोगानुपगमे) तद्वि-
शिष्टेऽपि पर्वते तद्भूतेरर्थतो लभेनार्थतस्तत्र प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यगमकता
तामान्न हेत्ववयवविधानमयोजकाकाक्षापर इत्यतस्तर्धेति । तस्याः—
प्रतिज्ञायः । मन्वेवगदि यत्र प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यकव्याप्तिरेवान्तर्भवति
पक्षगर्भे, सत्रत्यप्रतिज्ञाया असंग्रह इत्याशङ्का परिहरति वद्वीति ।
विशिष्टेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षेत्यर्थः । तादृशचर्यासीति ।
प्रकृतहेतुक प्रकृतसाध्यसिद्धिचौरविकल्पासीत्यर्थः । उदाहरणेति ।
यद्यपि दर्शितपक्षे विशिष्टपक्षोपस्थापकपदात् प्रकृतहेतौ विशिष्ट
रक्षयुक्तिरप्यप्यर्थतः प्रतीत्या उक्त्यादिप्रयोजकाकाक्षाया अप्यनवकाशः ।
तथापि धूमवत्त्वस्थाने धूमवत्ताधर्मनिवेष्टने तस्यास्तम्भव इति वद

[दी] अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात् । अत एव नैकदोषव्याप्यपुण्या-
सोपि । यदि च मैत्रः पचति अयं गौरिगादेरेव प्रतिज्ञायाः । तथोप-
वर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वसम्भन्धः । तादात्म्येन गोस्माध्यत्वात्
गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या

हरणमात्रोपादाम् । अन्यथा— अनाक्षादिरहेत्यभिधाने । अति-
प्रसङ्गात्— हेतुद्वयादेरप्यभिधानप्रसङ्गात् । अत एव—अनाक्षितानभि-
धानादेव । एतत्— एकन्यायप्रयोगदशायाम् । उभयव्याप्तीति ।
अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिद्वयेत्यर्थः । व्याप्तिद्वयस्य क्रमेणैवाभिधातुं शक्यं
तथा प्रथमोपन्यस्तव्याप्तिप्रतीत्यैव समीहितनिर्वाहेण न्यासश्च-नराकाशा
ऽनुदयादिति भावः ।

एतेनान्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाशाघटितान्वयव्यतिरेकि हेतुलक्षणा
नन्तरमपर तल्लक्षणमभिधान्यतो मणिकृत प्रथमलक्षणानिर्गर्बीजमावि-
ष्कृतम् । अत एवेतादृशातिप्रसङ्गस्य पृथगभिधानम् ।

बह्वाधिसाध्यकप्रतिज्ञायामन्यासश्च यथोपवर्णितलक्षणमाक्षिपति
यदि चेति । अत आसम्भवासम्भवमाविष्कृतं कविपद्यप्रतिज्ञाजन्यबोधम्य
यथोपवर्णितानुमित्यनूतनतिरिक्तविशयकत्वं व्यवस्थापयति मैत्र
इत्यादिना । अयं गौरित्यत्र गौरस्य सध्यत्वे पक्षे साध्यतावच्छेदक
गोत्वत्वं विशिष्टप्रकारकञ्च नवनरु आसम्भवादाह तादात्म्येनति ।

ननु गधतु गोमाध्यकप्रतिज्ञा तादृशी, तथापि यदि समवायेन
गोत्वस्य साध्यत्वेपि तथाविधप्रतिज्ञा सम्प्रदायानुसृता तदा तत्साध्यक
तादृशमतिज्ञं वा दर्शितस्यजनकत्वसम्भवात् सामान्यतस्तथाकारप्रतिज्ञाया
स्वभावाभिधानमसङ्गतमित्याशङ्क्या तस्या गोत्वादिसाध्यकत्वं निरा-
करोति गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्येति । तादृशप्रतिज्ञावाक्यादित्यादि । तत्रे

[दी] गोत्वादेस्साध्यत्वानुपपत्ते । पदार्थतावच्छेदकजातौ हेत्वर्थ-
स्यान्वयायोगाच्च । वह्निमानित्यादौ पुनरनुमितौ पक्षे साध्यस्य
वह्नेस्सयोगात्प्रकृत्सम्बन्धो भासते । तथैव वह्निव्याप्यधूमवानय
मित्युपनयसङ्गमात् ।

ति शेष । अनुपपत्तेरिति । प्रतिज्ञाया साध्यतावच्छेदकोपस्थापकत्वानिय-
मात् । अन्यथा सुन्दरवद्वित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थलेषु वह्निमानित्याकारक
प्रत्यक्षप्रसङ्गादिति भावः ।

यद्यपि समवायेन रक्तत्वविशिष्टदण्डावच्छिन्नसाध्यक रक्तदण्डिमा-
नित्यादिप्रतिज्ञाया न समवायेनरक्तत्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकबोधकतासम्भवः ।
तथापि तत्र साध्यतावच्छेदकघटकपदार्थानामेव विशकलितानां
तादृशप्रतिज्ञावाक्यादुपस्थिते तदधीनसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यविषयक
मानसबोधेनापि तत्र विशिष्टसाध्यसशयमयोज्यप्रतिज्ञासाधिव्याप्तिद्विसम्भवा-
प्रवृत्तेषु विशकलितानामपि गोत्वत्वाविधटकपदार्थानां बोधस्थितिरिति
विशेषः । गोत्वादेस्साध्यत्वे दोषान्तरमाह पदार्थेति । नास्ते पदार्थ-
तावच्छेदकत्व पदार्थान्तरान्वयित्वात्सम्भवप्रयोजकत्वेनाभिहितम् । इदं
मुपलक्षणम् । अन्यथितावच्छेदकरूपेणानुपस्थितत्वमपि तथा बोध्यम् ।

ननु पूर्वतो वह्निमानित्यादाकारकप्रतिज्ञा न वह्निसाधिका, अपि-
त्वभेदेन वह्निमत्साधिकैव, तथाच तज्जन्यबोधविषयताया अभेदेन
वह्निमत्साध्यकानुमितिविषयतातो न वैलक्षण्यम्, अतो न तत्रान्यातप्रवृत्ताशः
इत्यत आह तथैवेति । तादृशप्रतिज्ञाया वह्निसाध्यकत्वेनैवेत्यर्थः ।
इत्युपनयसङ्गमात्- इत्याकारकस्योपनयस्य तादृशप्रतिज्ञापाटितम्यावाप्त-
गोत्वोपपत्ते, वह्निमत्साध्यत्वे वह्निमद्रूपान्वयित्याकारकस्यैवोपनयस्य

[दी] शाब्दज्ञाने तु वह्निमतो अभेदः । एवं भेदे साध्ये भिद्यते
भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्ममीक्ष्यते ।

सम्भवादिति भावः । शाब्दज्ञाने — वह्निमानिमेतादृशप्रतिज्ञावाक्यजन्य
ज्ञाने । अभेद इति । भासत इत्यनुपपद्यते न तु वद्वेस्तयोग इति शेषः
नामार्थयोगेदादयवोषस्य, प्युत्पन्नत्वादिति हृदयम् ।

तथाच तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे निरुक्तमन्यूनविषयत्वमनतिरिक्तविषय
कत्वं च न सम्भवतीति भावः । भेदे — शुद्धे प्रतियोगिविशेषिते वा ।
इत्यादौ — इत्यादिप्रतिज्ञाया आदिपदादितरेभ्यो भिद्यते इतरभिन्नमित्यादि
परिग्रहः । वैलक्षण्यम् अनुमितिर्विलक्षणबोधजनकत्वम् । शुद्धभेदसाध्य
कानुमितौ भेदस्यानुयोगितया, इतरगवच्छिन्नभेदसाध्यकानुमितौ अनुयोगि
तया तद्विशेषितस्य तस्य विशेषणताविशेषण, भिद्यत इति प्रतिज्ञाजन्य
बोधे च अख्यातान्तोपस्थाप्य भेदाश्रयत्वस्य, इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादि
जन्ये पञ्चम्यन्तार्थेतरप्रतियोगिकत्वविशेषित भेदाश्रयत्वस्य तेन सम्बन्धेन,
भिन्नमित्यादिजन्ये च निष्ठान्तोपस्थाप्य भेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य, इतरेभ्यो
भिन्नमित्यादिजन्ये चेतप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य, इतर
भिन्नमित्यादिजन्ये च इतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदाश्रयत्वावच्छिन्नत्वस्य,
इतरेभ्यो ऽन्यदित्यादिजन्ये च इतरप्रतियोगिकत्वविशेषितभेदावच्छिन्नत्वस्य,
इतरान्यदित्यादिजन्ये च अभेदेनेतरप्रतियोगिकविशेषितभेदावच्छिन्नत्वस्य,
अभेदेन पक्षाद्ये विशेषणत्वादिति अनुमितेस्तादृशबोधवैलक्षण्यादिति भावः ।
इदमुपपन्नम् । ईदृशदिशा प्रकृते विधेयांशे भाव इव उद्देश्यताय-छेद-
कांशे भानेपि वैलक्षण्यमवसेयम् । गन्धाद्यवच्छिन्नपक्षकानुमितौ गन्वादे
रसाक्षाद्विषयमित्यावच्छेदकत्वात् गन्धवती इतरेभ्यो भिद्यते इत्यावाकारक
तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे च गन्वादिसम्बन्धमैव तथात्वादिति ।

[दी] तदा यादृशपक्षसाध्यकाः पक्षे यादृशविशिष्टार्थबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदा-
यसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यानिवर्तनीयस्य संशयस्यानिवर्त-
को यः तावतामन्यतमो बोधः सजनकत्वं वक्तव्यम् ।

उद्देशयानुमितिपदस्य यादृशविशिष्टार्थबोधः प्रतिज्ञया जन्यते तादृश
विशिष्टार्थबोधपरत्वेत्यभिप्रेत्य समाधत्ते—यादृशेति । यादृशरूपावच्छिन्नपक्षक
यादृशरूपावच्छिन्नसाध्यक सम्प्रदायसिद्धप्रतिज्ञाः यादृशरूपावच्छिन्नपक्षे
यादृशरूपावच्छिन्नप्रकारकबोधजनिकाः तादृशरूपावच्छिन्ने तादृशरूपा-
वच्छिन्नप्रकारकबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकतादृशबोधान्यतमबोधजनकत्वे सति
तादृशरूपावच्छिन्नपक्षक तादृशरूपावच्छिन्नसाध्यक न्यायान्तर्गतत्वं प्रतिज्ञा
स्वमित्यर्थः, अत्र च जनिका इत्यन्तं बोधविशेषस्य परिचायकमात्रं स तु तद्
र्थस्य लक्षणे निवेशः । बोधाश्च विषयविशेषान् निवेदय विशेष्यबोधादेयाः
अतो नारताश्रवणश्चावकाशः एवं च प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थानामननुगमे-
न एकधर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यक निश्चितप्रतिज्ञासाधारणमपि प्रतिज्ञात्वं नैकं
सम्भवतीति बोधानामन्यतमत्वेनानुगमः तेन रूपेण जनकतांश्च एव बोधनां
विशेषणता ननु निवर्त्यत्वांशेऽपि बोधानामनुगमेऽपि तादृशतादृश बोधानिव-
र्त्यत्वाभावकूटपटितर्प्यत्वानुगतत्वात् तादृशतादृशभेदकूटवर्द्धितत्वरूपाद्य-
न्यतमत्ववर्जित्वसामान्याभावस्थले तादृशतादृशबोधनिवर्त्यत्वाभावकूट-
स्य लाघवेन निवेशविद्वुमुचितत्वात् । एवंच तादृशाभावकूटनिवेशसूचनायै-
वान्वयतमेनापौरुष्कम् एतेन सामान्याभावनिवेशसूचनायापि कारइति कस्यापि
व्याख्यातमनादेयम् । विशेष्यदले अन्यतमत्वनिवेशनमपि यत्र प्रतिज्ञार्था
ना नानात्वं तत्रैव, पर्वतादिपक्षके बहुधादिसाध्यकस्थले पर्वतादी बहुधादि-
मदभेदरूपैकविधबोधरूपैव प्रतिज्ञया जननात् तत्र तल्लिखितः । एतेनैक
विधबोधमादायान्यतमत्वस्यासम्भवेऽपि न क्षतिः शब्दामेदस्याप्रयोजकत्वा-
त् । बद्धित्वावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञया घटवद्भूलादिघटितधर्मावच्छिन्नवि-
शेष्यकः पर्वतावावच्छिन्नपक्षकप्रतिज्ञया च तादृशधर्मावच्छिन्नप्रकारकोऽपि

बोधो जन्मते तन्निवर्त्यश्च नृपक पटवन्नयेत्यादिसद्यमोऽपीति प्रतिज्ञावाप्रवृत्तपक्ष
 तावच्छेदकावच्छिन्नपक्षकत्वस्य प्रवृत्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकत्व
 स्य वानुवादने तावद्बोधनिवर्त्यसद्यमसिद्धिरतस्तदुदादनम् । यत्किञ्चि
 द्द्रवावच्छिन्नपक्षसाध्यकप्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधजनकत्वस्य यत्किञ्चि-
 द्द्रवावच्छिन्नपक्षसाध्यक न्यायान्तर्गतत्वस्य निवेशनेऽतिप्रसन्न प्रागुपदर्शित
 एवेति तादृशरूपावच्छिन्न पक्षसाध्यक प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थबोधनिवर्त्य
 सद्यमनिवर्तकत्वोपजनकत्वं तादृशरूपावच्छिन्नपक्षसाध्यक न्याया-न्तर्गतत्वं
 निवेशितम् । अधिकवित्ति न्यायेन साध्याद्ये हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वमगाह
 मानेऽपि निगमनादिजन्मबोधे प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकत्वस्याश्रय
 तया निगमनापत्तिव्याप्तिवारणाय तद्द्रवावच्छिन्नविशेष्यक तद्द्रवावच्छिन्न
 प्रकारकबोधानिवर्त्यसद्यमनिवर्तकत्वरूप तादृशबोधान्तरेकिविषयकत्वं बोध
 विशेषणम् । इत्यत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधानिवर्त्यस्य बहिर्द्रवज्ञानज्ञाप्यो न वेत्यादि-
 सशयस्य निवर्तकतया तादृशबोधवारणम् । नच प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य पर्वतत्वा
 यवच्छिन्नविशेष्यकबहिर्द्रवावच्छिन्नप्रकारकबोधत्वेनैवोपादेयतया निगम
 नादिजन्यबोधस्यापि तथात्वात्तानिवर्त्यत्वमुक्तसशयस्याश्रयमेवेति वाच्यम् ।
 अप्रामाण्यज्ञानानास्फुटित तादृशविशिष्टार्थविषयक निश्चयत्वावच्छिन्ना
 निवर्त्यत्वस्यैव निवेशनोपत्वात् एकसद्यमस्य धूमशान्ताप्यस्ताविषयकबहि
 मत्पर्वतनिश्चयानिवर्त्यत्वेन स्याद्विषयनिश्चयत्वावच्छिन्नानिवर्त्यत्वाज्ञते ।
 एतेन सर्वेषामेव सद्यमानां बहिर्द्रवपर्वतादिविषयकसमुदाहृत्यनात्मकस्वविशे
 षिनिश्चयनिवर्तनीयतया तादृशबोधानिवर्त्यसद्यमप्रसिद्धिरित्यापि निरस्तम् ।
 तादृशनिश्चयत्वनिष्ठ निवर्तकतावच्छेदकत्वं च न स्वरूपसम्बन्धरूप किंत्वन्ति
 विक्लवापि तेन सम्बन्धी बहिर्मात्रवेत्याकारकैकदशसशय प्रति बहिर्मात्र
 न्यायेन पर्वतादिविश्चयत्वेनापतिव्यक्तत्वेऽपि तादृशसशयनिवर्तकप्रतिज्ञा
 जन्यबोधस्य नासम्भ । अत एव धूमादालोकवान् पर्वतोबहिर्मानित्यादी
 हेतुजन्यबोधनिवर्त्य हेतुत्व धूमीय न वेतिसशय प्रति प्रतिज्ञाप्रतिपाद्य विधि-
 ष्टार्थविषयकनिश्चयत्वेनापतिव्यक्तत्वेऽपि न विशय्यदलवैधर्म्यम् । बहिर्द्रवा

अवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष-
 ण्यकनिश्चयत्वावच्छिन्ननिवर्त्यस्य चाप्रसिद्धिरतो विशिष्य विशेष्यप्रकारको-
 मयनिवेशनम् । यद्यप्यत्र प्रतिज्ञामतिपाद्यस्य विवेकविशिष्टधर्मिण एव यादृ-
 शविशिष्टार्थोत्पादानसम्भव इति यादृशविशिष्टार्थबोधिका हस्त्युपेक्ष्य विशेष्य-
 प्रकारयोः स्रष्टव्य उपादानसूचनाय पक्षे यादृशविशिष्टार्थबोधिका इत्यभि-
 धानमनुचितम् । तथापि भ्रूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान्भूमादित्यादौ प्रतिज्ञा-
 र्थहेत्वर्थविषयकसमूहाकम्बनबोधजनकहेतुवन्ते हेतौ वा न्यायावयवत्वं पारित्य-
 ज्य न्यायान्तर्गतत्वनिवेशनपक्षे प्रतिज्ञाजन्यबोधनिष्ठैकदेशविषयकबुद्धित्वा-
 वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतामादायैक देशे चाऽतिप्रसङ्गवारणाय विशि-
 ष्टार्थविषयकबोधत्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकत्वनिवेशे पर्वतो वह्नि-
 मानित्यादिप्रतिज्ञायावसंभूतः बद्ध्यादिशून्यपर्वतादौ वह्निमत्त्वाद्यवगाहिभमा-
 त्मकशाब्दबोधसाधारण्यानुशेषेन तत्तत्पदार्थानां परस्परमुपश्लेषावगाहित्वस्यै-
 व तादृशप्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् तत्तद्विशिष्टार्थविषयकत्वस्यातथा-
 स्वादिति । अनातिरिक्तविषयकबोधनिष्ठतादृशपरस्परौपश्लेषावगाहित्वावच्छिन्न-
 जन्यताप्रतियोगिकजनकताया निवेशसूचनाय तथाभिधानं तादृशपरस्परौप-
 श्लेषावगाहिशाब्दत्वे जन्यतावच्छेदकतापर्याप्तचिन्तेशास्त्रानतिरिक्तविषयकत्व-
 दृष्टवैयर्थ्यमित्यववेयम् । भेदाभिर्साध्यकस्थले पृथिवी तरेभ्योभिष्यते इत्यादि-
 प्रतिज्ञामतिपाद्यभेदाश्रयत्वादिरूपवर्तिकविदेकार्थविषयकनिश्चयप्रतिबन्धभेदा-
 दिकोटिकसंशयं प्रति पृथिवी नेतराणीत्यादिप्रतिज्ञाजन्यभेदादिप्रकारकनिश्चय-
 स्य प्रतिबन्धकतया नकस्याश्चिद्वपि प्रतिज्ञायास्तादृशसंशयानिवर्तकबोधजनक-
 त्वमतस्तद्विशिष्टार्थनिश्चयनिवर्त्यत्वाभावकूटनिवेशनम् । प्रतिज्ञाजन्यबोध-
 स्य स्वसमानाकारानुमितौ सिद्धिविधया प्रतिबन्धकत्वात् तादृशानुमितेश्च-
 सिपाद्यविषयाकालीनतादृशबोधप्रतिबन्धकतया तादृशामाण्यज्ञानानास्फुटित-
 प्रतिज्ञामतिपाद्यविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वादसम्भव-
 इत्यतो ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य संशयपर्यन्तानुपावनम् । न चानुमितेश्च तादृश नि-
 श्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वेऽपि तदप्रतिबन्धकसिपाद्यविषयाकालीन-

[दी] एवंच तादात्म्येन गवि साध्ये पक्षे गवाभेदस्य,

बोधजनकत्वमादाय प्रतिज्ञाया लक्षणसमन्वयसम्भवतीति सशयपदमनर्थकं
स्वरूपयोग्यताकारजनकताया एव निवेशनीयस्याऽन्यात्तरपानवकाशादिति
वाच्यम् । अनिवर्तकत्वं हि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यत्वं
न तु प्रतिबन्धकत्वाभाव तथा सति अपामाण्यज्ञानास्कन्दितबोधमादाय
निगमनातिव्याप्तितादृश्यान् तथाच सिषाधयिषाकालीनसिद्धेरप्रतिबन्ध-
कत्वेऽपि प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयिताशालित्वेनानुमित्यनिवर्तकत्वात्-
म्भवात् । न च सिद्धे पूर्वं परतो वा सिषाधयिषाया उत्पादस्यने द्वितीय
क्षणे प्रथमक्षणे वा सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वमश्रुतमेवेति सिषाधयिषाया
मपि सिद्धौ अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमश्रुतमेवेति कथं तस्यापामाण्यज्ञाना-
स्कन्दिततादृशविशिष्टार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यत्वमिति वा-
च्यम् । यादृशसिद्धेः पूर्वं परतश्च सिषाधयिषोत्पादः तादृशसिद्धेरवापि
बन्धकत्वात् । मत्पक्षनिश्चयेऽपि विशेषदर्शनकाङ्क्षीनविपरीतनिश्चयस्याप्रतिब-
न्धकतामते तस्यापि प्रतिज्ञार्थनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतया उक्तदिशा
सम्भव इति प्रत्यक्षमामान्यमुपेक्ष्य सशयपर्यन्तानुधावनम् । अत्र च तत्तद्वि-
शिष्टार्थविषयकत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नमश्रयप्रतिबन्धकत्वशून्यत्वस्य ज्ञान
विशेषणत्रयोपगमनैवातिरिक्तविषयकस्य हेत्वन्तादिभागजन्यबाधस्य तथाविध
धूमज्ञानजाप्यत्वादिसशयप्रतिबन्धकताश्रयस्य वारणसम्भवात्तादृशप्रतिबन्ध-
कतात्वेनैव तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यसशयप्रतिबन्धकता
निवेश न तु तथाविधनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकान्यसशयप्रतिबन्धक-
तात्वेनैव गौरवादित्यवधेयम् । उक्तहेतुवारणाय तादृशबोधान्यतमेति ।
प्रकृतप्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदकीभूत यादृशयादृशबुद्धित्व तादृशतादृशबुद्धित्वा-
वच्छिन्नान्यतमजन्यतानिरूपितजनकतापर्यन्तस्य विवक्षणीयतयोक्तसमूहा-
लम्बनबोधमादाय न तत्रातिप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । गवाभेदस्येत्यादि । सकल
पट्यन्तैस्तम बोधा विशिष्यद्वर्तव्या इत्यभिप्रेत्यान्वयः । यद्यपि तादात्म्यसम्भ-

[दी] संपोणेन समवायेन वा बहौ, वह्निमदभेदस्य, समवायेन
पाकस्य कृतौ, पाककृतमित्वस्य, पाककर्त्रभेदस्य, विशेषणतया इतरेभ्योभेदे,
इतरभेदवस्त्ववस्त्वस्य, इतरान्याभेदस्य, इतरभेदवत्त्वस्य, इतरभिन्नाभेदस्य,
बोधा विशिष्य दर्तव्यादिति दिक् ।

न्येन गोसाध्यकस्थले अनुमित्यन्यूनानातिरिक्तविषयकबोधजनकत्वं प्रतिज्ञा
यासम्भवतीति प्रागभिहितं तावत्तैव गवाभेदः प्रतिज्ञाप्रतिपाद्य इत्यस्य ला-
भाच्च तदादशबोधमादाय लक्षणं कर्तव्यमिति स्फुटमेव । तथापि तत्र
तादृश एव बोधो लक्षणघटक नत्वन्यविधो बोध इति स्फुटीकर्तुं तदुपादानम् ।
तादात्म्येन बहौ साध्येऽयं वह्निरित्येव प्रतिज्ञा जायते तत्र च न वह्निमदभेद
बोधलक्षणघटकः इत्यतस्संपोणेन समवायेन चेति । तादात्म्यातिरिक्तसम्ब-
न्धनेत्यर्थः । बह्ववित्यादिसम्बन्धतत्तयं साध्य इति प्राक्तनेनान्वितम् । वह्नि-
मदभदस्येति । तत्राप्येतादृशबोधस्य तादृशप्रतिज्ञाजन्यतायाः प्रागुपदर्श-
नत्वेऽपि अन्यविधबोधोसम्भवमाविष्कर्तुमेतदुपादानम् । पाककृतिसम्बन्धस्ये-
ति । पाककृतिसमवायस्येत्यर्थः । पचतीतिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादिति
भावः । पाककर्त्रभेदस्येति । पाककृत्यवाच्छिन्नाभेदस्य पाककृतमित्त्वाव-
च्छिन्नाभेदस्य चेत्यर्थः । एका पाककृतिनानित्यादिप्रतिज्ञातः तद्बोधादिति
भावः । इतरभेदवस्त्ववस्त्वस्येति । इतरभेदाश्रयतासम्बन्धस्येत्यर्थः । इतरे-
भ्यो मिधते इत्यादितः तादृशबोधोदयादिति भावः । इतरान्याभेदस्येति ।
इतरभेदावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतरान्येतिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादितिभावः ।
इतरभेदवस्त्वस्येति । इतरभेदसंसर्गस्येत्यर्थः नेतराणीत्यतः तद्बोधादिति
भावः इतरभिन्नाभेदस्येति । इतरभेदाश्रयतावच्छिन्नाभेदस्येत्यर्थः । इतर-
भिन्नेत्यादिप्रतिज्ञातस्तद्बोधादितिभावः । अनतिरिक्तविषयकत्ववत्त्वार्थः पूर्व-
वदेव अन्यूनविषयकत्वं तावद्बोधनिवर्त्ययावत्संशयनिवर्तकत्वं दर्शितहेतुज-
न्यबोधस्य ज्ञानज्ञाप्यत्वं धूर्मीयं नवेत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधनिवर्तनीयसंशय-
प्रतिबन्धकत्वेऽपि तादृशयावत्संशयान्तर्गतपर्वतो वह्निमात्र वेत्यादिसंशयनिव-
र्तकत्वेन वारणसम्भवादिति वदतो मतमाह । तावदिति तच्चद्विशिष्टार्थवि-

[दी] तावद्बोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकतावद्बोधानिवर्त्यमावर्तमयानिवर्तक-
बोधजनकत्वं वाच्यमित्यपि केचित् । चैत्रः पचति घटो नेतराणि
नेतराणीति प्रतिज्ञायां साध्ये विषयत्वानुयोगित्वयोः सम्बन्धविषयवानुप-
शात् यथोपदर्शितसाध्यगमकतौषधिकन्यासिनिशिष्टहेतुमत्वस्य न पक्षे उप-
नेयत्वात्तथाचाशमिपाकारकः

प्रयत्नेत्यर्थः । तावद्बोधानिवर्त्यमावर्तसंज्ञापेति । तच्च द्विशिष्टार्थबोधान्मत्तम-
यानिचिद्बोधानिवर्त्यमावर्तसंज्ञयेत्यर्थः । तेन भेदादिसाध्यकस्यले भेदतदाश्रय-
त्वादिकोटिकनानाविधसंशयानामेष प्रकृतसाध्यपक्षकप्रतिज्ञार्थबोधनिवर्त्य-
मावर्तसंशयान्तर्गततया (तावत्संशयानिवर्तकतायाः पृथिवी नेतराणि पृथिवीवरे-
भ्यो भिद्यते इत्यादिप्रत्येकप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽसत्त्वेऽपि न सति । तादृशसक-
वाक्यजन्यसमूहालम्बनबोधस्य तावत्संशयानिवर्तकत्वात् ।) तावत्संशय-
निवर्तकत्वं न कस्यापि निरस्तम् । तावत्संशयानिवर्तकतायाः पृथिवी नेतराणि
पृथिवीवरेभ्यो भिद्यत इत्यादि प्रत्येकप्रतिज्ञाजन्यबोधेऽसत्त्वेऽप्येतादृशस-
कवाक्यजन्यसमूहालम्बनबोधस्य तावत्संशयानिवर्तकत्वात् । तत्रच निरुक्ता
नतिरिक्तविषयकत्वस्यापि सत्त्वात् । तज्जनकत्वमादायैव प्रत्येकप्रतिज्ञा मु-
लक्षणसमन्वयो (श) बोध्यः । अत्र च स्वमतापेक्षया गौरवमेवास्वरसर्वाजं
बोध्यम् । ननु विषयतासम्बन्धेन पाकाशब्दच्छिन्नकृत्वादेर्यत्र साध्यता तत्र
क्रीटशोषनपः न तावत्पाककृतिरप्यप्यनित्याकारकं तत्र तत्पुरुषघटकपा-
कादिपदस्य पाकादिविषयकादिकाक्षगिकतया पाकविषयकमित्युक्तिरपि
वच्छिन्नचिरुपि स्यात्तेरेव लभात् प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपिता-
या व्याप्तेरलम्बे नार्थान्तरप्रसङ्गादित्यत आह चैत इति । साध्ये त्रिशिष्ट-
साध्यशरीरे विषयित्वानुपयोगित्वयोरिति कृतिभेदाशङ्कादिः ।
सम्बन्धविषयैकेमेवकारेण विशेषणविधायान्धवच्छेदः । विषयत्वानुपपत्त्याप-
कप्रदामात्रेण तयोर्विभेदः सासम्भवादिति भावः । निपातार्थेन नामाधेयस्य
भेदान्धयवियोगेऽप्युपपत्त्यविरुद्धतया नेतराणीत्यादौ प्रथमायाऽनुयोगितार्थकत्व-
मपिद्विषयि इत्यम् । यथोपदर्शितेति प्रतिज्ञोपस्थापितेत्यर्थः उपनेय-
त्वात् । उपनेयेन बोधनीयत्वात् तादृशव्याप्तेरेवाकाक्षितत्वेन यः पाककृति

[दी] सुवच एव प्राचासुपनयः । नव्यानां पुनरस्यगतिकृत्या
तद्याप्यहेतुमान् तद्वान्वेत्याकारो योग्यतावशाच्च तदा साध्यस्य त-
द्याप्यस्य वा परामर्शः । केचित्तु वह्निमान्नवेति विप्रतिपत्तौ संशये च वह्
निमत्तदन्योन्याभावयोस्तादात्म्यविशेषणरक्षायां कोटित्वेन जिज्ञासितत्वादि
ति तादात्म्येन वह्निमानेव साधयितुमुचितः ।

सामग्रीमान्स पचतीत्युदाहरणेन प्रतिपादनाच्चादृशव्याप्तिविशिष्टस्य पक्षधर्मता
काक्षयैवोपनयप्रतिषेधो इति भावः । सुवच एवेति । तथाशब्देन तादृशव्याप्ति-
विशिष्टहेतुमत एवोक्तमानादिति भावः । ननु मणिकृता मारुप्रत्ययार्थं वितर्क्य
तस्मात्तथेति निगमनस्य निराकरणीयतया तथा पदघटितोपनयेऽपि तद्वेषमास
इत्यस्याननुमततादृशोपनय इत्यत एतन्मतमनुसृत्याह । नच्यानापिति ।
ननु तत्पदेन यथोपदर्शितसाध्यस्यैव तादृशसाध्यव्याप्तिविशिष्टहेतोरपि परा-
मर्शसंभव इति व्यासचाक्षिपदप्रयोगवैयर्थ्यमित्याशयेनाह तद्वान्वेति-ननु
पक्षादेरपि प्रकाशतत्वात्तस्यैव कथं नोपनयस्थतच्छब्देन परामर्श इत्यत आह
योग्यतेति- तात्पर्यवशादित्यर्थः । व्याप्तिविशिष्टहेतुमात्रस्यैवाकांक्षितत्वेन
तत्परताया एव तत्र प्रदादिति भावः । तदा तच्छब्देन साध्यस्येति प्रथम
कल्पं तद्याप्यस्येति द्वितीयकल्पमभिप्रेत्य । पूर्वतो वह्निमानित्यादेर्न्यायस्य
वह्निसाध्यकत्वं निराकृत्य वह्नित्याप्यधूमदांश्यामिरायाकाकारोपनयं निराकृ-
र्वतां मतमाह । केचिन्निवृत्तिं विप्रतिपत्तौ कोटित्वं तज्जन्यसृष्टिविवक्षत्वं त-
ज्जन्यप्रत्येकशाब्दबोधप्रकारत्वं वा न तु तदधीनरोद्यमप्रकारत्वम् । अतो
न संशये चेयस्य वैयर्थ्यम् । तत्प्रदर्शनं च संशये कोटितानिर्वाहकत्वेन तस्य
स्वतो जिज्ञासायामसम्भवातिशयवचेयम् । यद्यपि वह्निमत उपस्थितिदशायां
वहेत्युपस्थिततया तादृशमिप्रतिपत्तिवाक्याद्वह्नि कोटिक संशयो भावितु
मर्हति । तथापि स्वातन्त्र्येण कोट्युपस्थितिस्संशये प्रयोजकस्यमिप्रायेणेदं
पितृवधेयम् । अथ वा विप्रतिपत्तिवाक्याच्छाब्द एव संशय इति मतानुसारे
णेदम् । वस्तुतो वह्निभावस्य कोटितायामेव वह्निर्कोटिकसंशय उपपद्यते ।
न तु वह्निमद्भेदस्य स्वस्वाभावप्रकारकज्ञानस्यैव स्वसंशयत्वात् । प्रकृते च

[दी] नतु बह्निराजिज्ञासितत्वात् । तथाचायमित्याकारको बह्निमद्वयाप्य
धूमवाध्यायमित्याकारको वा उपनयः । नतु बह्निव्याप्य धूमवाध्याय
मित्याकारकः अर्थान्तरत्वादिति प्राहुः । यत्तच्चान्तरातादृशबोधो न जनि
तस्तत्रापि तादृशकांक्षायोग्यतादिशालित्वरूपं तज्जननयोग्यत्वमक्षतम् ।

बह्न्मभावो नोपस्थितः अपि तु तद्वद्देद एवेति बह्न्मभावस्य कोटित्वासम्भ-
वान् बह्निमंशयो न सम्भवतीत्यभिप्रायः । एतत्सूचनायैव च बह्निमद्वे-
दस्य कोटित्वमभिहितम् । तदभिधानस्य प्रयोजनान्तरामावात् । यद्वा धर्मि
णि तत्रकारकबोधोपपत्तिकाकाक्षावत्पदजन्यदुपस्थितिरेव धर्मिणि तत्कोटि-
कमंशयजनिका पर्वतो बह्निरमात्र इत्यादितो वाक्याद्वह्न्माद्युपस्थितौ पर्वता-
दौ बह्न्मादिमंशयानुदयात् तथा च पर्वतो बह्निमानित्यादिवाक्यस्यव-
ह्न्मादिपदमपि न पर्वनादौ बह्न्मादेर्भेदान्बोधोपपत्तिकाकाक्षावदिति न तादृश
विपत्तिपक्षिवाक्याद्वह्न्मादिकोटिकसंशय इति परमार्थः । नवीनमतमनुमृत्वाह ।
वद्विमद्वयाप्येति प्राहुरिति प्रशब्देनात्रास्वरसामावसूचितः । फलोपधा-
यकृतात्प्रजनकनानिवेशशङ्कया प्रसक्ता तादृशशब्दबोधानुपपादकप्रतिज्ञा
यामभ्यासि योग्यताविवक्षया निराकरोति यत्र चेति अन्तरेति हेत्वर्थादि-
वैषयकशब्दबोधोपपत्तमप्रचनुत्तरमित्यर्थः । एतेन फलोपधानविवक्षणे अवय-
वान्तरार्थविषयकशब्दबोधमात्रोपपादकप्रतिज्ञायामप्यव्याप्तिः प्रसज्यते अ-
नतिरिक्तविषयकशब्दबोधानुपपादकत्वादिति सूचितम् । तादृशेति-तादृश
शब्दबोधजनकज्ञानविषयेत्यर्थः । अकांक्षानिवेशात् पर्वतो बह्निस्त्वन्धी-
त्यादिनिराकांक्षवाक्यमुदासः । नच पर्वतो बह्निमानित्यादिशब्दप्रतिनिरा-
काक्षतादृशवाक्यविषयकज्ञानत्वेनाजनकत्वात्तादृशशब्दबोधजनकतावच्छे-
दकविषयताकस्त्वनिवेशनेनैवोपपत्तावाकाक्षानिवेशनमफलमिति वाच्यम् ।
पर्वतो बह्निमानित्यादिवाक्यानुपूर्वोपकारकप्रमात्मकतादृशनिराकाक्षविषयक-
ज्ञानस्यापि तथाविधशब्दबोधजनकतया तदीयविषयताया अपि जनकताव-
च्छेदकत्वेन तज्जनकतावच्छेदकप्रकारताग्रयानुपूर्वोरुपाकाक्षाशालित्व-
निवेशस्यावश्यकत्वात् । तच्छालित्वं च तद्वद्विषयसमुदायत्वं तज्जनकताव-

[द्वि] तल्लामश्च जातिविशेषोपस्थापकशब्दवाक्यपदयोरुपसन्धानादेवेति ।

च्छेदकीमृतमन्यर्थोक्तिचिन्तानवृत्तिविषयतानिरूपकवर्णसमुदायत्वमिति
तु पर्यवसितोऽर्थः । हदो यद्विमानित्यादिप्रमानुमितिसमानविषयकतादृश
बोधजनकवाक्यस्य वारणाय योग्यता निवेशनीया । योग्यत्वं चावाधितार्थक-
त्वं प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतपक्षबोधकत्वमिति यावत् । वैशिष्ट्येच वास्तवं
न तु वैज्ञानिकम् । यद्यपि स्वातन्त्र्येण योग्यता निवेशो निरर्थकः अन्यून
विषयकत्वावच्छिन्नजन्यताप्रतियोगिकजनकताया अवश्यं विवक्षणीयतया
वास्तववैशिष्ट्यघटितसाध्यविशिष्टपक्षविषयकरूपान्यूनविषयकत्वनिवेशा-
सम्भवेऽपि अयोग्यवाक्यप्रतिपाद्यविक्षिप्तार्थप्रसिद्ध्या सम्प्रदायसिद्धप्रतिज्ञामति
प्राद्यविशिष्टार्थबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वरूपानातिरिक्तविषयकत्वघटितलक्ष-
णस्य तत्रातिव्याप्त्यप्रसङ्गे । तथापि वास्तववैशिष्ट्यघटितानातिरिक्तविष-
यकत्व निवेशसूचनाय योग्यतोपादनम् । आदिपदात्तात्पर्यविशेषपरिमहः तेन
निस्तात्पर्यकस्य शुक्लशुचिरतिप्रतिज्ञासमानाकारकवाक्यस्यार्थान्तरपरतादृशवा-
क्यस्य च व्युत्पादः । नन्वाकांक्षादिनिवेशे शब्दवाक्यपदयोर्वैयर्थ्ये आकां-
क्षादेर्ज्ञानान्तरीपथिकत्वविरहात् वाक्यातिरिक्तेऽसत्त्वाच्च अनुमितिजनकपरा-
मर्शादौ शब्दधीजनकयोग्यताज्ञानादावतिप्रज्ञानवकाशादित्यत आकांक्षा-
दिमत्त्वलाभार्थकतया सादृश्यतोपादानं सार्थक्यति । तद्व्याभ्येति ।
तल्लामः शब्दबोधं मति आकांक्षादिमत एव वाक्यस्य जनकतया आकांक्षा-
दिमत्त्वलाभः । सादृश्यपदद्वयोपादानादेति भावः । शब्दपदस्य योगेन शब्द-
अन्यार्थकत्वे, न तल्लामः आकांक्षादिरहितस्यापि शब्दस्य शब्दजन्यमृति
हेतुत्वादौ जातिविशेषोपस्थापकेति । रूढ्यानुमननिष्ठशब्दस्वरूपजात्यवच्छि-
न्नोपस्थापकार्थकम् । शब्दबोधं प्रति आकांक्षादिरहितस्यापि योग्यताज्ञानादेहेतु
समा वाक्यपदानुपादाने केवलशब्दपदानं तल्लाम इति वाक्यपक्षोपादानापेक्षे
ति भावः । यत् तल्लामश्चेति अन्यून (नानातिरिक्त) विषयकशब्दवाक्यवच्छि-
न्नोपस्थिकाकांक्षादिमत्त्वलाभश्चेत्यर्थः । शब्दपदस्यावयवशक्त्या शब्दजन्यज्ञा-

[दी] अन्यनेत्यादि तथा बोधेश्यानुमितिसमानविषयकलिङ्गाविषयकशाब्दज्ञान
जनकन्यायावयवत्वमर्थः । व्यतिरेकिणि ह्रदो निर्धूम इत्यादौ निर्वहित्वहेतुके
यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तवतो ह्रदावृत्तिधर्मशून्यत्वादिहेतुके वा उदा
हरणस्य वारणाय समानविषयकान्त पक्षमुख्यविशेष्यकार्यकम् । उपनय
वारणाय लिङ्गाविषयकेति ।

नत्वावच्छिन्नार्थकत्वे शब्दजन्यतावच्छेदकजातिविशेषानुपस्थित्या तदवच्छि-
न्नजन्यताप्रतियोगिक जनकतालाभो न भवतीत्युक्तं जातिविशेषमप्यपकेति । तथा
च कार्यदिशि शाब्दपदेन शाब्दत्वजाते, कारणदिशि च वाक्यपदेनाकाक्षादि
भेदत्वस्य लाभात्तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नौपयिकाकाक्षादिमत्त्वलाभ इति भाव्यतेति
व्याख्यानम् । तदसत् । अवच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशाजिरुक्तान्यूनविषयक
त्वावच्छिन्न जन्यतानिवेशमात्रेणैवोपपत्त्या शाब्दत्वनिवेशने प्रयोजनाभावा
त्तदुपस्थितेरप्रयोजकत्वात् । न च तत्तदर्थविषयकत्वस्य शाब्दत्वनिष्ठजन्य
तावच्छेदकतायामेवावच्छेदकतया जन्यताया तदवच्छिन्नत्वविरहात् अन्यून
विषयकशाब्दत्वावच्छिन्नत्वमैव जन्यतानिवेशनीयेति वाच्यम् । विनिगमना
विरहेण शाब्दत्वविशिष्टतत्तदर्थविषयकत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । नन्व
न्यूनानतिरिक्तपदपरित्यागे अनुमिति विषयकशाब्दधीजनकमित्यवाशिष्यते तथा
च पूर्वोक्तो बह्विमानित्यादिप्रतिज्ञावाक्यस्यानुमित्यवोधकतया अवशाप्तिरित्याश
ङ्का परिजिहीर्षुरनुमिति विषयो विषयोयस्येति मध्यमपदलोपिसमासाभिप्रायेण
समुदितलक्षणपर्यवसितायं व्याचष्टे । तथा चेति । दृष्टान्तवत् इति । अस्या
भिमेणोदाहरणस्येत्यादिनाऽन्वयः । अन्वययुदाहरणस्य लिङ्गबोधकत्वाच्च तरे
किपर्यन्तानुधावनम् । यो यो ध्रुवान् स बह्विमानिति व्यतिरेन्युदाहरणस्य
बह्व्यमावादिरूपलिङ्गाबाधकत्वात् पक्षविषयकत्वमात्रनिवेशेनैव तादृशोदा
हरणवारणसम्भवेन पक्षमुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्तस्य विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिदा
नाय यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तघटिततदनुसरणम् । दृष्टान्ताघटितोदाह
रणे व्यावृत्तिमाह । ह्रदावृत्तीति । उपनयवारणायेति । पक्षताव

[म] अन्यूनानतिरिक्तपदं विहाय लिङ्गाविषयकत्वं वा ज्ञान-
विशेषणम् । तेनोदाहरणादिव्युदासः । निगमनं च न परा-
मर्शहेतुः । अबाधितासत्प्रतिपक्षितत्वज्ञानजनकत्वात् ।

हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा । लिङ्गा-
विषयकालिङ्गिबिषयकज्ञानजनकन्यायावयववाक्यत्वं वा ।

इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वादिति । प्रति-
ज्ञात्वं जातिः अनुगतानतिप्रसक्तानां त्रिकव्यवहारादिति
केचित् ; तन्न देववृत्तप्रभवत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् ।

प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्जनकवा-
क्यं प्रतिज्ञेत्यपि न । तज्जनकत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानु-
गतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्युक्तस्यानुसरणीयत्वात् ।

एतेन शब्दोऽनित्य इति लिङ्गधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति-
कृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातिप्रतियोगिज्ञान-
जनकवाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम् । ननु प्रतिज्ञा न साध-
नाङ्गम् । विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे तत्र प्रमाणाकांक्षायां हेत्व-
भिधानस्य प्राथम्यादिति चेन्न । विप्रतिपत्त्यग्रे हि समय-
बन्धानन्तरं शब्दानित्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनो
वा आकांक्षायां शब्दानित्यत्वं साध्यम् । न च साध्यनिर्देशं
विना हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे, न च
वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतयाऽन्वेति । अतिप्रसङ्गात् ।
न च विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः तस्या प्रतिवादिविप्र-
तिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तारितत्वात् । परविप्रति-
पत्तिं समयबन्धश्च विना स्थापनाया अभावात् । विप्रतिपत्ति-
वाक्यस्य पक्षपरिग्रहेण पर्यवसिततया निराकांक्षत्वाच्च ।

शास्त्रमुक्तावली ।

आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा । न चावययान्तरात् । हेत्वन्वय-
योग्या साध्योपस्थिति । (पञ्चम्यर्थान्वययोग्यपक्षान्वितसा-
ध्यबोधकत्वात् ।) नाप्यवयान्तरेणाक्षेपात् । साध्यान्वये त-
दभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । त-
स्मात्प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपः ।

अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्या-
नुयोगः । तथापि प्रमाणमात्रे नाकांक्षा किन्तु विशिष्टे विशेषे
पणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानम् । न च वस्तुतो य-
त्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थनियोग । वादिद्वयमध्ये
तदसम्भवात् । तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोराकांक्षा ।
व्यबोधकत्वमिति प्रतिज्ञासाधनाङ्गमिति ॥

इति तत्त्वचिन्तामणौ प्रतिज्ञारक्षणम् ॥

[वी] यद्यपि प्रकृतलिङ्गाविषयकत्वं पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवी-
त्वात् गन्धवती वा तथा गन्धादित्यादावव्यापकम् । न चाप्युपनयासम्भवः ।
इदमा गन्धवत्त्वेन परामृष्टे हेतुभूतगन्धवत्वान्वयायोगादिति वाच्यम् । सा-
ध्याभावव्यापकगन्धाभावभावत्वेनान्वयात् ।

च्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकत्वनिवेशस्य प्रयोजनान्तराविरहेऽप्येतदर्थमेव तात्कि-
वेशेऽननुपपन्नपक्षे निगमनातिव्याप्तिर्न सम्भवतीत्यभिप्रायेण निगमनोपेक्षा । तस्मा-
त् इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिभिगमनस्य पक्षविशेष्यकबोधजनकत्वाभावात्तिगमन-
सामान्ये नातिव्याप्तेस्सम्भव इत्यभिप्रायेण वा । वस्तुतः पक्षमुख्यविशेष्यकत्व-
निवेशेऽपि गोत्वं साक्षाभाववत् गोत्वाभावादित्यत्र यत्र साक्षा तत्र गोत्वमित्युदा-
हरणे पक्षमुख्यविशेष्यबोधजनकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव पक्षमात्रमुख्यविशेष्यकत्वं नि-
वेशे च विधयपक्षकम्बले मात्रार्थाभावेद्व्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न-
मुख्यविशेष्यत्वानिरूपकत्वमेव विवक्षणीयं तथाच निगमनेऽननुपपन्नपक्षेऽतिव्या-
प्तिर्न सम्भवत्येवेत्यवधेयं लिङ्गत्वस्य केवलान्वयितया सामान्यतो लिङ्गाविषय-
कत्वं ज्ञानेऽप्रसिद्धमिति प्रकृतिलिङ्गाविषयकत्वं विवक्षणीयं तथापि न निस्तार-
इत्याशयेनाह यद्यपि प्रकृतेति । लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्व-
विवक्षणे पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यत इत्यादिप्रतिज्ञाया नासम्भवः तज्जन्यबोधे-
स्वरूपत एव पृथिवीत्वादिरूपलिङ्गभानादित्याशयेन स्थलान्तरे दोषमाह ।
गन्धवतीति तथेति तथा इतरेभ्यो भिद्यते उपनयासम्भव इति ।
तथाच तादृशप्रतिज्ञादिषट्ठितन्माय एव न सम्भवतीति काव्याप्तिशङ्केति भावः ।
इदमा-इदंशब्देन गन्धवत्त्वेनेति । उपनयस्येदं शब्दस्य प्रतिज्ञाप-
दर्शितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वादिति भावः । गन्धवत्वान्वयेति
गन्धवद्भेदान्वयस्येत्यर्थः । अयोगादिति उद्देश्यत्वविधेयत्वावच्छे-
दकयोरैवैव अमेदस्यान्वयबोधस्याप्युत्पन्नत्वात् अन्यथा घटो घटइत्यादावन्वय-
बोधप्रसङ्गादिति भावः । साध्याभावेति । साध्याभावव्यापको यो गन्धा-
भावः तदभावेत्येत्यर्थः । तथाच भिन्नरूपेण गन्धादेस्तेद्व्यत्यविधेयत्वा-
वच्छेदकगर्भेऽन्तर्भावात्तान्वयबोधानुपपत्तिरिति भावः । ननु हेत्वभावात्

[६८] अत एव व्यतिरेकिणि न च नेयं पृथिवीत्यादिकः प्राचां प्रयोगः ।

न हेतुपस्थापकपदाम्भावात्कथमुपनयवाक्यात्तेन रूपेण पक्षे हेतुमानमत आह ।
 अतएवेति साध्याभावव्यापकतावच्छेदकहेत्वभावत्वावच्छिन्नाभावत्वेन
 हेत्वन्वयबोधोदेवत्यर्थः । न च नेयं पृथिवीति । ननु ह्येनाभावामावत्वेन
 हेतुबोधनादिति भावः । यथापि पृथिवीत्वे हेतुकस्थले तादृशोपनयप्रयोगो न
 युज्यते पृथिवीपदात्वरूपत एवोपस्थितस्य पृथिवीत्वरूपपदार्थतावच्छेदक
 स्य नञर्थभावे अन्वयासम्भवेन हेत्वभावामावत्वेन हेत्वकामात् । न च हेतु
 मद्भेदाभावोऽपि हेतुरेवान्योन्याभावभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकरूपत्वात्
 एवं(च) हेतुमद्भेद एव साध्याभावव्यापकता यत्र नेतरभेदस्तत्र पृथिवीत्युदा
 हरणेन बोध्या इति पृथिवीभेदाभावत्वेन पृथिवीत्वबोधकस्तादृशोपनयो युज्यत
 एवेति वाच्यम् । एवमपि पृथिवीत्वादि हेतुवाक्योपस्थितपृथिवीत्वत्वविशिष्ट
 हेतुकानुमित्यौपयिकतद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्ने साध्याभावव्यापकताया
 एवाकाक्षिततया तस्या एव यत्रेतरभेदाभावस्तत्र पृथिवीत्युदाहरणेनोपदर्श
 नीयतया यद्रूपविशिष्टवद्भेदत्वावच्छिन्नाभावत्वेन हेतुमत्ताया एवोपनयनत्वा
 तादृशोपनयासम्प्रतेः अन्यथा पृथिवीतिरेभ्यो भिद्यते गन्धसमवायिकारणता
 वच्छेदकरूपवत्त्वादित्यादावपि तथोपनयप्रयोगापत्तेरिति । तथापि तादृश्ये-
 न पृथिवी हेतुकस्थलाभिप्रायेणेदम् । अदिपदान् च नेय गन्धवर्तित्याकारक-
 स्य न च नात्र गन्ध इत्याकारकस्योपनयस्य परिग्रहः । अत्र हेत्वभावादौ सा
 ध्याभावव्यापकत्वामानेऽपि न क्षति प्राचीनमते उदाहरणादेव व्याप्तिराभेन
 पक्षधर्मतामात्रस्य उपनेयत्वादत एव प्राचामित्युक्तम् । साध्याभावव्यापके
 त्यादौ च व्यापकान्तमुपलक्षणार्थकम् । ननु न च नेयं पृथिवीत्यादिकं प्राची
 नानुमतोपनयो सम्प्रतः नञर्थभावस्य प्रतियोग्यनुयोग्युपरागैव शाब्दानु
 मन्मानानुन्याभावबोधे समानादिभक्तिप्रतियोग्यनुयोगिवाचकपदसमामि
 व्याहारस्य, संसर्गाभावबोधे च सप्तम्यन्तानुयोगिवाचकपदसमामिव्याहारस्य
 भेक्षितत्वात् प्रकृतेचानुयोगिवाचकपदभावान्न पृथिवीभेदगन्धाभावादिबोधा
 सम्भवादिति नवीनानुमतइतरव्यापकीमूलाभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती ता

[२१] पक्षाविशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन तदविषयकत्वञ्च,

हेतोरत्वात् अतः पक्षतावच्छेदक प्रकारकृतनिरूपकविशेष्यतानिरूपितप्रका-
रत्वात्परमेव तदर्थो वाच्यः पक्षतावच्छेदकप्रकारतान्तःपातिनी सर्वैव प्रका-
रता तादृशविशेष्यतानिरूपिता इवास्तु विशेषः कनिःसाक्षारकवित्परम्परया
तथेति विशेषकोटिप्रविष्टप्रकार्यप्रकारता च न घर्मितावच्छेदकप्रकारता
निरूपितविशेष्यतानिरूपिताविधेयनिरूपितविशेष्यताया घर्मितावच्छेदका
वच्छिन्नतया घर्मितावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाश्च स्वस्य स्वघ-
र्मितानवच्छेदकरत्वेन तदनवच्छिन्नतया विधेयघर्मितावच्छेदकप्रकारतानि-
रूपकविशेष्यतयोर्भेदादिति निगमनादित्यन्वयोभीयविधेयकोटिप्रविष्टलिङ्ग
विषयता न पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपेताविशेषणान्मिमे-
ति न निगमनाद्यतिव्याप्तिः एवंच बहिःप्रमाणान्तरेत्यादावव्याप्तिः
मसञ्जस एवेति एतेन पर्वतो बहिःप्रमाणान्तरादित्यादिप्रसिद्धाव्याप्त्यन्तर्गतोपन-
येतिव्याप्तिमसञ्जसत्वेन नैतद्विवक्ष्य शङ्काव्यमरोहति । न चाप दोषोऽति-
व्यापकचोपनयस्थेत्वेन स्वयमेव बध्यत इति नात्रुपपत्तिरिति वाच्यम् ।
उपनयकारणार्थकतयैव लिङ्गविषयकत्वविशेषणस्य स्वयं प्राग्व्याख्याततया
उपनयमात्र एव यादृशविवक्षायागतिव्याप्तिस्नादृशविवक्षाया सन्दर्भविशेषस्य
जागरूकत्वादित्यपि समाहितं न चैवमतिव्यापकचोपनयस्येति मन्थासङ्गतिः ।
तादृशप्रत्यक्षस्य धूमवान् बहिःप्रमाणान्तरादित्यादिप्रसिद्धाव्याप्त्यन्तर्गतोपनयविशेषपर-
त्वात् तत्र हेतोरिवपक्षतावच्छेदकतया पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाक्षे यद्विशेष-
णत्वं तस्यापि पक्षतावच्छेदक प्रकारतानिरूपकविशेष्यतानिरूपितत्वात् एक-
स्यापकनिरूपकतया हेतुविषयताया अपि स्वात्मकपक्षतावच्छेदकप्रकारता
निरूपकाधिकरणनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारात्मकतया अतिव्याप्तिप्रसङ्गे ।
येषु पक्षतावच्छेदकहेतुकव्यतिरेक्युपनयपर्यन्तपरतया तादृशप्रत्यक्षसंगमनस्य
व्यत्युपनयजन्यकोषे व्याप्तिपटकतया लिङ्गविषयत्वस्येनातिव्याप्तिर्न सम्भवती
त्यभिमानेन केषाञ्चिन्मतम् । तदेतेन न शङ्केयम् । पक्षाविशेषणत्वेन
साध्याविशेषणत्वेन चेति । पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितविशेष्यता

वच्छेदकप्रकारतायां तदुक्तञ्चा तदनिरूपकत्वात् कथंचित्तिरूपकत्वोपपाद
नेऽपि यत्र संयोगेन बह्वेसाध्यता बहिसंयोगत्वेन हेतुता तत्रत्यप्रतिज्ञायाम
व्याप्तिः । हेतुमूतवैशिष्ट्यविषयतायाः स्वनिरूपकत्वविरहात् , एवं साक्षा
स्वरम्परासाधारणानुगत निरूप्यनिरूपकभावोऽपि दुर्बलः परम्परया निरूपि
तत्वस्य तन्निरूपितनिरूपितत्वात्मात्मकत्वात् । एतेन तादृशवैशिष्ट्यविषयता
निरूपकविषयत्वानिरूपितत्वं तादृशविषयताबहिर्भूतत्वं तच्च वैशिष्ट्यविषयता
साधारणं तन्निरूपकप्रकारकता विशेष्यतानिरूपितत्वमादाय तन्निरूपकविशे
ष्यता प्रकारतासाधारण हेतुकावपि न निस्तार इति चेत् । तथाविध-
वैशिष्ट्यविषयताशालिनिश्चयत्वसमनियतप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वमेव—
तद्वदिर्भूतत्वम् । निगमनजन्यबोधीयहेतुविषयता च तादृशप्रतिबन्धकता
वच्छेदककोटौ निवेश्यते तादृशी न कापि प्रतिबन्धकता तथाविधनिश्चयत्व
व्यापिका हेतुविषयकत दृष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानसाधारण्यात् अतस्त
थाविधहेतुविषयतायास्तद्वदिर्भूतत्वोपपत्तिरित्यनुषङ्गपक्षेऽपि निगमनातिव्या-
प्तिः तादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वमात्रस्य प्रतिबन्धकताविशेषणत्वे धूमादानोक्त
वान् पर्वतो बहिमान् धूमादित्यत हेतुवयवेऽतिव्याप्तिः तादृशहेतुनिष्ठायाः
हेतुत्व धूमीयं न वेतिसंशयप्रतिबन्धकतावच्छेदकतादृशबोधविषयताया निरुक्त
विषयताबहिर्भूतत्वानुपपत्तेः अतस्तादृशनिश्चयत्वव्याप्यत्वमपि प्रतिबन्धकता
विशेषणम् । न च पञ्चतावच्छेदकावच्छिन्नमुख्यविशेष्यताकत्वनिवेशस्याव
श्यकतया नैतादृशतिव्याप्तिस्तन्मावनेति व्यर्थं व्याप्यत्वनिवेशनमिति वाच्य-
म् । तथाप्यनुषङ्गपक्षे धूमाद्वहिमतस्सधर्मा पर्वतो बहिमान् धूमादित्यादिन्या-
यस्थलीयनिगमने हेतुत्व प्रमेयाद्वाच्यत्ववत् प्रमेयादित्यादिन्यायस्थलीय हेतु
वयवेवातिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्तन्निवेशस्यावश्यकता इति । न च धर्मितावच्छेद
कनिष्ठं प्रकारत्वं न प्रतिबन्धकतावच्छेदकमपि तु तत्तत्तद्विशेष्यतावच्छेद-
कत्वमेव तथा च गन्धवतीतरेभ्यो मियते इत्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधीयहेतुप्रकार
तायास्तद्वदिर्भूतत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । विशेष्यतावच्छेदकताया एव
प्रकारतात्वोपगमेन तादृशबोधे तदन्यप्रकारज्ञानम्युपगमात् । एवं सति मस

[दी] तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं सद्वादिर्भावेन लिङ्गविषयकत्वसाध्याभावो वाच्यः । वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गत्वम् । तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकतौपयिकं यद्यासिविषयकत्वं तच्छून्यत्वमर्थः ।

क्तस्य मूलं घटवदित्यादिज्ञानस्य मूलत्वांशे तद्वर्तितावच्छेदकत्वस्य प्रकारान्तरेण वारणसम्भवात् । अस्तु वा विशेष्यतावच्छेदकतारूपविषयता प्रकारतातोऽन्यैव, तथापि न क्षतिः । तादृशविषयता यदि भूतविषयताशून्यत्वं वेक्षणमुपेक्ष्य तादृशवदिर्भूतविषयतानवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताया रावयविशेषणत्वोपगमेन विशेष्यतावच्छेदकताभिन्नगन्धादिविषयतायाः प्रतिज्ञाजन्यबोधे सत्त्वेऽपि तस्याः प्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदककोटिनिधेशे प्रयोजनभावेन तशिष्टवर्तितावच्छेदकताया एवतत्रनिवेशनीयतया अन्यासजन्यवकाशात् । तादृशवदिर्भूतविषयतासामान्यशून्यत्वनिवेशे अनुमितिसमानविषयकत्वेनेवेद्यनस्य मुक्तोपात्तस्य वैयर्थ्यप्रसङ्ग इति हेतुशलिङ्गविषयताशून्यत्वेनेवेद्यनम् । अस्वप्नाभावस्य घटकतया न लिङ्गांशवैयर्थ्यम् । उक्तरीत्या इदिर्भूतत्वनिर्वचनायासनिद्वेषाकल्पान्तरमाश्रयते । वस्तुत इति । लिङ्गत्वमिति-व्याप्तिरित्यर्थः । नन्वतानुगतयोरन्वयव्यतिरेकव्याप्तयोस्तद्वदकव्यापकतयोर्वा एकतरमात्रविषयताया उपादाने अन्यतर बोधकोपनयादातिव्याप्तिरित्याशङ्कया तादृशव्याप्तिघटकव्यापकताद्वयविषयवयोरनुगतरूपेण भावं निवेशयति । तथा चेति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्येति गमकत्वान्वितम् । व्याप्तिविषयकत्वमित्यत्र व्याप्तिपद व्यापकत्वविषयतानिष्ठसाध्यतावच्छेदकादिविषयताव्यावृत्तविलक्षणौपयिकतानिवेशमूचनाय ।

अथ किमिदं तादृशगमकतौपयिकत्वं न तावत्प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नजनकता-वच्छेदकत्वम्, पक्षधर्मताविषयकोदाहरणजन्यबोधीयव्यापकत्वादिविषयताया अनुमितिजनकतावच्छेदककोट्यपविष्टतया तत्रातिव्यामे । न च हेतु

व्यापकत्वादिविषयतात्वेनैव तद्विषयतानां जनकतावच्छेदककोटौ निवेशादनु-
मित्यजनकस्यापि तादृशज्ञानस्य विषयतानां तादृशरूपाक्रान्तानां तथात्वं
मक्षतमेवेति वाच्यम् । तादृशविषयतात्वेन पक्षविशेषणतापन्न हेतुविशेषणता
पन्न सामानाधिकरण्य विशेषणतापन्नसाध्यादिविषयतानिरूपितव्यापकत्वं
विषयताया एव कारणतावच्छेदकघटकत्वादतादृश्यास्तदवच्छेदकत्वाभावात् ।
यद्रूपावच्छिन्नविषयिता जनकतावच्छेदिका तद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्व
निवेशे च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताया अप्यनुमितिजनकता
वच्छेदककोटिप्रविष्टतया तादृशविषयताशून्यत्वस्य तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधे
ऽप्यसत्त्वादसम्भवः । यद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वविषयिता जनकतावच्छे-
दिका तद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्यापकत्वानवगाहित्वनिवेशे च किञ्चिद्रूपावच्छि-
न्नव्यापकत्वं साध्यस्य पक्षस्य वा घटकं यत्र तत्स्यलीयप्रतिज्ञाया असङ्गमः ।
यत्त्वतत्त्वनिवेशादनुगमा नवकाशाच्चेति चेन्न—पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नमूल्य
विशेष्यतानिरूपितविषयतानिरूपिता या विषयतातान्निरूपितविषयतानिरूपित
विषयतांशे विशेषणविषया प्रकृतानुमिति जनकतावच्छेदकतावच्छेदकतायाः
पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वेन हेतुव्यापकताविशिष्टमाध्यविषयत्वं साध्याभाव-
व्यापकत्वं विशिष्टहेत्वभावविषयत्वेऽनुगमस्य तदभावाय निवेशनेनानुपपत्त्य
भावात् । तथाहि प्रकृतानुमिति जनकतावच्छेदिकायाः अन्वयिपरामर्शोयहेतु
व्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यविषयतायाः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न विशेष्यता
निरूपितहेतुविषयता निरूपिताभेदत्वं विषयितानिरूपिताधिकरण । विषयता
निरूपितत्ववत् व्यतिरेकिपरामर्शो साध्याभावव्यापकत्वावच्छिन्न हेत्वभाव
विषयताया अपि तादृशविशेष्यतानिरूपित ससर्गाविषयनानिरूपितहेतु
विषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितत्वेन साध्याभावव्यापकता
विशिष्टहेत्वभावविषयतात्वस्यापि हेतुव्यापकताविशिष्टमाध्यविषयतात्वं
वन्निरुक्तविषयत्वे विशेषणविषया अनुमितिजनकतावच्छेदकतावच्छेदकता-
याः पर्याप्त्यधिकरणत्वात् । यद्यपि यथा परम्परया पक्षविशेष्यतया अनिरूपे
तोदाहरणजन्यबोधोयहेतुव्यापकताविशिष्टमाध्यादिविषयता नानुमितिजन

कतावच्छेदिका तथा तन्निरूपितव्यापकत्वादिविषयतापि न तथेति तदीय
साध्यादिविषयताविशेषणतया व्यापकत्वं विषयत्वं निरूपितत्वंस्यानुमिति
जनकतावच्छेदकतावच्छेदकप्रवेशो न सम्भवति जनकतावच्छेदकविषयता
वृत्तेरेव धर्मस्य तादृशविषयताविशेषणतया जनकतावच्छेदकतावच्छेदकत्वं
सम्भवदिति निरुक्तपक्षविषयता पञ्चमविषयताशे विशेषणतया अवच्छेदक
त्वपर्याप्त्यधिकरण यत्साधनादिव्यापकत्वं विषयतानिरूपितत्वंसहितं सा
ध्यादिविषयतात्वं तन्नोदाहरण जन्यबोधीयसाध्यादिविषयतासाधारणं तथा
चोदाहरणेति०यासिर्दुर्वरैव । तथापि निरुक्तजनकतावच्छेदकतावच्छेदकता
पर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयत्वावच्छिन्नं या प्रतिबन्धकता तदवच्छे-
दविषयतात्वेनोदाहरणजन्यबोधीय हेतुव्यापकसाध्यादिविषयताया सङ्ग्रहा
बोध्य । अनुमितिजनकतवच्छेदकपरामर्शायसाध्यादिविषयताया हेतुव्या-
पकत्वादिविषयतानिरूपित साध्यादिविषयतात्वेन साध्य हेतुव्यापक नवेत्यादि
सञ्जयप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् तादृशप्रतिबन्धकताया तादृशरूपेणोदाहरण
जन्यबोधीय साध्यादिविषयताया अप्यवच्छेदकत्वात् । मुख्यविशेष्यनानिबे-
शाद्गोत्वाभावः प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वव्यापकत्वाभावाच्च गोत्वाभावादित्यत्र
तादृशविशिष्टसाध्यक प्रकृतानुमितिजनकपरामर्शाय स्वात्मकपक्षविशेषणता
पन्न गोत्वाभावविषयतानिरूपेतापेयत्वं विषयतानिरूपिताधिकरण विषयता
निरूपित सास्त्राभावविषयता निरूपितविषयताशे विशेषणविधया अवच्छेद-
कतावच्छेदकताया पर्याप्त्यधिकरणधर्मवत् प्रमेयत्वव्यापकवाच्यत्वविषयता
या प्रतिज्ञाजन्यबोधेसत्त्वेऽपि न क्षतिः । (जनकता च साध्यव्याप्यत्वावाच्छिन्न
धर्मिताकान्यपरामर्शावाम्राह्या । तेन तद्वर्त्मिकपरामर्शमादायापि नोक्तप्रतिज्ञा-
यामन्यासि) न च साध्याभावव्यापकहेत्वभावप्रतियोगिहेतुमानिति पराम-
र्शव्यपक्षविशेष्यतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपित प्रतियोगित्वविषयतानिरू-
पिताभावविषयता निरूपितव्यापकत्वविषयताया अपि निरुक्तविषयतात्वात्
तादृश विषयत्वविशेषणतया अवच्छेदकीभूत साध्याभावव्यापकविषयतात्वं
पति बह्वचभावव्यापकप्रमेयत्ववाच्यत्वो बहिमानित्यादिप्रतिज्ञायामन्या-

[दी] तच्च हेतौ साध्यव्याप्यत्वावगाहित्वं हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदका
वच्छिन्ने साध्यमावव्यापकत्वावगाहित्वञ्च । द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवद्बुद्धिधर्म-
वानयं द्रव्यत्ववान् गुणात् । गुणव्याप्यरूपवानयं स्पर्शवान् रूपादित्यादौ
प्रतिज्ञासङ्ग्रहयावच्छेदकद्रव्योपादानम् ।

सिरिति वाच्यम् । किञ्चिद्व्यापकत्वविशिष्टविषयताये विशेषणनयाऽवच्छेदक
त्वम्येव निवेशनीयत्वान् । वस्तुतस्तु चतुर्थविषयतायां अभावनिष्ठप्रकारता
भिन्नत्वम्य निवेशनीयत्वान्न कोऽपि दोषः । व्यापकत्वविषयनायाश्चा तथात्वात्
व्यतिरेकपरामर्शोपपन्नविषयताया एव अभावप्रकारनारूपत्व त्वञ्च व्यतिरेक
कव्याप्तिषट्कव्यापकताद्वयविषयतयोर्विशिष्ट्याभावद्वयनिवेशयो नाय ग्रन्थ ,
तथाच सति प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वनुगतशब्देनोभयोत्कीर्तनैवैवर्थ्यापातान्
विशिष्ट्यापि तदुभयावगाहित्वस्य तच्चेत्यादिना दर्शनीयतया प्रथमत एव
विशिष्ट्य तदुभयावगाहित्वार्थकत्वोपवर्णनानीचित्यात् तच्चेति-तादृशगम-
कत्वोपविक्रियदत्तं चेत्यर्थः । हेताविति । हेतुव्यापकताविशिष्टमध्यविषय
त्वमित्यर्थः । अतो नोक्तानुगमविरोधः हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेद
केति । तादृशप्रतियोगितावच्छेदकश्च धूमादिभावहेतुकस्यैव धूमाभावत्वा
दिक बहुयमावादिहेतुकस्यैव च बहिर्वादिक् एतदसङ्ग्रहमयनैव हेत्वभावत्वा
वच्छिन्न इति नोक्तम् । तथामति अप निर्धूमा निर्वाहत्वादित्यादौ यत्र धूमस्य
बहिर्गमव्यापकवद्भवभाववाच्यामित्याद्याकारकयोरेवोदाहरणापनययो प्रयो
गाद्वह्नितावच्छिन्न एव साध्यमावव्यापकतायामन्तर् प्रतीतिर्न तु बह्व्यमा
वापमावत्वावच्छिन्न इति तत्रातिशयास्यभावाप्रतिपादनेन न्यूनतापत्ते ,
हेतुतावच्छेदकमावतावच्छेदकनिवेशनप्रयोजनमाह द्रव्यत्वेति प्रतिज्ञा
सङ्ग्रहायेति । प्रथमोपदर्शितप्रतिज्ञाविषयसंयोगत्वावच्छिन्नानिष्पत्तिर्या
काया अपि संयोगत्वेन गुणहेतुकद्रव्यत्वावच्छिन्नानुमित्तिर्निषेधनिज्ञा
विषयगुणत्वावच्छिन्नव्यापकताया गुणत्वेन धर्मव्याप्यकस्यैववच्छिन्नहेतु
कानुमितेः प्रयोवकत्वावच्छेदकद्रव्यानुपादाने तत्र तत्राव्याप्तेरिति भावः ।

[दी] अपूनानतिरिक्तेति च सकमुद्देशानुमित्यनूतानतिरिक्तभागपरम् । हेतुत्व
मभिधेय प्रमेयत्वादित्यादौ पञ्चम्यर्थपक्षकहेतुवारणाय पञ्चम्यन्ता-यत्वस्य
हेत्वन्वयस्य वाऽवश्य वाच्यत्वात् । सकृदातिरिक्तसुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशे-
ष्यत्वेनैवान्वयात् । प्रातिपदिकार्थयो क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च

नन्वेव लिङ्गत्वाविषयकत्वविशेषणोनैवोदाहरणस्यापि वारणे पूर्वोक्तानुमिति
समानविषयकत्वविशेषणस्य व्यावृत्तिर्न सङ्गच्छत इति सत्यन्तोदाविषयान्त
भागपरित्यागस्यैवाऽवश्यकत्वेना-नूतानतिरिक्तपदमात्रपरित्यागपरमूलविरोध-
इत्यालोच्य तादृशगूलस्य च तत्राविधनमुदायपरित्यागपरत्वमेवाह अन्यूनैति ।
नन्वेतत्कल्पे हेतुवारणायैव पक्षविशेष्यकत्वपर्यवसिततादृशविशेषणोपादान
मावश्यक तज्ज-पक्षोचस्य व्यापकत्वाविषयत्वेन लिङ्गत्वाविषयक वदानेना
वारणादिति कथं समुदायपरित्याग इत्यत आह हेतुत्वमिति पञ्चम्यर्थपक्षक
इति । तथाच पक्षमुख्यविशेष्यकत्वमपि तादृशहेतुज-पक्षोचे अक्षतमिति न
तेन तद्वारणसम्भव इति भावः । पञ्चम्यन्ता-यत्वस्य निवेशे षटो दण्डात्
षटो न दण्डादित्यादि प्रतिज्ञाया असमप्रहमालोच्य कल्पान्तरमाह । हेतव
न्येति । अवश्य वाच्यत्वादिति । तथा च अत एव सकलहेतुवारणे
तत्कसमुदायदलपरित्यागो न क्षतिमावहतीति भावः । ननु ज्ञापकत्व पक्ष
म्यर्थ स च प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतयैव भासने न तु विशेष्यतया तथा च
कथं पञ्चम्यर्थपक्षक-न्यायान्तर्गतहेतोः पक्षमुख्यविशेष्यकबोधजनकत्वमत
आह । सख्येति । विमक्तवर्थस्यैकत्वादेः प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया बोध
अनुमायिक तस्य विशेष्यत्वे षटमित्यादित एकत्व कर्पत्व च षटीयमित्याकार
कस्य सर्वानुभवविरुद्धसमूहालम्बनबोधस्यापत्तरत सकृदातिरिक्तेति सुबर्थ
विशेषणम् । तिङ्गर्थस्येष्टसाधनत्वादेः प्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया भावात् प्रत्य
यार्थसामान्योपेक्षा । विशेष्यत्वेनैवेत्यत्र युक्तिमाह । प्रातिपदिकार्थयो
रिति । समानविनाक्तिजनानार्थयो क्रियाविशेषणीभूतद्वितीयं तत्रानार्थ
थार्थयोर्भेदावयवबोधोत्पत्त्या भेदेनति । तथोरपि विमक्तवर्थमन्तराकृत्य

[दी] साक्षाद्देवना-वयस्याप्युत्पत्तेर्विषयमणत्वात् । चैत्रस्येदं न मैत्रस्य मैत्रस्येदं न चैत्रस्य द्वयोरिदं नेदमेकस्यापीत्यादौ चैत्रादिसम्बन्धाभावबोधस्य विभक्त्यर्थविशेष्यता दिनानुपपत्तेः ।

परम्परया भेदान्वयाघातासाक्षादिति । अन्युत्पत्तेर्विषयमाणत्वादिति । मूत्रं घट इत्यादावाधाराधेयमावादिसम्बन्धेन घटमूत्रलाघो तण्डुलं पत्र तीत्यादौ च क्रियाकर्माभिभावेन तण्डुलपाकघोरन्वयबोधानुदयादिनिभावं । तथा च तद्व्यातिरिक्तमुत्पत्तस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वे विभक्त्यर्थस्यान्तराऽमानेन प्रातिपदिकार्थस्य मूलतण्डुलादे घटपाकादावाधाराधेयत्वं कर्मत्वा दिसम्बन्धेन साक्षादेव-वयबोधमयमूत्रले घट तण्डुल पञ्चतीत्यादित स्वी- करणीयतया तादृश-पुत्पत्तिविरोध इत्याशयः । न च मूत्रले घट इत्यादौ घटाधि करण मूत्रलमित्याद्याकारक एवान्वयबोध उपेयते नात उपदर्शित-पुत्पत्ति विरोध इति वाच्यम् । तथा सति शाब्दबोधेऽनुभवसिद्धस्य प्रथमान्तार्थ मुख्यविशेष्यकत्वस्य भ्रमप्रसङ्गात् । ननु विभक्त्यर्थं समर्गतयैव भासते न तु विशेष्यतया घटादावाधेयत्वादिसम्बन्धेन मूत्रलादिप्रकारकबोधे च सप्त म्यादिविभक्त्यन्तमूत्रलादिवाचकपदसमभि-व्याहारस्य नियामकत्वान्नोक्ताति प्रसङ्गः, न चैव मूत्रले घूमादित्यादिभागमात्रस्यासनुभावकत्वप्रसङ्गः । इष्टत्वात् । अस्तु वा विभक्त्यर्थाधिकरणत्वज्ञापकत्वादिविशेषितस्यैव प्रकृत्यर्थस्य तुल्यावेधिवेद्याधेयत्वज्ञाप्यत्वादिसम्बन्धेना-वय इत्यतो विभक्त्यर्थ स्यादिति चेत् नेदं मैत्रस्येत्यादौ मैत्रादिनिशेषितस्वत्वादिरूपस्याभावप्रति योगिनोऽवान्तरवाक्यादनुपपत्तिरित्या नन्वर्था-वयमाधानुपपत्तिमाह । चैत्रस्य दमित्यादि । मैत्रादेरभावा नञ्वा बाध्यत न तु स्वस्वस्येत्याशङ्कानिराचिकी र्गुणा तदुपगमे चैत्रीयधनेऽपि सयोगसमवायादिना चैत्राद्याभावसत्त्वेन यत्र चैत्रस्येदमिति व्यवहारः तत्र स चैत्रस्येत्यपि व्यवहार इत्यादिति सूचयितुं चैत्रस्येत्युक्तम् । ननु चैत्रप्रतियोगिकाभावबोधनं प्रथमान्तचैत्रपदसमभि- व्याहार एव नियामक इत्यत आह । मैत्रस्येदमित्यादि । न च स्वत्वादि सम्बन्धेनैव प्रकृत्यर्थस्याभावो दर्शितव्यः नञ्वा बोध्यते तथाच नोक्तानि प्रसङ्गा

इति वाच्यम् । वृत्त्यनियामकतया स्वत्त्वादेरभावप्रतियोगितावच्छेदक
सम्बन्धत्वाभावात्, नामार्थप्रतियोगिकाभावस्यानुयोगिनि सप्तमी विना
नञा बोधयितुमशक्यत्वाच्च । वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्याभावप्रतियोगिता
वच्छेदकत्वोपगमेऽपि स्वत्त्वादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य षष्ठ्याद्यन्तसमामिव्या
हृतनञा बोधने अनुयोगिनि सप्तम्यनपेक्षणेऽपि द्वयोरिदं नेदमेकस्येत्यादा
वर्गतेऽथ । तथाहि— स्वत्त्वस्य विशेष्यत्वे स्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगि
निरूपित यत्स्वत्त्वन्तदभावो घननिष्ठस्तत्र प्रतीयते अशतियोग्यन्तमेकपदार्थ
सर्वत्र समामिव्याहृतपदार्थससर्गिनिष्ठभेदाप्रतियोगित्वरूपजातीयाद्वितीयरहि
तत्वस्यैकपदार्थत्वात् स्वत्त्व षष्ठ्यर्थं तथाविधं चैकमात्रनिरूपित स्वत्त्व
न तूमयनिरूपित तन्निरूपकस्यैकपुरुषस्य तन्निरूपकपुरुषान्तरनिष्ठभेदप्रति
योगितया तथाविधभेदाप्रतियोग्यप्रसिद्धेरिति तादृशस्वत्त्वाभाव उभयघने
अवाधित । स्वत्त्वसम्बन्धेन एकपदार्थस्याभावो यदि नञा बोध्यते तदा तु
स्वत्वामिनिष्ठभेदप्रतियोग्यैकपदार्थो वाच्यस्तत्र यदि स्वभावस्यानुयोग
घनम्, तदाऽप्रतिसिद्धिं प्रमेयमात्रस्यैवोभयस्वामिकं यद्धन तत्त्वामिनिष्ठ
भेदप्रतियोगित्वात्, यदि घनान्तरमेकमात्रनिरूपितस्वत्त्ववत् तदा तस्य
समामिव्याहृतपदार्थत्वाभावादेकपदस्य तादृशार्थसम्बन्धनिष्ठभेदाप्रतियोगि
बोधकत्वव्युत्पत्तिमञ्ज । एकमात्रस्वत्त्ववद्भूता तरत्वामिचैत्रमैत्रोभयघने भेद
मेकस्येति व्यवहारानुपपत्तिश्च । एतदभिप्रायेणैव द्वयोरिदमित्याद्यनुसृतम् ।
इदमत्रावधेयम् । नेदमेकस्येत्यत्र स्वनिरूपकनिष्ठभेदाप्रतियोगिनिरूपितम्
त्किञ्चित्स्वत्त्वस्याभावबोधने एकमात्रधनेऽपि तथाविधघनान्तरनिष्ठस्वत्त्वा
भावसत्त्वात्तादृशप्रयोगप्रसङ्ग तादृशस्वत्त्वसामान्यस्य चैकाभावो न
सम्भवति प्रतियोगितावच्छेदकस्य स्वत्वघटितत्वेनानुपगमात् अभावकूटस्य
चासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वमित्येकत्वसंख्यावच्छिन्न एकपदार्थं तदन्वितस्वत्त्वस्यचो
भयस्वत्त्वानिरूपितविशेषणताविशेषेण स्वत्त्वस्य समवेतत्वे तादृशसमवायेन
वाऽभाव प्रतीयत इत्युपगन्तव्यम्, तथा च उभयानिरूपितस्वत्त्वसम्बन्धेन
प्रकृत्यर्थभावबोधोऽपि सम्भवति उभयानिरूपितं च स्वनिरूपितत्वस्वभिन्न

[दी] चैत्रो न पचतीत्यादौ तिङ्गर्थस्थेव विनाप्यनुयोगिनी सप्तमी
सुवर्धस्याप्यभावान्वयात् । हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यावयवतावच्छे-
दकरूपशून्यत्वे सत्युदाहरणान्यन्यायावयवत्वं । तत्त्वम् । तादृशवच्छेदकं
हेतुत्वादिकमिति केचित् । हेत्वभिधानेति जिज्ञासाजनकत्वं तद्योग्यता
वाक्यत्वम्-न्यायावयवत्वम् ।

निरूपितत्वोभयसम्बन्धेन किञ्चिद्विशिष्टं यत्तदन्यत्वमिति । ननु स्वस्वस्य
विशेष्यत्वेऽपि नेद मैत्रस्थेत्यादितः कथं स्वस्वसप्तमीभावबोधः सप्तमीभाव
बोधमात्र एव नञाऽनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षणादित्यत आह चैत्रो न पचती
ति । नामार्थप्रतियोगिकामावबोध एवानुयोगिनस्तप्तम्यपेक्षणादिति भावः ।
यथाश्रुतविज्ञाविषयकत्वनिवेशे गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादाव
व्याप्तिं प्रकारान्तरेण वारयता मतमाह । हेतुविषयकेति । कासाचित्प्रति
ज्ञाना हेतुविषयकज्ञानजनकत्वेऽपि प्रतिज्ञात्वस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्वानि-
यतत्वात्तन्नियतन्यायावयवतावच्छेदकानि हेतुत्वोपनयत्वनिगमनत्वान्येव
न तु प्रतिज्ञासमिति नाव्याप्तिः हेतुबोधकप्रतिज्ञानिष्ठतत्प्रतिज्ञात्वादेस्तादृश
ज्ञानजनकत्वनियतत्वादव्याप्तितादवस्थयमतोऽवयवतावच्छेदकेति । अभाव
हेतुकव्यतिरेक्युदाहरणस्य विज्ञाविषयकज्ञानजनकस्य सम्भवादुदाहरणत्वस्य
तादृशज्ञानजनकत्वानियतत्वादुदाहरणातिव्याप्तिरत उदाहरणान्येति । प्रति
ज्ञात्वादेहेतुपक्षसाध्यभेदेन भिन्नत्वाद्गन्धवतीतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादाव
व्याप्तिः तदवस्थैव तादृशप्रतिज्ञानिष्ठप्रतिज्ञात्वस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्व
नियतत्वान् हेत्वादिभेदेन प्रतिज्ञात्वाद्यभेदे तु प्रकृतहेतुविषयकज्ञानजनकत्व
नियतावयवतावच्छेदकस्यैवामसिद्धिर्नाहेतुकहेत्ववयवादिसाधारणहेतुत्वादे-
रप्यनुधात्वादित्यस्वरसमूचनाय केचिदिति । जिज्ञासा फलोपघायकत्व-
स्यान्यामिमांशकमाह । जिज्ञासामेति । उदासीनातिव्याप्तिवारणाय न्यायावय
वत्वस्यावयवत्वं निवेशनोपपत्त्या वाक्यभित्तानिन्याप्यपसक्तेर्वाक्यपदोपादान
मनर्थकनित्याशङ्कार्या वाक्यपदस्यैव न्यायावयवत्वार्थकतामाह वाक्यत्वरमिति ।

[दी] लिङ्गत्यादि लिङ्गाविषयकेति पूर्वोपदर्शितार्थकम् ।
अभावहेतुकव्यतिरेकपुदाहरणवारणाय लिङ्गीति लिङ्गी साध्य तद्विषयक
तद्विशेष्यकम् ।

गन्धवतीतरेभ्यो भियते गन्धादित्यादावग्याप्तिवारणाय लिङ्गाविषयके
तीति पूर्वोपदर्शितार्थकमिति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टपक्ष
तावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविषयतावहिर्भूतलिङ्गविषयताशून्यार्थकमित्यर्थः ।
अभावहेतुकेति बहुत्रभावहेतुकेत्यर्थः यो घूषवान् स वह्निमानित्पुदाहरणस्य
लिङ्गाविषयकत्वादिति भावः । सावहेतुकस्य व्यतिरेकपुदाहरणस्य हेत्वभावत्वे-
नेव व्यतिरेकबोधकतया न लिङ्गाविषयकत्वसम्भव एवमभावहेतुकस्यान्व-
यपुदाहरणस्य न तथात्वसम्भव इत्यभावहेतुकत्वव्यतिरेकित्वानुधावनम् ।
लिङ्गिसाध्यमिति लिङ्गमस्यास्तीति श्रुत्यस्यालिङ्गिपदस्य लिङ्गत्वनिरूपकार्थ-
कत्वादिति भावः । वक्ष्यमाणोदाहरणे साध्यविषयकत्वसत्वादतिव्याप्तेराह ।
तद्विषयकत्वमिति । तद्विशेष्यकम्—तद्विशेष्यविशेष्यक निस्सहेदत्वशून्य-
त्व खेद एव तद्वेतुत्वे उदाहरणजन्यबोधस्य न लिङ्गाविषयकत्वसम्भव इति
तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वानुधावनं तच्च भावप्रतियोगिकतया अति-
रिक्तमिति हृदयम् । जलत्वसन्देहदशायां जलान्यत्वस्य सन्दिग्धतया तत्प्र-
कारकप्रमाविषयत्वमपि सन्दिग्धमिति तच्छून्यत्वस्य हेतुसंयोगन्यासो न स-
म्भवतीति मध्यमसाध्ये तदुपेक्षित उत्पत्तिकाले जलस्यापि निस्सहेदतया द्रव्यत्व
साध्यजलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वहेतुकत्वमन्तरमनुसृतम् ।
अत्रोक्तयुक्त्या जलत्वसाध्योपेक्षा । यच्च जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्व
शून्यत्वमपि लघवाजलत्वस्वरूपमवेति जलत्वस्य साध्यत्वोदाहरणजन्य
बोधस्य साध्यविषयकस्य लिङ्गाविषयकत्वमम्भव इति द्रव्यत्वसाध्यकानु-
धावनमिति । तत्र, जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वस्य जलत्वस्व-
रूपत्वे यत् द्रव्यं सजलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्पुदाहरणजन्यबोधस्याप्य-
न्यत्वमतिरिक्ततावच्छेदकद्वयतया लिङ्गविषयकत्वेन सङ्गते । पूर्ववद्या-

[दी] तेनेदं जलं निज्जेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वात्, इदं
इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वादित्यादौ यत्र जलं तत्र
स्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयः इत्युदाहरणेनातिप्रसङ्गः । लिङ्गाविषयकेत्यस्य
पूर्वोक्तव्याप्यत्वाविषयकार्यकत्वे तु हेतुवारणाय लिङ्गीति । लिङ्गविषयकत्वं
च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण वा-
च्यम् । तेन बहिमान् बहिमामग्रीमत्वात् अयं हेतुरिदं वा हेतुत्व तत्त्वेन
प्रतीयमानत्वादित्यादौ हेतौ नातिप्रसङ्गः ।

अयं विषयकत्वस्य लिङ्गाविषयकपदार्थत्वे उदाहरणस्य व्याप्तिबोधकतया तत्र
लिङ्गविषयकत्वविशेषणव्यावृत्तिर्न सम्भवतीत्याशयेन तन्मते स्थलान्तरे
व्यावृत्तिमाह । लिङ्गीति पूर्वोक्तेति- उक्तानुगतरूपावच्छिन्नेत्यर्थः ।
हेतुवारणायेति । इतरेषां त्रयाणां व्याप्तिविषयकत्वेनैव वारणादिति भावः ।
प्रकृतेति हेतुतावच्छेदकहेतुत्वविषयतानां भेदनिवेशे साध्यस्य हेतुतावच्छे-
दकादिरूपत्वे हेतुतावच्छेदकादिविषयताभिन्नसाध्यविषयत्वाप्रसिद्ध्या व्या-
प्तिरिति विशिष्टविषयतावहिर्भावनिवेशः । तादृशविषयतावहिर्भावः पूर्व-
वर्जित्वाच्यः न च तादृशविषयतावहिर्भूतविषयतामात्रनिवेशेनैव हेतुवा-
रणसम्भवे साध्यान्ननिवेशनं व्यर्थमिति वाच्यम् । तादृशविषयतान्तर्भूत
साध्यविषयताभिन्नत्वस्यैवात्र बहिर्भावेणत्यन्नेन विवक्षिततया दर्शितहेतौ ता-
दृशसाध्यविषयताभिन्नहेतुत्वादिविषयतामादायातिप्रसङ्गस्य वारकतया त-
त्सार्थक्यात् । भेदप्रतिबोधिकोटौ निविष्टस्य साध्याशस्य चासृष्टाभावा-
धटकतया ऽवैयर्थ्यात् । यत्र च प्रकृतहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतु-
त्वविषयतान्तर्भूतसाध्यविषयताया अप्रसिद्धिः तत्र बहिर्भूतत्वान्तमनुपादेय-
मेव सन्नैक्यस्याविवक्षितत्वादिति नाव्याप्तिः । तादृशविषयतान्तर्भूतत्वसा-
धीमत्त्व उभवाभाव एव वा बहिर्भावेणेत्यन्तार्थः । हेतुतावच्छेदकहेतुहेतुत्व-
नां निवेशस्य प्रयोजनं क्रमशः प्रदर्शयति । तेनति । तत्त्वेनेति- हेतुत्वेन
हेतुत्वत्वेन चेत्यर्थः । हेतुत्वहेतुत्वयोरेक्यसाध्यादात्म्यसम्बन्धेन साध्यत्व बोध्यम् ।

हेतुत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले हेतुत्वेन प्रतीयमानस्वरूपमकृतहेतोरपि साध्यतावच्छेदकाकान्ततया हेतुजन्यबोधस्य साध्यविषयकत्वमक्षतमेव साध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितविषयतापर्यन्तस्याविवक्षितत्वादिति हेतुविषयताबहिर्भावनिवेशव्यावृत्तिसङ्गतिः । न च हेतुविषयिताबहिर्भूतत्वनिवेशापेक्षया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वनिवेशनमेव लाघवेनोचितमिति वाच्यम् । विशिष्टविषयताबहिर्भावे निवेशनीये हेतुविषयताबहिर्भावस्य स्वातन्त्र्येणानिवेशनीयतया गौरवानवकाशात् । हेतवंशमनिवेश्य विशिष्टस्य दुर्निवेशतया विशिष्टनिवेशेनैव तल्लिखेतात् हेतवंशामवेश एव हेतुतावच्छेदकविषयत्वहेतुत्वविषयत्वयोर्बाहिर्भावस्य पृथङ्निवेशनीयतया गौरवात् । एवं च प्रमेयतावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि हेतवंशनिवेशेन प्रयोजनसम्भवादयं हेतुसिद्धपलक्षणपरं बोध्यम् । लिङ्गविषयकेत्यस्य पूर्ववत्साध्यवद्विशेष्यकार्यकत्वोपगमे बहिर्मान्बहिर्भावमग्रीमत्वादयं हेतुः सत्त्वेन प्रतीयमानत्वात् अनयोरातिप्रसङ्गवारणसम्भवेऽपि इदं हेतुत्वमित्यादौ पञ्चम्यर्थस्य तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यवत्तया साध्यप्रकारतानिरूपितविशेष्यतार्थकत्वेऽपि स्वरूपसम्बन्धेन हेतुत्वसाध्यकस्थले निरूपितत्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वावच्छिन्नसाध्यजननक्रान्तावाच्छिन्नपक्षकस्थले च हेतावतिव्याप्तिवारणं न सम्भवतीति गुरुतरारम्भः । लिङ्गविषयतायाः पूर्वोपदर्शितविषयिताया बहिर्भावनिवेशनं लिङ्गपदस्य धर्मपरता च विनैव लिङ्गबोधकप्रतिज्ञाविशेषेऽव्याप्तिं लिङ्गपदविषयपदयोः साध्यवद्विशेष्यपरतां विनैव दर्शितव्यतिरेकपुदाहरणेऽतिव्याप्तिं प्रकारान्तरेण वारयता मनुष्यस्य दूषयति । लिङ्गेति-निगमनस्योदाहरणस्य च वारणाय नियतान्तद्वयमवयवतावच्छेदकविशेषणम् । प्रतिज्ञात्वोदाहरणत्वयोरपि लिङ्गलिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वममानाधिकरणतया असम्भवादतिप्रसङ्गोत्पत्तामानाधिकरण्यमुपेक्षोभयत्र नियतत्वप्रवेशनम् । उदाहरणविशेषत्वमोदाघातिप्रसङ्गवारणावावच्छेदकान्तम् । आदिपदात्पक्षमीविभक्तिमत्त्वानियतलिङ्गविषयकज्ञानजनकत्व नियतावयवतावच्छेद

[दी) लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वानिबतलिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वनिबत-
वयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वमित्यादिकं तु तादृशरूपान्तरापरिवये
दुर्ग्रहत्वादनुपादेयम् ।

इति दीर्घितौ प्रतिज्ञालक्षणम् ।

—*—

दृक्कल्पवत्त्वादिपरिमहः । रूपान्तरेति यद्यपि लिङ्गकस्यापि रूपस्योपरि
अदादन्तरमनर्थकम् । तथाप्यात्माश्रयभवेन तथाविधरूपान्तरपरिचयोपेक्ष
णीयः । तच्च रूपमनुमित्यनूनात्तिरिक्तविषयकशाब्दवर्जनकवाक्यत्वादि
क्रमेण तथा च तस्मैव तद्व्युत्पत्तय लक्षणत्वसम्भवादर्थविशेषणता । नच तस्य
विशिष्ट्याघटकत्वत्तल व्यर्थविशेषणत्वेति वाच्यम् । प्रतिज्ञात्वे हेतुत्वादिसाधा
रणस्यावच्छेदकत्वस्य दुर्ग्रहतया विशिष्ट्यैव तन्निवेशनस्यावश्यकत्वादित्ये
तद्व्याभ्यासान्तरपदम् । अत्र च साध्यादिभेदेनाभिमतप्रतिज्ञात्वं यदावच्छेदक
त्वेन निवेश्यते तदा तस्य प्रकृतसाध्यविषयकत्वनिबतत्वात्सम्भवादप्रसिद्धिः ।
यदि च साध्यादिभेदेन मिल तत् तदा यादृशसाध्यपक्षकप्रतिज्ञाया प्रकृत
लिङ्गबोधकत्वं निबत तत्र व्याप्तिरित्यपि दूषण बोधम् ।

इति गदाधरीये प्रतिज्ञालक्षणम् ।

—*—

[म] साध्यनिर्देशानन्तरं कुतश्चाकांक्षायां साधनताव्यञ्जक-
विभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितम् । अन्यथाज्ञाकांक्षिताभि-
धानेनिग्रहापत्तेः । लोकेतयैवाकांक्षानिवृत्तिरिति व्युत्पत्तेरिति
प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः । हेतुत्वञ्चानुमिति कारणीभूत-
लिङ्गपरामर्शप्रयोजकशब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशब्दधी-
जनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम् ।

[दि] अनुमितीत्यादि जनकान्तं न्यायावयवार्थकम् । निगमनवारणाय साध्या-
विषयकेत्यादि । साध्याविषयकत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्न हेतुवि-
शिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण पूर्वोपदर्शितसाक्षात्परम्परासाधारणप्रकृत-
पक्षविशेषणत्वेन वा ।

निगमनवारणायेति प्रतिज्ञोदाहरणोपनयविशेषणार्थं विवक्षणीयहेतु-
विभक्तिमत्त्वविशेषणेन वारणमम्भवाज्ज तदुक्तम् । ननु साध्याविषयक-
चोपजनकत्वनिवेशे बहिर्भावेद्विसागम्रीगत्तादि वाच्यकहेतावयव्याप्तिरत आह
साध्याविषयकत्वं चेति बहिर्भावेणेति विवक्षणीयमिति शेषः । साध्या-
शांपादान हेतुविभक्तिमत्त्वदल्लसार्थकयाय । एतत्कहेतादृशसाध्याविष-
यकत्वप्रतिपादिकोटौ साध्याशमुपपादय दल्लान्तरोपादान प्रक्षाळनाद्धीति-
न्यायेन सन्दर्भविरुद्धमत पक्षान्तरमाश्रयति पूर्वोति तस्माद्विद्विमानित्यादि
निगमने मत्पर्यायश्च एव साध्यस्य विशेषणया अतिव्याप्तिरित्यतः साक्षा-
त्परम्परासाधारणेति । तयान्न तत्र साध्यस्य परम्परया पक्षविशेषणस्याज्ञ-
दोषः । हेतुस्य प्रमेयं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वादिमाध्यके हेत्ववयवेऽ-
व्याप्तिः हेतुतावच्छेदकीभूतमाध्यस्य परम्परया पक्षविशेषणस्यादतः पूर्वो-
पदर्शितेति । प्रकृतसाध्यपक्षकप्रतिज्ञाञ्जयोधे तादृशमादृशं पक्षोमेमाध्यस्य
विशेषणरं तादृशेत्यर्थः । तत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं साक्षा-
त्पक्षनिवृत्ति पक्षाशे भवेदादेमम्बन्धेन विशेषणतापक्षमम्बन्ध्यादिविद्व-
पिनं च तादृशविशेषणतात्पर्यकसाध्यविषयत शून्यत्वं समुचितार्थः । अय-
महिमान् बहिर्भावेतावृत्तिर्धर्मशून्यत्वादित्यादिहेतावयव्याप्तिवारणाय प्रकृतेति,
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकम् । नचैवमनुपपत्तौ निगमनजन्ययोधे
साध्यस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नाविशेषणस्यादतिव्याप्तितादवस्थामिति

[दी] तेन पूर्वोपदर्शितहेतौ नाभ्यगति । इदं न दण्डाज्जात
दण्डमयोगाज्यद्रव्यत्वात् अथ न धूमादालोकवान् आर्द्रेन्धनशून्यत्वादित्या
दौ व्यतिरेकयुदाहरणस्य, हेतुत्वपक्षके साध्यान्वितस्वार्थबोधकेदं पदशक्तिन

वच्यम् । अननुपपन्नपक्षे पक्षानिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारता-
पक्षत्वरूप पक्षविशेषणतापक्षत्व यदि निवेश्यते, तदा पक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वाविवक्षणेऽपि तस्मादितरेभ्यो मिथ्ये इत्यादिनिगमनातिव्याप्तेरशक्यपरी-
हारतया एतत्स्वरूपस्यानुपपन्नपक्षाभिप्रायकत्वात् । अथ धूमाभाववान् बहुधा-
भावादित्यादौ यो यो धूमवान् स बहूनिमानित्यादेर्व्यतिरेकयुदाहरणस्य यथा-
श्रुतहेतुविभक्तिमत्त्वनिवेशनेनापि वारणसम्भवाद्विवक्षणीयस्य प्रकृतसाध्या-
न्वयबोधनक्षमार्जोपस्थितिप्रयोजकहेतुविभक्तिमत्त्वस्य न्यवृत्तिस्थलमाह ।

इदमिति । उदाहरणस्य साध्याविषयकत्वरक्षणाय अभावसाध्यकनुधाव-
नम् । हेतुविभक्तिपदस्य ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वबोधकविभक्त्यर्थकत्वे प्रथमो-
दाहरणे नातिव्याप्तिस्तत्र अनिघात्वर्थोत्पत्त्यन्वितप्रयोज्यत्वस्यैव पक्षमर्थत्वा-
दतस्थलान्तरमाह-अयमिति । व्यतिरेकयुदाहरणस्येति । यदण्डाज्जात
तदण्डसयोगाज्यद्रव्यत्वाभाववत् यो यो धूमादालोकवान् स आर्द्रेन्धनवा
नित्याद्याकारकम्येति शेष । साध्याविषयकत्वरक्षायै व्यतिरेकिपर्यन्तानुधाव-
नम् । यद्यप्यन्वय्युदाहरणस्य साध्यविषयकत्वाप पक्षतावच्छेदकविशिष्ट-
साध्याविशेषणकत्वादतिव्याप्तिस्तद्वस्यैव द्वितीयकलो । तथापि प्रथम-
कल्पे व्यावृत्तिघटनाय अभावसाध्यकव्यतिरेकयनुसरणम् । एतादृशोदाह-
रणस्य साध्यान्वितस्वार्थबोधकपदशक्तिनिवशनैव वारणसम्भवा-
त्तादृशविभक्तिमत्त्वपर्यन्तस्य व्यावृत्तिस्थलमाह हेतुत्वपक्षकेति । साध्या-
न्वितेति । निगमनोपस्थाप्य साध्यान्वितेत्यर्थः । विशेषणतया साध्या-
न्वितत्वस्याविवक्षणादिति भावः । नचोपनये व्याप्तिघटकतया साध्यविष-
यकत्वसत्त्वात्तातिव्याप्तिः प्रसज्यते अनुपपन्नपक्षे निगमनोपस्थाप्य साध्येन
सममिदपदार्थस्य हेतुत्वस्यानवयव्यावृत्तिदानस्याननुपपन्नपक्षभिप्रायक

[दी] उपनयस्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिति । तदर्थश्च प्रकृतसाध्यान्वित
स्वार्थबोधनक्षमार्थोपस्थितिजनकविभक्तिमत्त्वम् । हेत्विति सम्पातोपातम् ।

तथा अननुपपन्नपक्षे च निरुक्तविशिष्टविषयताबहिर्भूतसाध्यविषयताशून्य-
त्वस्यैव साध्याविषयकत्वपदार्थतया पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वस्या-
प्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । उपनयपदस्य इतरत्वव्यापकीभूताभावप्रति-
योगिमादिदमित्याकारकाभावसाध्यकव्यातिरेकगुपनयपरत्वात् । प्रकृतसा-
ध्येति । प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधनप्रयोजिकाकाशादिगद्वेतुविभक्तिमत्त्वमि-
त्यर्थः । उपदर्शितस्थले च धूमज्ञानज्ञाप्यालोकापावादिरूपसाध्याशे पक्ष-
मर्थानन्वयान्नातिव्याप्तिरिति भावः । नन्वत्र हेतुपदगन्तव्यं साध्यान्वित-
स्वार्थबोधकविभक्तिशालिनो हेत्वतिरिक्तावयवस्य साध्यविषयकत्वनियमै-
नातिप्रसङ्गानवकाशात् । नच पक्षविशेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे
ज्ञानादिसाध्यकस्य इच्छति स जानातीत्युदाहरणज्ञानादिरूपसाध्यान्वितस्वार्थ-
बोधकारुण्यविभक्तिशालिने विशेषणविभक्तैरभेदार्थकत्वमतेप्रमेयत्वाविपक्षक
प्रमेयत्वादिसाध्यकोपनये पक्षीभूतसाध्यान्विताभेदबोधकप्रथमाविभक्तिशालि-
नि च अतिव्याप्तिवारणाय हेतुपदोपादानमावश्यकमिति वाच्यम् । पक्षविशेषण
तथा साध्याविषयकत्वनिवेशपक्षे हेतुपदोपादानेऽपि यो यो धूमवान् स बहि-
गान् यथा धूमाद् द्वेगममहानसमिति सदृष्टातोदाहरणेऽतिव्याप्ते तद्वारणाय
प्रकृतिपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितार्थबोधकत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया
तादृशोदाहरणोपनयो तथाविध साध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वविरहे-
णातिप्रसङ्गानवकाशादित्यत आह । हेत्विति । इदमुपलक्षणम् । पक्षवि-
शेषणतया साध्याविषयकत्वनिवेशकल्पे विभक्तिमत्त्वमपि तापदियम् । तत्क-
लस्यानुपपन्नपक्षपरतया तत्पक्षे उपनयस्य निगमनैकवाक्यनाविरहेण साध्या-
न्वितस्वार्थबोधकपदशालित्वाभावाद्दर्शितविभक्तिपदोपावृत्तेश्च अननुपपन्नपक्ष-
स्य सङ्गतेस्तत्कल्पे व्यावृत्त्यभावादिति केचित् — वस्तुतस्तु अनुपपन्नपक्षे
उपनयस्यैव पक्षबोधकपदस्य निगमनघटिकीभूय साध्यान्वितार्थबोधक-
तया तादृशबोधे च प्रयोजनान्तरविरहेण स्वज्ञानत्वानिवेशनानुपनये विभक्ति

[दी] यदि च पर्वते पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया अभावस्य साध्य-
त्वं हेतुत्वं च सिषाधयिषया च न्यायप्रयोग तत्र यथा तादृशज्ञानाभावादुत्पन्न
ज्ञानमिति दृष्टान्तशालिनि व्यतिरेकपुदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते ।

पदव्यावृत्तिस्सम्बन्धीत्यवधेयम् । ननु पथममाध्याविषयकत्वंनिर्वचनपक्षे
पर्वत- पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानाभाववान् नादृशज्ञानाभावात् य पर्वतभिन्न-
त्वेन ज्ञायत स पर्वतभिन्नत्वेन ज्ञायते यथा पर्वतभिन्नत्वज्ञानाभावादुत्पन्न ज्ञान
इत्यादौ विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकामावसाध्यहेतुकव्यतिरे
कपुदाहरणेऽतिव्याप्ति तत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयता
न्तर्भूताया एव साध्यविषयतायास्तत्वात् । साद्वीभूततादृशमावन्वितस्वार्थ-
बोधकपक्षमोविभक्तिमत्त्वाच्च प्रथमकले साध्ये पक्षविशेषणतापन्नत्वानिवेशा-
त् दृष्टान्तोपस्थाप्यस्य तादृशमाध्यस्य पक्षान्वितत्वस्याकिञ्चित्करत्वादि-
त्यत आह यदिचेति सिषाधयिषया न्यायप्रयोगस्य स विवादतया यदि
चेत्युक्त तस्य चोच्यत इत्यनेनान्वय । समवायसम्बन्धावच्छिन्नाभाव य
साध्यत्वे ज्ञानस्य समवायेन ज्ञानरूपप्रतियोग्यनाधिकरणतया न व्यतिरेक
दृष्टान्तत्वमस्मव इति विशेष्यतयेत्युक्तम् । अत एव महानसत्त्वादिप्रकारक
ज्ञानाभावसाध्यतया उभेक्षित विशेष्यतयापि ज्ञानस्य तादृशज्ञानवत्त्वा-
भावात् । साध्यस्य हेतुनाय मेव हेतुत्वावशेषणतापन्न तथाविधसाध्यविषय-
ताया हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतान्नर्भावस्यमनतीति
तदादरः ज्ञानाभावादुत्पन्नमिति अममर्गप्रदविषया तादृशज्ञानाभावस्य
पर्वतत्वप्रकारकज्ञेत्वाद्दकत्वं बोध्य व्यतिरेकिर्था तानुधावन विशिष्टविष-
यनाविर्भूतसाध्यविषयत्वाभावनिर्वाडाय प्रकृतमाध्या विश्लेषणतया अन्वि
ता यस्त्वार्थ तद्बोधकत्वं च दर्शितहेतुत्वपक्षकापनस्येदपदस्य नास्तीति
तद्विवक्षणे विभक्तिपदवैरुध्यमिति विशेष्यविश्लेषणमाधारणमेवान्वितत्वं निव
शनीय इत्युक्तोदाहरणजन्यभावे पक्षमर्थस्य साध्यविश्लेष्यत्वेऽप्यनिप्रमज्ज

[दी]तदा अवयवान्तरोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं चक्ष्यम् ।
उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणपदम् । केचित्तु साध्याविषयकधीजनकत्वानिय-
तहेतुविभक्तिमत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वमुदितलक्षणार्थ इत्याहुः ।

एवेत्यभिप्रायः अवयवान्तरेति स्वभिन्नावयवघटकपदजन्योपस्थितिसहकारे-
ण स्वाघटकपदजन्योपस्थितिसहकारेण वा तत्पदार्थान्वितस्वार्थबोधकविभ-
क्तिमत्त्वमित्यर्थः । तेन तादृशमाध्यस्य प्रतिज्ञाद्यवयवस्थपदोपस्थापितत्वेऽपि
नातिव्याप्तिः । न चैवमनुपपन्नपक्षे साध्याविषयकत्वविशेषणमनर्थकं निगमनस्य
तत्पक्षे उपनयैकवाक्यताविरहेणावयवान्तरोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकवि-
भक्तिमत्त्वाभावाद्यावृत्तसङ्गतेरितिवाच्यम् । चैत्रपचति पाककृतिसामग्री-
मत्त्वादित्यादौ पाककृत्यादिसाध्यकप्रतिज्ञाया हेत्ववयवस्थपञ्चम्युपस्थाप्य हेतु-
त्वान्वितस्वार्थबोधकाख्यानाविभक्तिमत्त्वमतिव्याप्तिवारणाय साध्याविषयक-
त्वोपादानस्यावश्यकत्वात् । प्रथमरीत्या साध्याविषयकत्वनिर्वचनस्याननुपप-
न्न इव अनुपपन्नपक्षेऽपि न सम्भवात् अननुपपन्नपक्षे एवैव विवक्षा अनुपपन्नपक्षे
उदाहरणप्यस्वविशेषणेनानुपपदोक्तोदाहरण वारणीयमित्यपि वदन्ति ।

साध्यघटितार्थबोधकोक्तहेतावव्याप्तिं हेतुविभक्तिमदुक्तोदाहरणे
ऽतिव्याप्तिश्च प्रकाशान्तरेण वारयता मदमाह । केचित्त्विति । निगमनं
हेतुविभक्तिमत्त्वनैयत्यादतिव्याप्तिवारणाय अनियतान्तम् । हेतुत्वस्यापि
साध्यबोधकोक्तहेतुवृत्तितया असम्भवइति असामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य अनिय-
तत्वनिवेशः । उदाहरणोपनययोस्ताध्याबोधकयोरपि सम्भवादुदाहरणोपनय-
सामान्यवारणाय नियतान्तम् । हेतुविभक्तिमदर्थितोदाहरणवृत्त्युदाहरणत्वमा-
दायतिप्रसङ्गवारणाय सामानाधिकरण्यमुपेक्ष्य नियतत्वनिवेशनम् । विभक्ति-
मत्त्वमनुपादेयं हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्वनैयत्यानिवेशेनैवानतिप्रसङ्गात्
हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्वनैयत्यर्थप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वनैयत्ययोर्बेकाद्विक-
मुपादानं वा । तत्र च द्वितीयकल्पो विशेषणविभक्त्यनिर्णयकत्वमता-

[म] हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्यायावयवत्वं वा ।

[दी] तच्चिन्त्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेति विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेषकान्वयबोधजन-
कन्यायावयवत्वमर्थ । हेतुत्व प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति ।
तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च ।
घटो दण्डात् वद्विधूमादित्यादिका न प्रतिज्ञा । तदवृत्तेरनदात्मनश्च तद्वर्ग-
व्यापकत्वायोगात् । सम्प्रदायविरोधाच्च । तेन तत्रत्य निगमने नातिप्रसङ्ग-
इति भावः ।

मिप्रायेण । उदाहरणविशेषत्वमादायान्नोदाहरणेऽतिप्रसङ्गवारणायावयव-
तावच्छेदकेति चिन्त्यमिति चिन्ताबीज पूर्ववत् । यथाश्रुतप्रतीतिद्वितीय-
लक्षणार्थस्य निगमनसाधारणतयाऽयथाव्य चष्टे विभक्त्यर्थेति विभ-
क्तिजन्यहेतुत्वोपस्थितिद्वारा हेतुत्वमुख्यविशेष्यकशाब्दधीजनकन्याया-
वयवत्वमित्यर्थः । तेन हेतुत्वे विभक्त्यर्थत्वविशेषणस्याव्यावर्तकत्वेऽपि न
क्षति निगमनवारणायेति तत्र तिङ्गर्थस्य विशेष्यत्व इति भव विशेष-
प्येतीति हेतुत्वविशेष्यकत्वस्य तत्रापि सत्त्वेन मुख्यविशेष्यतापर्यन्तानिवे-
शन तत्रातिव्याप्तिरेवेति भावः । ननु घटो दण्डादित्यादिप्रतिज्ञाघटितघटादि-
पक्षकनिरूपकतासमगकदण्डादिनिष्ठहेतुतासाध्यकन्याया-तर्गत तस्य ह-
ण्डादित्याकारकनिगमने अननुषङ्गपक्ष विभक्त्यर्थहेतुत्वविशेष्यक-
बोधजनकेऽतिव्याप्तिरत आह । घटोदण्डादिति ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वस्यैव
प्रकृते निवेशनीयतया जनकत्वरूपहेतुत्व साध्यकप्रथमस्थलेनानिव्याप्तिप्रसक्ति-
रित्यतो वक्षिपक्षकधूमनिष्ठहेतुतासाध्यकस्थलांतरानुसरणम् तदवृत्तेरिति ।
तादात्म्यातिरिक्तवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वानभ्युपगमादिति भावः ।
तादात्म्येन स्वस्य स्वधर्मव्यापकत्वसत्त्वादाह । अतदात्मन इति ।
तद्वर्मेति । तद्वृत्तिषमैत्यर्थः । ज्ञाप्यताया एव नवानमते पक्षम्यतया
ज्ञाप्यत्वसाध्यकतादृशपातिज्ञासम्भवत्येव तथाचासम्भववारणाय लक्षणस्य-
हेतुत्वपदेनापि तादृशस्य हेतुत्वरूपार्थस्यैव विवक्षणीयतया तत्रत्य निग-
मनऽतिव्याप्तितादवस्थमित्याशङ्क्याह सम्प्रदायविरोधाच्चेति

[म] उदाहरणप्रयोजकाकांक्षा जनकशाब्दज्ञानजनकन्यायाव-
यवत्वं वा ।

साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दं वा ।

।दी) उदाहरणेति कचिजिज्ञासानुत्थावेऽपि तद्योग्यतासत्त्वात्ताव्याप्तिः ।
अनुक्तोदाहरणस्थलेऽपि तादृशस्वरूपयोग्यतासत्त्वात्तद्वारणाय न्यायावयववेति ।
उदाहरणत्वं चेदं न न्यायावयवत्वगर्भम् । वैयर्थ्यात् साध्याविषयकेत्यादि
श्रयं न दण्डात् दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय
साध्याविषयेत्यादिव्याख्यातार्थकम् । उपनयविशेषवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति ।

न्यायानन्तर्गतस्य धूमादित्यादिवाक्यस्योदाहरणप्रयोजकजिज्ञासोपधायक-
त्वविहेऽपि तत्स्वरूपयोग्यतामादायातिव्याप्तिं प्रसज्य न्यायावयवत्वद्वलं
सार्थकीचिकीर्णजनकपदस्य स्वरूपयोग्यतापरत्वं स्फुटयति । कचिदिति ।
अभ्युपेत्य फलोपदाननिवेशेऽपि न्यायावयवत्वनिवेशनमावश्यकमित्याह ।
उदाहरणत्वं चेति वैयर्थ्यात् । प्रयोजनान्तराभावात् । तथा च
यत्रोदाहरणान्तर्गते प्रयुक्तं तत्राप्युदाहरणप्रयोजकजिज्ञासाफलोपदानसम्भवे-
नातिव्याप्तिवारणाय न्यायावयवत्वनिवेशनं जनकपदस्य फलोपदानपरत्वेऽ-
प्यावश्यकमेवेति भावः । चतुर्थलक्षणे प्रसिद्धप्रतिज्ञानिगमनयोस्साध्यावि-
षयकत्वविशेषणव्यावृत्तिर्न घटते पञ्चम्यन्तत्वाभावादिति पञ्चम्यन्ततद्विशेषे
तस्यावृत्तिमाह अयं न दण्डादिति । अयं दण्डादित्यादिप्रतिज्ञाया-
स्सम्प्रदायविरुद्धत्वं प्रागभिहितमित्यभावसाध्यकानुधावनम् । बहिमान्बहि-
सामग्रीमन्त्रादित्यादौ यथाश्रुतेरव्याप्तेराह-व्याख्यातार्थमिति । हेतुता-
वच्छेदकविशिष्टेत्यादिनेत्यादिः उपनयविशेषेति । साध्याविषयकबोध-
जनकाभावसाध्यकव्यतिरेक्युपनय इत्यर्थः । उदाहरणस्य च पञ्चम्यन्तस्यापि
सम्भवात्तद्वारणायोदाहरणान्यत्वस्य निवेशनीयतया तत् एवोदाहरणसा-
मान्यवारणसम्भवादुपनयपर्यन्तानुधावनम् । धूमादालोकाभावादिसाध्यके
धूमादालोकव्यापकाभावप्रतियोगिमानयमित्याद्युपनयेऽतिव्याप्तिवारकतया

[दी] हेत्विति हेतुत्वबोधकार्यक्रम । हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादानम् । उपनयस्य चान्तेऽनुसन्धीयमाना प्रथमैवान्त । एव दण्डादित्यादे स्वपरस्यापि दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वे अन्वयायोगात् । कस्यचिद्व्यतिरेकिणोदाहरणस्य पञ्चम्यन्तत्वसम्भवे तु तद्वारणपूर्वम् । अत्र चार्थवद्भागस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्व बोध्यम् । तेन निरर्थकनमिलन्ने वद्विप्रभात इत्यादौ नाव्याप्ति ।

अन्तपदमायक्यबोध्यम् । उपनयस्य कस्यचिदपि पञ्चम्यन्तत्वाभावाद्धेतुपदवैयर्थ्यमाशङ्क्याह— हेतुत्वबोधकार्यमिति हेत्विति तादृशार्थक-हेतुपदस्य पञ्चमीपदस्य च वैकल्पिकमुपादानमित्यर्थ । तथाच हेतुत्वबोधकन्तत्वं पञ्चम्यन्तत्वं पृथङ्निवेद्य लक्षणद्वय करणीयमित्यर्थ । नन्वेव प्रथमलक्षणे हेतुत्वपक्षके नद्वोषकेद पदान्तोपनयेऽतिव्याप्तिरित्यत आह— उपनयस्य चेति । श्रूयमाणविभक्त्यन्तत्वाभावादनुसन्धीयमानेति । तथा च तस्य हेतुत्वबोधकान्तत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भाव । ननु द्वितीयलक्षणे अथ न गुणो द्रव्यासमवतत्वादित्यादौ यथा दण्डादित्यादिस्वपरपञ्चम्यन्तपदघटितदृष्टान्तशालिनि व्यतिरेक्युदाहरणे अतिव्याप्तिरित्यत आह एवमिति । दृष्टान्तस्येत्यत्रानुसन्धीयमानप्रथमैवान्त इत्यनुषङ्ग्यते— अन्वयायोगादिति । प्रथमान्तत्वं विना समानविभक्तिकत्वभावेन तादृशशब्दबाध प्रथमान्तपदोपस्थाप्य साध्याभावसाधनाभाववदभेदावयानुपपत्तेरित्यर्थ । नन्वेवमपि अथ न घटोदण्डाज यत्वात् यो घटस्सदण्डादित्यादौ उदाहरणे लक्षणद्वयातिव्याप्तिर्दुर्वैव साध्याविषयकबोधजनकत्वात् पञ्चम्यन्तत्वाच्चत्यन आह कस्यचिदिति पूर्ववदिति । अवयवान्तरापस्थापितार्थांस्वितम्बार्थबोधकत्वोदाहरणान्यत्वयोरन्यतरविशेषणेनेत्यर्थ । ननु पञ्चम्यास्तसिरित्यत्र पञ्चम्या इत्यस्य पञ्चम्यन्त इत्यर्थकतापक्षे पूर्वतो वद्विप्रभातवद्विप्रभात इत्यादौ इत्ययवस्य हेतुपञ्चम्यन्तताविरहादव्याप्तिरित्यत आह अत्रचेति हेतुपञ्चम्यन्तत्वमिति हेतुत्वबोधकान्तत्वं पञ्चम्यन्तत्वं चत्यर्थ । अर्थवद्भागस्येति । स्वघटकार्यवद्भागपूर्वत्वाभाववद्धेतुत्वबाधकादिघटितत्वमेव तदन्तवामह विवक्षन्मिति भाव । अर्थवत्त्वमाकाशानिर्नाहकवम् ।

[म]प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकांक्षानिवर्तकज्ञानजनकहेतु-
विभक्तिमहाक्यत्वं वा ।

[री] पञ्चम्यादेः तसिलाद्यादेशत्ववादिनां नये तु नानुपपत्तिरित्युच्यते ।
केचित्तु । हेतुपञ्चम्यन्तरत्वं हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं पूर्ववत् ।

तसिक्तं विनापि तत्पूर्वपञ्चम्येव प्रकृतान्वयबोधोपपत्तिरुक्त्याकांक्षानिर्वाहात् न
तसिलादेराकांक्षानिर्वाहकत्वं न तु किञ्चिदर्थवाचकत्वं तसिलादेरवाचक-
त्वेऽपि तद्वदकपत्येकवर्णानां वाचकत्वात् एकाक्षरकंशे सर्वेषां वर्णानां
वाचकत्वबोधनात् उक्तसूत्रे पञ्चमीपदस्य पञ्चम्यन्तरत्वमपि सम्भवतीत्याम-
पायेण यथाश्रुतस्यैव साधुतां समर्थयति । पञ्चम्यादेरिति आदिपदार्था-
सप्तम्यादेशकत्वमेष्य परिग्रहः नानुपपत्तिरिति तथाप्यतिसिक्त एव हेतुत्व-
प्रतिपादकत्वात् पञ्चमीत्याद्येति भावः । तसिलादेः पञ्चम्यनादेशतापक्षे
उक्तहेतावव्याप्तिवारणाय पञ्चम्यन्तरत्वमविवक्षता मत्माह केचित्त्विति
हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वमिति । तथा च पञ्चम्यन्तावानिवेशा-
पत्तिरिति पञ्चम्यनादेशतापक्षेऽपि न तदन्वहेतावव्याप्तिरिति भावः । ननु हेतुत्व-
प्रतिपादकपदस्यान्तरत्वाविवक्षणे दर्शितव्यनिरेक्युपपत्त्ये अतिव्याप्तिताद-
वश्यमिति त आह — पूर्ववदिति । प्रकृतसाध्यान्वितत्वावयवबोधकतादश-
पदशालित्वरूपमित्यर्थः । एवं च प्रथमलक्षणे सादृश्यावयवबोधकविभक्ति-
शालित्वं साध्याविवक्षकधीजनकत्वं च निरुक्तविशिष्टविषयताबहिर्भूतमाध्य-
विषयताशून्यधीजनकत्वरूपं निविष्टं तत्र तु सादृशहेतुत्वप्रतिपादकपदशा-
लित्वं साध्याविवक्षकज्ञानजनकत्वं च निर्वक्ष्यमाणमव्यभिचं प्रविष्टमिति भेद-
इत्यवश्यम् । पूर्वनोवद्विमानित्यादि-वायान्तर्गमनप्रतिज्ञादिनिबोधवसात्सा-
विषयकज्ञानजनकताशालिनोवाग्याय हेतुत्वप्रतिपादकपदार्थादानम् । बह्वे-
द्रव्यवशात् बह्विमान् हेतुत्वं प्रमेयमित्यादि-वायान्तर्गमनप्रतिज्ञादावति-
व्याप्तिवारणाय विशेषणपथा साध्यान्वितत्वनिवेशनेऽपि सुन्दरवशुनिर्माण-
पथा पूर्वनोवद्विमानित्येव द्वावेतिव्याप्तिवारणाय तदवश्यम् । न चैवम-

[दी] साध्याविषयकबोधजनकत्वस्य इतरनैरपेक्षेण प्रकृतहेतुत्वविशिष्टसाध्य-

प्यालोकाद्वह्निमत्सप्तधर्मा पर्वतो वह्निमानित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तत्रापि
विवक्षणीयप्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्ट हेतुता विशिष्टसाध्यविष-
यकज्ञानजनकत्वस्याक्षतत्वादिति वाच्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेत्यस्य प्रकृतहेतु-
तावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रतिपादकार्यकत्वात् । यथाश्रुत सा-
ध्याविषयकज्ञानजनकत्वं अथ वह्निगा-वह्निमाममीमन्त्रादित्यादिन्यायस्थले
हेत्ववयवे अन्वयापक पूर्वनिरुक्ततन्निवेशे च साध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्व-
प्रतिपादकपदशालित्वविशेषणे हेतुत्वप्रतिपादकेत्यस्य वैयर्थ्यं प्रतिज्ञाया
निरुक्तसाध्याविषयज्ञानजनकत्वाभावादेव वारण्यदत्तसाध्याविषयकज्ञान
जनकत्वमपि यथा निर्वक्ति साध्येति । एव च पर्वतोवह्निमानित्यादि
प्रतिज्ञायासाध्यविषयकज्ञानजनकत्वेऽपीतरनैरपेक्षेण हेतुत्वविशिष्टसाध्य-
विषयकज्ञानजनकत्वस्य साध्याविषयकेत्यादिनाऽवारणात् हेतुत्वप्रतिपाद-
कत्वं पदविशेषणमर्थवद्भवति हेत्ववयवस्यापि प्रतिज्ञामहकारेण हेतुत्ववि-
शिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनकतया असम्भववारणायेतरनैरपेक्षेणेति ।
स्वाघटकपदामहकारेणेत्यर्थक अजनकेत्यस्य प्रतियोगिविशेषणम् । तथा च
स्वेतगावयवज-यहेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानजनक यत्तदन्वयत्वमिति
समुदायार्थः । जनकपदस्य जनकतावच्छेदकधर्मपर्याप्तस्य श्रयसमुदायत्व-
लाभायेतरनैरपेक्षेणेति । हेत्ववयवस्य प्रतिज्ञामहकारेण तादृशबोधजनकत्वेऽ-
पि तादृशधर्मपर्याप्तचाश्रयसमुदायमदस्याक्षततया इतरनैरपेक्ष्यापवेशेऽपि
लक्षणसमन्वयात् अथ धूमाद्वाहिमान धूमाद्वाहिमतोऽन्यत्रावर्तमानधर्मा-
दित्यादिहेतोर्धूमनिष्ठहेतुताविशिष्टसाध्यज्ञानजनकस्य सप्रहाय प्रकृतेति
प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नावशिष्टेत्यवकम् । प्रकृतहेतुतावच्छेदका
वच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वमितराविशेषणतया अवगाहिना एव ज्ञानस्थेतर-
निरपेक्षहेतुत्ववयेन जननात्तादृशहेतुत्वप्रकारकज्ञानमामान्याजनकत्वस्यैव
वैयर्थ्यव्यवसाधारण्यात् साध्याशोपादानमनर्थकमिति नत्परित्यजति ।

[म] पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदनुमिति परवाक्यत्वं वा ।

[दी] विषयकज्ञानजनकत्वं साध्यं चेह नविवक्षितम् । वैयर्थ्यादित्याहुः पञ्चम्यन्तेति । अनुमितिपरवाक्यत्वमप्रयवत्वं हेतुत्वादौ पञ्चमीलाक्षणिकी । वृक्षादिभजत इत्यादौ लाघवेनावधित्वे अवधिमत्त्वेवाशक्तत्वात् ।

साध्यं चेति । अत्र साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वनिवेशेऽपि हेतुत्वपक्षकोप-
नये साध्यान्वितार्थबोधे स्वजन्यत्वनिवेशे अनुपपन्नपक्षे साध्यान्वितपक्षबोध-
स्योपनयजन्यतया तद्वारणेऽप्यनुपपन्नपक्षे दिगमनोपस्थापितसाध्यान्वितहेतु-
त्वबोधकेदंपदशालिन्यतिव्याप्तिः । नच हेतुत्वच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्ट-
हेतुत्वप्रतिपादकपदशालिरवनिवेशनात् तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । गोत्वा-
मावविशिष्टहेतुत्व साक्षाभाववत् गोत्वामावादिस्मादिन्यायान्तर्गतोपनये
तथाप्यतिव्याप्तेरवारणात् अनुपपन्नपक्षेऽप्युक्तन्यायान्तर्गतप्रतिज्ञाधामति-
व्याप्तेश्च विशेषणतया साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेद्य तद्वारणे साध्या-
शवैयर्थ्ये अनुपपन्नपक्षेऽप्युपनयसंबन्धेदंपदार्थस्य कुत्रापि विशेषणताविरहात्
पदान्तरोपस्थापितेन प्रकृतहेतुना साक्षाद्विशेषितहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वं
निवेद्योक्तविशिष्टहेतुत्वपक्षकप्रतिज्ञोपनययोः वारणेऽपि प्रकृतहेतुत्वविशिष्टा-
विषयकज्ञानजनकत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ नज्ज्यत्यासस्येतरनैरेवेक्ष्येत्यभिधा-
नस्याकिञ्चित्करत्वंमित्यस्वरसः— पञ्चम्या लाक्षणिकत्वं व्यवस्थाप्य तद्व-
त्त्वेन निगमनेऽतिव्याप्तिं प्रसज्यन् पञ्चम्यन्तपदं सार्थकयति हेतुत्वादा-
विति । हेतुत्वं जनकत्व आदिना ज्ञापकत्वपरिमहः जनकत्वोपादानं
दृष्टान्तविषया । गुरुशरीरं तत्क्रियः नाश्रयत्वे सति तज्ज-यविभागाश्रयत्व-
रूपमपादानत्वं वा दृष्टान्तविषया आदिपदमाद्य हेतुत्वं ज्ञापकत्वमेव- तर्हि
कुत्र तच्छक्तिरित्यपेक्षायामाह- वृक्षादिति इत्यादौ इत्यादिवाक्यस्थ-
पञ्चमी प्रातिपाद्ये । धीमेगमनाविरहं निराकरोति लाघवेनोति । वृक्षादि-
निष्ठावधित्वस्य निरूपकत्वादिप्रसङ्गेन विभागे अन्वयसम्भवेऽपि न वृक्षादि-

[दी]द्रव्यनिष्ठावधित्वमिव विभागाभिन्नमवधिमस्त्वमपि सम्बन्धविशेषः । स चा-
विरिक्तोऽननिरिक्तो, वेत्त्यन्मदेतत् । तत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्यवहारः शक्तिप्रमात् ।
वृक्षादपैति पततीत्यादौ काघवादिभागाशक्तिः तज्जनकत्वञ्च क्रियाया
समर्गमर्यादया भासत इत्यपि वदन्ति ।

स्यादौ वृक्षादिनिष्ठावधिताया आश्रयतासम्बन्धवच्छिन्नाभावस्य वृक्षाद्य-
वधिविभागेऽपि सत्त्वेनानिपसङ्गमिवा तादृशबोधोपगमाम्भवात् वृत्त्य-
नियामकनिरूपकत्वमन-वस्थाभासप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्विभागानिष्ठ-
वृक्षादिनिरूपितमवधिमस्त्वमेव पञ्चम्या प्रतिपाद्यत इति नव्यमतानुसारेणाह
अवधिमस्त्वेनेति । नन्ववधिमस्त्वमवधितानिरूपकत्वमेव तत्र वृक्षादे-
रवधिराध्यामेदान्वयम्योपगन्तव्यतया एकदेशान्वयदोषनिरूपकत्वं च त-
ज्जनजनकज्ञानविषयत्वमिति ज्ञापकत्वापेक्षया गौरवमेवेत्यत आह—
द्रव्यनिष्ठमिति । सम्बन्धविशेषः । अवधिमजिष्ठोऽवधितानिरूपित-
सम्बन्धविशेषः । अवधिमस्त्वमेव स्वरूपसम्बन्धविशेषः तन्निरूपकत्वमेवा-
वधित्वमिति वैपरीत्यस्यापि सम्भवेन विनिगमनाविरहादिनि भावः । अन्यदे-
तदिति । अनातिरिक्तत्वेऽप्यवधितात्वादेरनुगमककर्मस्थानुगतप्रतीत्यनुगमे
भावश्चकत्वात्तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन काघवादिति भावः । नन्ववधित्वादावेव
पञ्चम्याशक्तौ ज्ञापकत्वादावावयत्वादिसम्बन्धग्रहे वृत्त्यग्रहेण पञ्चम्या ज्ञाप-
कत्वबोधकत्वप्रमादासम्भवात् तत्प्रत्यायनेच्छया पञ्चमीप्रयोगो न स्यादित्यत-
आह—तत्सम्बन्धग्रहेष्विति । ज्ञापकत्वादाववधित्वमन्वन्धग्रहेऽपी-
त्यर्थं व्यवहारः । ज्ञापकत्वादिपरपञ्चमीप्रयोगः शक्तिप्रमात् । ज्ञाप-
कत्वादौ शक्तिप्रमात् । अपादानताघटकविभागरजालवच्छिन्ने शक्तिवा-
दिना मतमुप-पश्यते । वृक्षादिनि अपैत्यर्थोऽपगमस्त्वन्मात्रं न तु
विभागावच्छिन्नम्पदं तर्हि त्यज्युक्त्यनया घात्वर्थतावच्छेदकविभागाश्रय-
तया वृक्षाद्यपादानस्य कर्मतामयज्ञान् नाप्युत्तरसंयोगावच्छिन्नम्पदः वृक्षा-
दिप्रमातीनिवत् वृक्षाद्भिमैतृतिप्रयोगप्रमाज्ञान् पतनीत्यत्रावयवयोगा-

वच्छिन्नस्पन्दस्पन्दत्वावान्तरजात्यवच्छिन्नो वा पतत्यर्थः । उभयत्र वृक्षादि-
 निष्ठविभागजनकत्वं पञ्चमीभ्यमेवेति प्रवृत्तेनिमित्तलापवाद्भिभाग पूर्वैत-
 स्याः शक्तिरित्यर्थः । नन्वेवं जनकत्वं कुतो लब्धं तदन्तर्भावेण शक्तौ
 च न ज्ञापकत्वाद्यपेक्षया लापवमित्यत्र आह जनकत्वं चेति अथ पत्रादेः
 स्वनिष्ठविभागानुकूलक्रियाश्रयत्वाद्भिभागमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे स्वस्मात्पत्रं
 पततीत्यादेरपि प्रयोगस्त्यादिति भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहित एव
 विभागः पञ्चम्यर्थो वाच्यः स्वनिष्ठक्रियायास्वनिष्ठविभागजनक-
 त्वेऽपि स्वनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविरहान्नोक्तादिप्रसङ्ग
 इति कुतो लापवमिति चेन्न । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
 लक्षणयैवोपपत्तौ तदन्तर्भावेण शक्तेरकल्पनादेति तात्पर्यवशाच्छ-
 यलक्ष्यार्थयोरपि युगपदन्वयोपगमादिति लक्ष्यार्थभेदप्रतियोगितावच्छे-
 दकत्वविनिर्मुक्तिं पञ्चम्या विभागाबोधकत्वव्युत्पत्तेर्न विभागमात्रतात्पर्ये-
 ण स्वं स्वस्वत्पततीति प्रयोगप्रसङ्गः । अथवा केवलविभागे पूर्वपूर्वपयोगा-
 मावादेव न प्रयोगः । वस्तुतो भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि
 वृक्षास्पत्रं पततीत्यत्र पत्रास्पत्रं पततीति प्रयोगो दुर्वाहः पत्रान्तरनिष्ठभेदमाश्रय
 ततः प्रत्येतन्नस्य पत्रनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति पत्रनिष्ठविभाग-
 जनकत्वस्य पत्रनिष्ठक्रियायामवाधात् । नच भेद एव पञ्चम्यर्थः तस्य स्व-
 प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वाश्रयनिष्ठविभागजनकत्वमेव सम्बन्धेन क्रियान्वयो
 वाच्य इति नोक्तादिप्रसङ्गः तत्पत्रनिष्ठक्रियावच्छिन्नप्रतियोगिताकमेवाश्रय
 पत्रान्तरनिष्ठविभागजनकतावास्तरात्रक्रियायामसत्त्वेन तस्या उभयसम्ब-
 ध्नेन पत्रान्तरान्वितत्वेनावयवायोग्यत्वादिति वाच्यम् । पत्रान्तरनिष्ठतत्क्रि-
 यावच्छिन्नभेदस्य वृक्षेऽपि सत्त्वेन तद्भेदाश्रयवृक्षनिष्ठविभागजनकतावास्त-
 त्क्रियाया सत्त्वेन पत्रान्तरनिष्ठभेदस्योक्तसम्बन्धेन तत्क्रियान्वययोग्यता-
 या अशक्तेः अधिकरणभेदेनाभावभेदाभावाद् । अथ पत्रान्वितत्रायेवता
 सम्बन्धेन पत्रविशिष्टभेद उपतिष्ठते विशिष्टस्यैव च स्वाश्रयनिष्ठविभागजनक

[दा] अत्र पञ्चम्यन्तेति लाक्षणिकविशेषणम् । तस्मादित्यत्र च तत्पदे न लक्षणा ।

त्वघटितोभयसम्बन्धेनाश्वय विशिष्टस्याधिकरणमेव विशिष्टनिरूपितपर
मरासम्बन्धघटक पत्राधेयत्वविशिष्टस्यैव चाऽधेयतासम्बन्धेन पत्रवि
शिष्टस्याधिकरण विशेषणीभूतपत्रमेव न तु वृक्ष अतो नोक्तोभयसम्ब
न्धेन पत्रविशिष्टभेदस्य तत्क्रिया वययोग्यता । भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्व
दल्लाक्ष्यै स्वपदेन पत्रान्तर्विशिष्टभेदस्यैवोपादेयत्वात् तदुपादाने तदाश्रय
पत्रा तरविभागजनकत्वस्य तत्क्रियाया घटयितुमशक्यत्वादिति चेत् तर्हि विभा
ग एव शक्तिरस्तु तस्यैवाधेयतासम्बन्धन प्रकृत्यर्थविशिष्टस्य स्वास्वाश्रय
निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसहितजनकतासम्बन्धेन तत्क्रियायामन्वय
उभेयता तावताप्युक्तस्थले पत्रात्पत्र पततीति प्रयोगवारणसम्भवात् आधेयतया
यत्पत्रविशिष्टविभाजनकत्वं तत्क्रियायास्तद्विशिष्टाश्रयताप्यत्र निष्ठभेद
प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य तत्क्रियायामभावादित्यसमाधिकेन । अत्र ज
नकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया पूर्ववदाकाशात्पतति न वृक्षादित्या
दावनुपपत्तिरिति विभागजनकत्वमेवार्थो वाच्य इति क लक्षणमित्यस्वरस
अत इति । निगमनस्यावतस्मादिति पञ्चम्या लाक्षणिकत्वात्निगमनवार
णावनि शेष । पञ्चम्यन्तेति । तथा च पञ्चमीपदस्य पञ्चम्यन्तत्वा
भावाज्जातिन्यासिरिति भा । नन्वेवमपि पञ्चम्यन्तत्पदस्य तादृशधूमादि
पदवद्धूमादिज्ञाने लाक्षणिकत्वादुर्द्वारैव निगमनानिन्यासिरत आह ।
तस्मादित्यत्रेति । तत्पदे न लक्षणेति । न धूमादिज्ञाने शक्तिविरह
इत्यर्थे । तन् तत्पदशक्यधु । दिना तज्ज्ञानस्य सम्बन्धसत्त्वाच्छक्तिज्ञानशून्य
काल शक्यसम्बन्धप्रहात्पदान्तरस्यैव तत्पदस्यापि तादृशार्थबोधकताया
अशक्यतापत्वाच्च तत्पदे लक्षणायास्तया बोधकत्वस्य च दुरपवदक
त्वेऽपि न क्षति लक्षणे च लाक्षणिकत्वं शक्यार्थतात्पर्यरहित्य अत्र निग
मन नत्पदस्य तात्पर्यविषयीभूतधूमज्ञानलाक्षणिकत्वेऽपि नातिन्यासिरित्यव

[दी] शक्त्यैव तादृशज्ञानोपस्थितिसम्भवात् । पर्वतो वह्निमान् वह्निसामग्री-
मान् वा तस्मादित्यादिकस्तु न प्रयोगः । सम्प्रदायविरोधादिति वदन्ति ।
यत्तु । हेत्वन्वयानुरोधात् वह्निमानित्यादावपि ज्ञानलक्षणेति । तदसत् ।

वेद्यम् । शक्त्यैवेति । तत्पदस्य वक्तृबुद्धिस्थवाचकत्वाद्धूमादिज्ञाने
तात्पर्येण च प्रकृते तत्पदप्रयोगेण ज्ञानस्य वक्तृबुद्धिस्थताया आवश्यकत्वात् ।
विशिष्टहेतुज्ञानस्याप्रका तत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । नन्वेव तत्पदेन यत्र
हेतुनिर्देशः तत्र पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदाभावादव्याप्तिरित्यत आह- पर्वत-
इति । वह्निमान् तस्मादित्यत्र हेतुभूतधूमादेरप्रका-तत्वाद्धेतोः प्रका-तत्व-
रक्षायै वह्निसामग्रीमानिति । अत्र वह्नि-पहेतोः प्रका-तत्वेन तत्पदेन स्फुट-
तरतःपरावर्णादिति भावः । सम्प्रदायानुरोधिना तथा प्रयोगो दुर्वार एवे-
त्यत्र लक्षणे वदन्तीत्यस्वरस सूचिनः । प्रतिज्ञास्यसाध्यवाचकपदस्य ज्ञान
लाक्षणिकत्वात् प्रतिज्ञायामपि पञ्चम्यन्तपदव्यावृत्तिः सम्भवतीति मतमुप-
न्यस्य दूषयति यत्त्विति । अथवा निगमनस्यवद्ब्रह्मादिपदस्य ब्रह्मादि-
ज्ञाने लाक्षणिकतया तस्मादिति पञ्चम्या जनकत्व जन्यत्ववार्थः । तथा
च पञ्चमीमादाय निगमनेन व्यावृत्तिसङ्गति अवधित्वादिरिव जनकत्वादेरपि
स्वरूपसम्बन्धरूपतया विनिगमकाभावेन जन्यत्वस्यापि वाच्यत्वेन पञ्च-
म्याऽलाक्षणिकत्वादिति वादिनो मतं दूषयति । यत्त्विति । एवञ्चाग्रे ज-
न्यत्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्व लक्षणेवेत्युपसंहारसङ्गच्छते । हेत्वन्वयानुरो-
धादिति । हेत्वनुशिष्टपञ्चम्या जन्यजनकभेद एवार्थः न तु ज्ञाप्यज्ञाक
भावः-“हेतुर्ना कारणधीजमि”ति कोशाद्धेतुकारणपदयोः पर्यायतास्थितेः । ज्ञा-
पकार्यकताया हेतुपदस्य काशाद् वदर्शनात् । तथा च प्रातज्ञास्यवद्ब्रह्मादिपद-
स्य मुख्यार्थपरत्वे मुख्यार्थस्य वत्त्व्यातेर्भूतज्ञानाद्यजन्यत्वेन ज्ञाने लक्षणा
विना पञ्चम्यर्थो वयानुपपत्तिः स्यादिति भावः । ज्ञानलक्षणा ।
वह्न्यादिज्ञानलक्षणा, तत्पक्षे च तस्य विषयता सम्भवेन मनुष्यं ज्ञान-

[दी] पञ्चम्या ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणावैवोपपत्तौ तत्र लक्षणाया माना
मानात् । अत एवोक्तमावृत्तौ सैव पतिज्ञेति ।

विषयतापर्यन्तमेव वा बह्व्यादिपदार्थ इति भाव ज्ञापकत्व इति । प्रकृ
त्यर्थवृत्तिकर्मत्वादीनां सुबोधतावादिप्राचीनमतेन ज्ञाप्यत्वेति । नव
मतेन । तत्र बह्व्यादिपदे । लक्षणायां । लक्षणा निर्वाहकतात्पर्ये ।
मानाभावादिति । अन्यजनकभावस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि तल्लक्षणाधिकताया
व्यावश्यकत्वात्तत्रैव ज्ञानान्तर्भावोपापत्तायुभयत्र लक्षणाया अयुक्तत्वादिति
भाव । न च सुविभक्तेरानुशासनिकातिरिक्तार्थेन लक्षणा अनुशासन विनापि
तल्लक्ष्यार्थे विभक्तेस्मायुत्वे कर्मत्वादिरूपलक्ष्यार्थे पष्ठ्याद्यनुशासनवैयर्थ्यादिति
कथमेतदिति वाच्यम् । हेताविति तृतीयाबोधकसूत्रस्य हेतुपदस्य कारण
ज्ञापकमयपरतया तदनुवृत्तिमत्ता 'विभाषागुणऽस्त्रियामि'ति सूत्रेण ज्ञापक-
त्वेऽपि पञ्चम्या अनुविष्टत्वात् । यद्यपि तत्र गुणपद न वैशेषिकसिद्धगुण
पर पुण्याभावान्न सुखीत्यादौ पञ्चम्या अनुपपत्तिरिति पराश्रितपर सत् परा
श्रितत्वश्च साध्यवदधिकरणाश्रितव तथा सति उक्तस्थले पुण्याभावप्रयोज्य
सुखाद्यभावाश्रयवृत्तितया तत्प्रयोजकत्वात्पञ्चम्युपपत्ते तथा च ज्ञानकरण
ताव निमित्ते धूमादिपदार्थज्ञानरूपहेतु साध्यवति न सगवायादिना वर्तते ।
तथापि विषयतयैव तल्ल वृत्तिरिति नानुपपत्ति । एव सति धूमज्ञानाद्वह्नि
मानिति प्रयोगस्यैव इति तु न देश्यम् । ज्ञापकताबोधकपञ्चम्य तत्तत्तदर्थ
वाचकपदस्य तत्तदर्थज्ञान एवानादितात्पर्यात् धूमज्ञानपदस्य धूमज्ञानज्ञान एव
तात्पर्यात् । ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थनामत च ज्ञानविषयधूमादिरूपहेतो
सयोगादिनैव साध्यपदाश्रित्यतस्त्वं ज्ञानुपपत्तिग षोऽपि । प्रतिज्ञास्य बह्व्यादि-
पदस्य पुरुषार्थपरत्वे मणिकृतोऽपि स्वरस दर्शयति अत एवोक्तमिति ।
आवृत्ताविति । तेन मन्त्रेण पुनरनुसन्धीयमानस्य प्रतिवादिवाक्यसह
कारेण मध्यस्थसद्यजनकस्य पूर्वोक्तसाध्यवद्वर्तिवाचकत्वादिवैयर्थ्यस्य
प्रतिज्ञात्वमभ्युपगत तत्र च बह्व्यादिपद न तज्ज्ञानादपर तथा मति विषय

[दी] अत एव व्यापकत्वे यतो द्रव्यं गुणाः कर्मैतत्तत्र हेतुत्वे यथासम्भवमुपाय-
कत्वं ज्ञापकत्वं चेति । अत एव लोके किं वह्निमदिति वृष्टे तद् गृहं
वह्निमदित्युच्यते इति ज्ञाता धूमवादादित्युत्तरं । नहि तत्र ज्ञाने
प्रश्नः । येन लक्षणया ज्ञानेने उत्तरयेत् ।

संज्ञाप्रकृत्यामभवादिप्रतिपत्तिरवधारणा कोदयुगार्षेतिद्वारा मानसम्भ-
वाभो जन्वत इति सिद्धन्तिभिरपि बद्धिः पर्वतोऽभावात्त्यादित आकाशादि-
रदित्याच्छब्ददात्मप्रयत्नमुद्यमेन धर्मिणि तत्तदभावात्के लोः प्रत्येकं शाब्दरूपी-
जनकमात्रधीःप्रयोगेण परस्परविरोधेन शाब्दबोधमनुत्पाद्य मानसम्भवे ज-
न्वत इत्यभ्युपगम्य तत् प्रतिवादिनिवृत्तये पर्वते वह्निरेवमाधनीयः इत्यभिप्रेत्यः
प्रत्यगज्ञोऽनवमानं शाब्दशब्देन पर्वते वह्निनिवृत्तये भविष्यतीत्यभिप्रायेणापि
प्रथमं पर्वतो वह्निमिति ते भवोमाहर्षपगृह्यवह्निपदस्य सर्वत्र ज्ञानपरत्वा-
त्सम्भवाचेति भावः । पर्वमानोपाध्याय नामपि पद्यस्या ज्ञात्कन्वबोधकत्वे सं-
वादमाह — अत एवेति । यथासम्भवमिति । समभिध्वाहनद्रव्यादि-
पक्षार्थे जन्वतित्यक्तो तत्तदभ्युपगमनानुमोर्णेत्यर्थः । नन्वावृत्तौ तैव वदि-
तेति मणिकृत्तोऽभ्युपगमनादः नतु तत्र निर्भरः । मध्यस्थसंज्ञापरत्वात् हेतु-
वाक्यसमभिध्वाहनस्य निर्विशेष्य माप्रदायिकत्वात् । हेतुत्वं यथा सम्भव-
मिदुपाध्यायप्र योऽपि पद्यमोपतिपाद्य हेतुत्वं कश्चित् समभिध्वाहनपदमुक्त्या-
र्थेनिरूपितं कश्चित् लक्ष्यार्थेनिरूपितं कारणत्वमित्यर्थं कृत्योपपद्यते, यदप्युक्त-
मुपपदे लक्षणाऽनगोचरमित्येति, तदपि शिथिलं ज्ञापकताया पद्यमर्थत्वे
सूत्रम्यहेतुपदस्योभयपरतया वाक्यभेदापत्तेः । अनुशासनानुरोधेनोभयत्र लक्ष-
णाया एवोचितत्वादित्यतो युक्त्यन्तरमाह । अतएवेति । जिज्ञासाप्रश्नः
धूमवत्यादित्युत्तरंचेति । प्रयुज्यत इति शेषः । उपपत्त्यं निवृत्त्यांति ।
नहीति । ज्ञाने प्रश्न इति । प्रश्नस्य बद्धिपदं बहिर्ज्ञानपरमित्यर्थः । बह्वेव
जिज्ञासितत्वादिति शेषः । लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेदिति । स्वकार्य-
ज्ञानपरमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः । अपि तु प्रश्नसमानविषयकत्वात्तानुरोधानुत्तरार्थ-

[दी] नवा परकीयमाविप्रश्नानुरोधादजिज्ञासिताभिधानम् । नवा कुतइति शब्दे ज्ञातमित्यध्याहारः । मानामावात् ।

बहिरपरमेव तादृशोत्तर प्रयुक्तमिति शेष । तथा च तत्र बह्नौ कुतइति धूमादिति च प्रश्नोत्तरवाक्ययोरे पक्षस्यौ तदर्थान्वयानुरोधेन ज्ञापकस्य ज्ञाप्यत्वं वा पक्षस्यार्थो वाच्य इति भावः । ननु प्रथमप्रश्नानुरोधाद्वह्निपदस्य बहिरपरत्ववत्कुत इति प्रश्नस्य पक्षस्यार्थान्वयानुरोधात्तदुत्तरधूमादिति पक्षस्यार्थान्वयानुरोधश्च ज्ञानपरत्वमप्यविराधादकदा शक्यमप्यवयवान्वयेऽपि बह्निं वाचयित्वा बह्निज्ञान बोधयित्वातीत्याभिप्रायेणैवैकपदप्रयोगे वाचकाभावादत एव तथाविधोत्तरार्थानुरोधेन नानार्थस्थले आवृत्तिरित्यत आह—नचेति । परकीयमाविप्रश्नानुरोधादिति । तादृशप्रश्नस्थितदुत्तरवाक्यद्वयस्य पक्षस्यार्थान्वयानुरोधादित्यर्थः । अजिज्ञासिताभिधानम् । प्रथमजिज्ञासाऽविषयज्ञानप्रत्यायनेच्छया बह्निपदप्रयोग परकीयत्वेन भावित्वेन च प्रथम कुत इति प्रश्नस्याज्ञानात् परकीयबह्निज्ञानहेतुजिज्ञासाया अज्ञानेन बह्निज्ञानप्रत्यायनच्छाया प्रथममसम्भवादिति हेतुसूचनाय परकीयत्वभावित्वाभिधानम् । ननु तत्र ज्ञातमित्यध्याहारात्कुत इत्यादिपक्षस्य धर्म्य ज्ञाने ऽवयो न तु बह्नि-यदानित्यत आह—नचेति । प्रश्नस्यादस्य उत्तरवाक्यऽनुपपन्नस्य व्युत्पात्तिरिति सिद्धत्वात्कुत इत्यत्र ज्ञातमित्यध्याहारेणैव धूमादित्यत्रापि ज्ञानान्वयसम्भवात् तत्राध्याहारान्तरविरुद्धेऽपि न क्षतिरित्यत कुत इत्यत्रैव अध्याहारदर्शयित । मानामावादिति । पदार्थान्तरान्वयस्य वक्तुरनभिप्रेतत्वं निश्चयेऽपि बोधस्यानुमाधिकत्वात्सर्वत्राश्रुतपदकल्पनासम्भवादित्यर्थः । इदं स्ववधेयम् । गृह बह्निमदिति प्रयोक्तुर्बह्निपदे ज्ञानतात्पर्यं कुत इति वाक्यजन्यज्ञानहेतुजिज्ञासाबोधेऽनुपयुक्तत्वाभिप्रायस्य स्वबोधाहेतुत्वात् कुत इति पृच्छकपुम्बतात्पर्यस्यैव तत्रोपयोगात् । तथा च स्वजिज्ञासा बोधयितुं कामस्य कुतइति प्रयोक्तु परपुक्तबहिरदोषस्थापितज्ञानमादाय कुत इति पक्ष-

मर्थान्वयबोधो भवत्वित्यभिप्रायं ज्ञातृवैव प्रतिवक्ता प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुजि-
ज्ञासा कृत इति शब्दद्वन्द्वमुपमानस्वोक्तवह्निपदसहितात् ज्ञास्यति एवं गृहं
वह्निमदिनि प्रयोक्तुः प्रथमं वह्निपदे ज्ञानतात्पर्यविरहेऽपि कुतश्चिदिति प्रश्ना-
नन्तरं प्रष्टुर्वह्निज्ञानहेतुविज्ञानाया ज्ञाने किमर्थमन्यद्वह्निपदं प्रयोक्तव्यं
पूर्वं वह्निपदाल्लक्षणयोगस्थापितज्ञानमादायैव धूमादिति वाक्यं धूमज्ञाने
वह्निज्ञापकता बोधयत्वित्यभिप्रायमस्मत्वात् तज्ज्ञानेन धूमादिति पञ्चम्य-
र्थस्य ज्ञानान्वयो भविष्यतीति किमनुपपन्नम् । नहि प्रयोक्तृपुरुषस्यैकार्थ-
तासायै पुरुषान्नरस्यान्यार्थनात्यर्थविरोधि अन्यैरप्यन्यतात्पर्येण प्रयुक्तान्यपि
पदान्यादाः । न्यार्थपरलोक्तस्य मोहिना निबन्धनात् । न वा स्वयंप्राथ-
मिकमन्यतात्पर्यमुदीच्यमपरतात्पर्यं विरुद्धि बीजाभावात् । युज्यते च
वह्न्यादिपदस्य वह्न्यादिप्रकारकज्ञानविषयत्वे लक्षणा, साध्यान्वयि
जन्यज्ञानविषयत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वे गुणस्त्वावान् द्रव्यत्वादित्यादिप्रयोगस्य
दुर्वारनापातात् द्रव्यत्वादिज्ञाप्यसत्त्वादेर्गुणादावपि सत्त्वात्
साध्यवाचकपदस्य लक्षणिकत्वे पक्षान्वयिसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्य-
प्रकारकज्ञानविषयत्वरूपसाध्यवाचकपदार्थे पञ्चम्यन्तार्थलिङ्गज्ञानप्रयो-
ज्यत्वान्वयात् द्रव्यत्वादिप्रकारकज्ञानप्रयोज्यसत्त्वादिप्रकारकज्ञानविष-
यत्वस्य गुणादौ बाधेन कथितातिप्रसङ्गवाणसम्भवात् । नच जन्यज्ञान
विषयत्वरूपपञ्चम्यर्थस्य साध्यविशिष्टपक्षे ऽन्वयस्वीक्रियते सत्तादिरूप-
साध्यविशिष्टगुणादिरूपपक्षस्य च न द्रव्यत्वादिलिङ्गज्ञाप्यतेति नातिप्रसङ्ग-
वह्न्यादिमत-पर्वतादेः द्रव्यत्वादिरूपसाध्यविशिष्टस्य पृथिवीत्वादित्यादिप्रयो-
गत्वेऽपि वह्न्यादिदेशिष्टस्य न तथात्वमिति निरेषणावच्छिन्न एव पञ्चम्या-
ज्ञाप्यत्वबोधकत्वात् न पर्वतो वह्निमान् पृथिवीत्वादित्यादिप्रयोगः विषय-
ताया पर्याप्तिसम्बन्धेन विशिष्टेऽन्वयोपगमात् द्रव्यत्वादिरूपसाध्यवत्त्वेन
वह्न्यादिरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टपर्वतादौ पृथिवीत्वादित्यादिप्रयोज्यत्वेऽपि न
क्षतिरिति वाच्यम् । एवमपि द्रव्यत्ववान् पर्वतो वह्निमान् धूमाज्ज पृथिवी-

दाहो दहनात् न जलात् जल स्पर्शवत् रूपात् न गन्धात् नापि शब्दादित्यादौ
 न जर्णान्वयानुरोधात् जन्यत्वरूपहेतुमत्त्वं जन्यज्ञानविषयत्वरूपज्ञाप्यत्वञ्च
 त्वादित्यादौ न जर्णान्वयानुपपत्तिर्दुर्बलत्वं पृथिवीत्वज्ञाप्यतापर्याप्तप्राप्ति
 करणद्रव्यत्वविशिष्टपर्वणादौ बह्यादिरूपविशेषणान्तरावच्छिन्नेऽपि तज्ज्ञाप्य-
 त्वाविरहाम्भवात् । अस्मन्मते च तत्र पर्वताद्यवयविनि बह्यादिप्रकारकज्ञान-
 विषयत्वे पृथिवीत्वादिरूपलिङ्गज्ञानप्रयोज्यत्वस्य पञ्चम्यन्तार्थस्याभावात्त्व-
 यात्तदभावस्य तथावाचेनानुपपत्तिर्विरहः । एवं स ध्ये ज्ञाप्यत्वान्वयपक्षेऽपि
 उक्तप्रयोगानुपपत्तिर्दृष्ट्या बह्यादेरपि प्रमेयत्वादिना पृथिवीत्वादिसाप्य-
 त्वात् । यदिच प्रयोज्यत्वं समभिध्याहृतपक्षनिशेप्यतानिरूपितसाध्यताव-
 च्छेदकावच्छिन्नविधेयता च स्वच्छन्दो लक्षणया पञ्चम्यर्थं अथ वयमनासाध्ये
 पक्षाधे तत्तद्रूपेण हेतुज्ञाप्यतालाभ ननुमभिध्याहारमले च लिङ्गज्ञान-
 विधितप्रयोज्यत्वरूपैकार्थस्य निरूपितविधेयतारूपापरपञ्चम्यर्थेऽभावो नञ्चा
 प्रत्याप्यत इत्युच्यते, तदा साध्यतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकादेर्द्विषयामानादी-
 रव साध्यान्वयिनी पक्षविशेष्यतानिरूपितविधेयता, पक्षावयिनी साध्य-
 विधेयतानिरूपितविशेष्यता वा पञ्चम्यर्थ इति विनिगमनाविरहः, एकपद-
 स्यार्थद्वये स्वच्छन्दो लक्षणा, पदद्वयायैव वा प्रत्येकमर्थद्वये लक्षणेत्यत्र को
 विशेष इति । प्रसक्तं पञ्चम्या जनकत्वज्ञापकवार्थकत्वे न जर्णान्वयमर्थे
 अनुपपत्तिप्रदर्शनेन निराकुर्वन् जन्यत्वज्ञाप्यत्वार्थकता व्यवस्थापयति ।
 दाहो दहनादित्यादिना । गन्धान्नाज्ञापकत्वं पक्षधर्मताविरहेण शब्द-
 स्यात्तथात्वं व्याप्तेरपि निरहेणेति प्रदर्शनार्थमुपगमोपादनम् । न जर्णान्व
 यानुरोधादिति जनकत्वज्ञापकत्वयो पञ्चम्यस्य निरूपकतासम्भवा
 वच्छिन्नतामावाप्तिसिद्ध्या आश्रयतासम्भवावच्छिन्नतामावप्रत्यय एव दाहस्य
 शब्दादौ स्वीकार्यं तथा च तत्र जलगन्धनिष्ठजनकत्वज्ञापकत्वयोरिव दहन-
 रूपादिनिष्ठयोरपि तथोरभाववत्त्वेन दाहो न दहनात् जल स्पर्शवत् रूपा-
 दित्यपि स्थादिनिभावः । नच दाहादिविशेषितजनकत्वादेरेवाभावः तत्र

जलादिरूपप्रकृत्यर्थे प्रतीयत इति वाच्यम् । प्रथमान्तार्थस्य पञ्चम्यर्थ-
विशेष्यतयैव शब्दात्प्रतीतेर्दाहादिविशेषितजनकत्वादिरूपप्रतियोगिन-
श्शब्दादनुपस्थितस्य नञाऽभावबोधनासम्भवात् पञ्चम्यर्थस्य प्रकृत्यर्थान्य
पदार्थविशेषितस्यापि नञस्तमभिध्याहारस्थले भानोपगमे व्युत्पत्तिमेवाद्वा-
रवम् । सर्वत्रैव प्रकृत्यर्थे विभक्त्यर्थो विशेषणं तत्र निरूपकतया समभि-
व्याहृतपदार्थान्तरमिति चानुभवसिद्धप्रथमान्तपदार्थविशेष्यतामङ्गेनासम्भ-
वदुक्तिकम् । इन्धनस्य दाहो दहनादित्यादौ तुल्ययुक्त्या दहनादेर्दाहजन-
कत्वादिविशेष्यत्ववदिन्धनादेरपि दाहसम्बन्धादिविशेष्यतया इन्धनं दाह-
सम्बन्धि दहनो दाहजनक इत्यादि समूहालम्बनबोधस्य स्वीकारेण वाक्यभेद-
प्रसङ्गात् । यत्रान्यस्य दाहो दहनजैतदिन्धनस्य तत्रैतदिन्धनस्य दहो-
न दहनादिति प्रयोगानुपपत्तिश्चेति । अत्र वदन्ति । अन्यतायाः पञ्चम्यर्थ-
त्वे दाहो दहनात् परमाणुपरिमाणादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । पारिमाण्ड-
ल्यस्य कार्यसामान्येऽजनकतया परमाणुपरिमाणादिजन्यत्वाप्रसिद्धेः नञर्थे
प्रतियोगितया अन्वयासम्भवात् , दाहाद्यन्वयिनि जन्यत्वे प्रकृत्यर्थस्य
निरूपितत्वसम्बन्धेनाभावबोधोपगमे च वृत्त्यनियामकसम्बन्धावच्छिन्ना-
भावाभ्युपगम , लक्षणया प्रकृत्यर्थनिरूपितत्वस्य प्रकृत्यर्थस्याभावाव्यो-
पगमेऽपि गगनं न परमाणुपरिमाणादित्यादौ जन्यत्वान्ययोग्यत्वानुपपत्तिः ,
पारिमाण्डल्यनिरूपितत्वाभाववज्जन्यत्वाभाववद्गगनमित्याकारिकायाः द्विधा
नञर्थविग्राहिप्रतीतेरुपगमे च घटो न घटजनकानित्यपि स्यात् घटजनकाद्य
निरूपितजन्यत्वाभावस्य घटादाववघात , दण्डाद्यनिरूपितजन्यत्वत्वा-
च्छिन्नाभावस्य पटादौ बाधेन पटो न दण्डादित्यादेरनुपपत्तेश्च , गगनादे-
र्जन्यत्वममदशायां गगनं न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यस्यावधारकतापत्तेः
पञ्चम्यर्थजन्यतासामान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यपारिमाण्डल्यनिरूपितत्व
गगनवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावबोधोपगमे च जनकतायाः पञ्चम्यर्थत्वेऽपि
तत्सामान्ये लक्षणया प्रकृत्युपस्थाप्यपारिमाण्डल्यवृत्तित्वागगननिरूपि-

तत्त्वोभयत्वावच्छिन्नाभावबोधोपपत्तेन साधकस्यम् । नच तत्र लक्षणाया
 आवश्यकत्वेऽपि दाहो न जलादित्यादौ लक्षणा विनैवोपपत्तये अन्यत्वे
 पञ्चम्यर्थत्वमिति वाच्यम् । जलादेरपि कार्यजनकत्वप्रमदज्ञाया दाहो
 न पारिमाण्डल्यादित्यादाविवा-वयवाधस्यानुभाषिकतया तदनुरोधेन तत्रापि
 अन्यताया जलादिनिरूपितत्वाभावबोधस्यावश्योपेतत्वादिति । अत्रेदं तत्त्वम्
 शशविषाण नास्तीति शक्यवत् दाहो न पारिमाण्डल्यादित्यादिवाक्यमप्र-
 माणमेव तद्वाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन लक्षणाया पारिमाण्डल्यादिनिरूपि-
 तत्वाभावबोधस्य क्वचिदभ्युपगमेऽपि दाहो न जलादित्यादिवाक्यनो लक्ष-
 णाज्ञानशून्यकालेऽप्यन्यबोधस्यानुभाषिकतया अन्यत्वाभावबोधकतापि
 तादृशवाक्यस्योपगतत्वेति अन्यत्वं पञ्चम्यर्थ इति । अन्यज्ञानविषय-
 त्वेति । अन्यत्वा-व्यभिचरकृत्यर्थज्ञान प्रमभिन्न प्राद्यम् अतो व्याप्तिपक्षधर्मता
 वगाहिप्रमरूप हृदत्वादित्ज्ञानस्य पर्वतादौ बह्व्याधनुमापकत्वेऽपि पर्वतो बहि-
 मान् हृदत्वादित्यादिप्रयोगस्यानापत्तिः , न वा पर्वतो बहिमान् धूमात् न
 हृदत्वादित्यादिप्रयोगानुपपत्तिः । यद्यपि यत्किञ्चिद्विषयकप्रमान्यत्वं प्रमसा-
 धारण प्रमसामान्यान्त्यत्वं च तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमत्वस्य तत्-
 त्वप्रकारकसम्बन्धविशेषघटितत्वेनाननुगततया जगद्गनयावद्वस्तुप्रमाणा तत्-
 त्वस्तुप्रमत्वावच्छिन्नभेदकूटरूपमिति दुर्ज्ञेयम् । तथापि प्रकृतसाध्यहेतुपक्षक
 परामर्श प्रकारीभूता ये ये तत्प्रकारकप्रमभिन्नत्वमेव विशेषण दयम् ।
 यद्यपि धूमादिमत्पि पर्वतादौ समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमाद्यमाव-
 सत्वात् पर्वतादौ धूमादिप्रमायास्तप्रहाय यत्सम्बन्धेन हेतुप्रकारक ज्ञान
 यत्र हेतुवाचकपदेन विवक्षितं तत्र तत्सम्बन्धावगाहितप्रकारकप्रमान्यत्वं
 प्रतीयत इत्युपेय तथाच स्वरूपादिसम्बन्धेन प्रमेयत्वादे यत्र हेतुत्वं तत्स-
 म्बन्धेन तद्गमाप्रभिद्ध्या तदन्त्यत्वं दुर्महम् । तथापि तत्र तादृशप्रमान्यत्वं
 प्रतीतिरेव न स्वीक्रियते अतो न दोषः । वस्तुतस्तु स्वानुयोगिनिष्ठविशे-

[दी] पञ्चम्यर्थः । एवंच हेतुमत्त्वे शक्तावपि ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव । नच भूमा-
दालोकवान्पर्वतो वह्निमान् घृमात् घृमाद्बह्निमत्सर्वमा पर्वतो वह्निमान्
घृमादित्यादौ प्रतिज्ञायाम्, पर्वतो घृमाद्बह्निमानित्यादौ च तत्रत्यनिगमने चाति-

प्यतानिरूपितत्वं स्वप्रतियोगिनिष्ठत्वं स्वावच्छिन्नत्वेतत्तितयसम्बन्धेन
सम्बन्धविशिष्टान्यमकारताशालित्वमेवानुगतभ्रमत्वं सुवचम् अतो भ्रमाविषयत-
यैव प्रमेयत्वादि । वाच्यत्वादि ज्ञापकमिति भ्रमदशायां वाच्य प्रमेयत्वा-
दित्यादिप्रयोगस्य तादृशप्रयोगाधीनबोधस्य वारणाय प्रमेयत्वादिज्ञान-
स्यापि तदभ्रमान्यत्वमेव पञ्चमीप्रकृत्यर्थता वाच्या सा चाप्रसिद्ध्या न सम्भव-
तीति दूषणमनवकाशम्, निगमनस्यपञ्चम्याः लाक्षणिकत्वमुपसंहरति ।
एवञ्चेति । एवञ्च पञ्चम्या जन्यज्ञाप्यभावार्थकत्वसिद्धौ चाहेतुमत्त्वेजन्य-
त्वे । ज्ञाप्यत्वे लक्षणैवेति । जन्यत्वापेक्षया तस्य शरीरगौरवादिभि भावः ।
नचेति । घृमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञापटितन्याये ना-
लोकदेहेतुत्वे प्रकृतहेत्वन्वितार्थकपञ्चमीनिवेशनेनाभ्यासिवारणसम्भवाद्-
मादिति हेत्वभिधानम् अत्र पञ्चम्या प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वविशेषण-
मात्रेणातिव्याप्तिवारणसम्भवात् तादृशसाध्ये विशेषणीयोपस्थापितान्तविशे-
पणव्यावृत्तये स्थलान्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । घृमाद्बह्निमत इति । अत्र
वह्निमत्त्वेन पक्षस्यापि मानात् विवक्षणीयविशेषणे पक्षतावच्छेदकपर्यन्तनि-
वेशस्यात्रैव व्यावृत्तिः, साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाशनिवेशनाय स्थला-
न्तरेऽतिव्याप्तिं दर्शयति । पर्वतो घृमाद्बह्निमानिति । तत्रत्यनिगमने
तस्माद्बह्निमानित्याकारके । अत्र च पञ्चम्यर्थविशिष्टवह्नित्वमेव साध्यता
वच्छेदकमिति तदवच्छिन्ने पञ्चम्यर्थानन्वयात् साध्यतावच्छेदकविशिष्टा-
न्वितस्वार्थबोधकत्वनिवेशने नातिव्याप्तिं घृमाद्बह्निमतस्तत्समत्वात् प्रकृत-
पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने यस्य साध्यस्य द्वितीयवह्निपदजन्योपस्थितिव-
शादन्वयः प्रथमवह्निपदोपस्थापिते तत्रैव प्रतिज्ञापटकपञ्चम्यर्थस्यान्वयात्

व्याप्ति । प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापित प्रकृतसाध्यान्वित-
स्वार्थबोधकपक्षस्य तत् लाक्षणिकपदद्वयवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । यच्च ।
अयमात्मा ज्ञानादित्यत्र व्याप्ति शक्त्यैव ज्ञानोपस्थितिसम्भवे लक्षणाविरहा-
दिति । तन्न । यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वमवगत तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासाया
उदाहरणादिप्रयोगः ।

क्षान्वितसाध्यान्वित स्वार्थबोधकत्वविशेषणेन तद्वारणासम्भवात्साध्वे प्रकृ-
तपक्षान्वितत्वं विहाय प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितत्वं निवेशि-
तम् । यद्यपि उभयत्र बह्विपदेनैकमेव साध्यमुपस्थाप्यते अतो नैतावताऽ
प्युक्तातिव्याप्तिवारणसम्भवः । तथापि प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न वि-
शेष्यतानिरूपिता या विशेषणता तदवच्छिन्न साध्यतावच्छेदविशिष्टसादृश्य
विशेष्यतानिरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वं बोधकान्तार्थः । अतः पक्ष-
मीत्वमनिवेश्य प्रयोजनाभावात् उपनयोपस्थापितपक्षविशेषणतापक्षसाध्या
न्वित स्वार्थबोधकपक्षस्य तत्त्वदमादायाननुपपक्षेऽपि नियमनेऽतिव्याप्तेर्वारण-
लाक्षणिकपदप्रयोजनं अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ ज्ञानपदं मुख्यार्थपरमेव पक्ष-
स्यार्थान्वयस्य तत्रैव सम्भवेन लक्षणाधीनतान्वयानुपपत्तिविरहादित्यभि-
मानिनामुक्तलक्षणेऽव्याप्तिश्चङ्का मु छर्तुमुपपत्त्यति । यच्चिति । शुद्ध-
ज्ञानत्वावच्छिन्नेन सप्त पक्षस्यार्थान्वयसम्भवेऽप्यनुमितिजनकज्ञानविषयतयोप-
स्थितावेव ज्ञानरूपहेतौ तद्विषयत्वं निर्वाहकव्याप्त्याकाश्या यो ज्ञानवान्
स आत्मैत्युदाहरणादि प्रयोगसम्भव इति ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने ता-
त्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाया आवश्यकत्वमिति समावृत्तेः । तन्नेत्यादिना ।
यद्विषयकज्ञानस्य यद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वं अनुमिति
जनकत्वम् । तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासायाम् । तुल्यविश्लेषतया
अर्थतो वा तत्र प्रतीतानुपापकज्ञानविषयताः निर्वाहकाकाश्यामित्यर्थः ।
उदाहरणादिप्रयोगः । उदाहरणोपनयाम्या तन्निष्ठव्याप्तिपक्षवर्तताप्रदर्श-
नम् । यद्यपि ज्ञानविषयकज्ञानत्वावच्छिन्ने ज्ञानपदतात्पर्येऽपि मुख्यार्थज्ञान-

[दी] न चेह ज्ञानविषयकत्वेनोपस्थितिर्विना लक्षणम् । अन्यथा सुखादेरेषि व्याप्त्याद्युपदर्शनप्रसङ्गात् । केचित्तु । पञ्चम्यन्तलाक्षणिक पदवत्त्वनियतावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशपदवत्त्वव्यभिचार्यवयवतावच्छेदकशून्यावयव-

त्वावच्छिन्नपरत्वमक्षतमेवेति पूर्वोपदर्शितमुख्याद्येतादृशरहित्यरूपं लाक्षणिकत्वं नोपपद्यते इति । तथापि शक्यतावच्छेदकविलक्षणरूपावच्छिन्नतापर्यकत्वमेव लाक्षणिकत्वमतो न दोषः । न शुद्धज्ञानत्वावच्छिन्नेऽनुमापकत्वबोधेऽपि तत्तन्निर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वलाभाय वस्तुगत्या तादृशज्ञानविषयीभूते ज्ञाने व्याप्त्यादिप्रदर्शनसङ्गतिरित्यत आह— । अन्यथेति । जनकज्ञानविषयतेयाऽपतीतेऽपि ज्ञाने वार्तिततादृशविषयता पुंरङ्केत्यव्याप्त्युपदर्शने सुखादेरप्यात्मतत्त्वानुमापकज्ञानविषयतया अयमारम्भा ज्ञानादित्यत्र मस्तुखी स आत्मेत्युदाहरणप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । तथाच सुखादौ व्याप्त्यादिपदक्षेपेऽपि ज्ञानेऽनुमापकत्वनिर्वाहकव्याप्त्यादिमद्विषयकत्वपर्यन्तालाभादाकांक्षाया अपूरणात् यथा सुखादौ न तत्प्रदर्शनं तथैवेतन्मते ज्ञानेऽपि न तत्प्रदर्शनमुपपद्यत इति भावः । उक्तपतिज्ञादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकारान्तरेण लक्षणं परिष्कुर्वता मत्तमाह । केचिच्चिति । पञ्चम्यन्तेति । कस्याभित् प्रतिज्ञायाः पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वेऽपि धूमज्ञानज्ञाप्यालोकवान्निर्वतो बद्धिमान्त्वादिप्रतिज्ञाया व्यभिचारेणावयवतावच्छेदकप्रतिज्ञात्वपक्षदिभेदेन भिन्नमपि न तादृशपदवत्त्वनियतमिति नातिप्रसङ्ग-इति भावः । तादृशावच्छेदकं हेतुत्व दुर्बलं सुवचने तदेव लाक्षणमित्यन्यथा परिष्कुरते । तादृशेति । तादृशपदम् । पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदम् । प्रतिज्ञात्वादिकं च तादृशपदावघटितस्यापि प्रतिज्ञादेरसत्त्वेन तादृशपदवत्त्वव्यभिचारीति तच्छून्यत्वाभावात् प्रतिज्ञादावतिव्याप्तिः । तादृशपदवत्त्वव्यभिचारिमेतत्तादृशशून्यत्वाप्रसिद्ध्याऽवयवतावच्छेदकेति । अत्र प्रतिज्ञात्वहेतुत्वंसाधारणस्यावयवतावच्छेदकत्वस्यैकस्याभावात् प्रतिज्ञात्वादिकं विशिष्योपादाय तच्छून्यत्वं निवेदयम तथाच हेतुत्वव्यावर्तनायोपात्तादृशपदवत्त्वव्यभिचारित्वविशेषजननर्थकम् । यदि च प्रतिज्ञात्वहेतुत्वादि-

[दी] वत्त्व वा विवक्षितमिव्याहु । नव्यास्तु पञ्चम्या ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणपैवो-
पेपत्तौ न प्रातिपदिकेऽपि लक्षणा । आकांक्षावैचित्र्याच्च पदार्थैकदेशेपि

साधारण प्रतिज्ञात्वादिपञ्चान्यतमत्वमवयवतावच्छेदकत्वं तदा तत्र
हेतुत्वप्रवेशे तस्यान्यादृशस्य दुर्बलत्वात् सुबलत्वे तदेवास्तु लक्षणम् । अ-
तममध्ये हेतुत्वमन्तर्भाव्य तद्व्यावृत्तये विशेषणान्तरदानं च प्रक्षालनाद्वीति-
न्यायेनायुक्तमित्यस्वरस — पञ्चम्यन्तेत्यादिलक्षणकर्तुरनुमता धूमादित्यादि
वाक्यस्थधूमादिपदस्य ज्ञाने लक्षणा स्वातन्त्र्येण दूषयति । नव्यास्त्विति ।
ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणयेति । ज्ञाप्यत्वलक्षणाया अवश्यकत्वात्तत्रैव ज्ञा-
नाशस्याप्यभिक्रम्य प्रवेशेनैव धूमादिपदस्य मुख्यार्थपरत्वेऽपि धूमादिज्ञान
ज्ञाप्यत्वलाभसम्भव इत्यर्थः । न प्रातिपदिके । न पञ्चमीपकृतिधूमादिपदे ।
नन्वेव ज्ञानस्य पञ्चम्यर्थैकदेशतया तत्र धूमादिपदार्थस्यान्वयायोगात् धूमा-
दिज्ञानालाम् । नच ज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वेऽपि अन्यत्वरूपतदेकदेशे कथं
धूमादिपदार्थतज्ज्ञानान्वयसम्भव इति वाच्यम् । चैत्रस्य पुत्रो घटादन्य
इत्यादौ सप्तम्बन्धिपदार्थैकदेशे अन्यत्वादौ पदार्थान्तरस्यान्वयदर्शनाभि-
प्रतियोगिक एव पदार्थैकदेशे इतरान्वयस्याऽऽयुत्पन्नत्वात् । नच स्वतन्त्रो-
पस्थित एव पदार्थे इतरान्वयमिज्ञासा जायते नत्वेतरविशेषणतयोपस्थिते
अत एव गौर्नित्येत्यादौ स्वतन्त्रगोत्वाद्युपस्थितये लक्षणेत्यत आकांक्षादि-
विरह एव पदार्थान्तरस्य पदार्थैकदेशेऽन्यवे बीजं नच सप्रतियोगिनिष्प्र-
तियोगिकैकदेशसाधारण इति वाच्यम् । फलानुरागेन सप्रतियोगिकपदार्थे
विशेषणतयोपस्थितेऽपि प्रतियोगिजिज्ञासा जायत इति कल्पनात् । नच ज्ञा-
नादिसविषयकपदार्थेऽपि तयोपस्थिते विषयविशेषजिज्ञासा जायत इति युज्यते
कल्पकामावादित्याद्यङ्गस्य सविषयककृतिदृष्टान्तेन पदार्थैकदेशे ज्ञानेऽपि वि-
षयाकांक्षा व्यवस्थापयति । आकांक्षावैचित्र्याच्चेति । कुत्रचित्स्वन-
त्रोपस्थित एवेतराकांक्षा कुत्रचिद्विशेषणतयाऽऽयुपस्थिते कस्याचिदाकांक्षे-

[दी] ज्ञाने प्रातिपदिकार्यो विषयित्वेनान्वेति कर्तृकृतीवकृतौ धारत्वर्थः ।

ति विषयस्वभावाधीनतयाऽऽकांक्षावैचित्र्यादित्यर्थः । कर्तृकृतीवेति ।
 वक्तव्यादौ तृजाद्यर्थकर्त्राधिकदेशे कृतौ यथा विषयत्वेन याकादिक्रियाऽन्वेती-
 त्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । जिज्ञासारूपाकांक्षायाः शाब्दार्थहेतुत्वं भजिज्ञासो-
 रपि शाब्दबोधोदयान्मणिकृता निराकृत तथाचाकांक्षाविरहः पदार्थैकदेशे
 पदार्थान्तरानन्वये न बीजम् । गौमित्येत्यादौ पदार्थैकदेशे गोत्वे नित्यादि-
 पदार्थभेदान्वयबोधप्रयोजकावाप्तमानविभक्तिकतत्पदसमभिव्याहाररूपाया
 आकांक्षाया असत्त्वादतः पदाधीनायास्त्वतन्त्रतदुपस्थितेः पदार्था-
 न्तरस्य तत्रान्वयबोधे हेतुता वाच्या । एवं च ज्ञानविशिष्टार्थकास्मादिपदध-
 टितादात्ता न द्रव्यमित्यादिवाक्यात्पदार्थैकदेशे ज्ञाने द्रव्यभेदान्वयवारणाय
 दण्डजन्यो न दण्डजन्य इत्यादिवाक्यात्पदार्थैकदेशजन्यत्वादौ दण्डजन्य
 भेदान्वयबोधवारणाय च कल्पनीये ज्ञानाद्यंशे इतरान्वयबोधे स्वतन्त्रज्ञाना-
 द्युपस्थितिहेतुत्वे कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टेतरविषयताया विषयतासम्ब-
 न्धावच्छिन्नप्रकारतान्यत्वं विशेषणं देयम् । वस्तुतो ज्ञानादिविषयकशा-
 ब्दबोधे स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेहेतुत्वेऽपि पञ्चम्यादिजन्यज्ञानज्ञाप्यत्वोपस्थि-
 तिप्रकृतिजन्यधूमाद्युपस्थितियोग्यताज्ञानादिघटितशाब्दसामग्र्याः पदा-
 र्थैकदेशे ज्ञानादौ विषयतादिसम्बन्धेन धूमादिप्रकारकशाब्दबोधजनने बाध-
 काभावः तादृशसामग्र्या स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेरनन्तर्भावात्तादृशोपस्थिते-
 ज्ञानादौ द्रव्यभेदान्वयबोधप्रयोजकसामग्र्यान्तरेणैव निवेशात् । नचैवं
 स्वतन्त्रज्ञानाद्युपस्थितेर्व्यभिचारेण हेतुत्वमेव न सम्भवतीति वाच्यम् । यतो
 यत्रैकरूपावच्छिन्ने पदे पदान्तराकाक्षा गृहीता अन्यरूपेण च वृत्तिः गृहीता
 तत्रातिप्रसङ्गवारणाय तत्तदानुपूर्वीविशेषरूपपदाविशेषत्वप्रकारेण गृहीत
 वृत्तिकपदजन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेहेतुता वाच्या तथा सति तद्वर्मप्रकाराकां-
 क्षादिप्रसङ्गस्य तद्वर्मप्रकारेण गृहीतवृत्तिकपदाधीनोपस्थितेश्च परस्परसह-
 कारेणैव फलजनकत्वोपगमेनोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् तथाच नानानुपूर्वी

[दी] यद्वर्गविशिष्टस्य हेतु पशुज्यते आकाशादिषशात्तद्वर्गविशिष्टस्यैव व्याप्य-
त्वमुपदर्शयते अन्यथा यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेऽपि धूमादेर्वाप्यत्वोप-
दर्शनमसम्भ्र हति प्राहुः ।

प्रकारकपदज्ञानजन्योपस्थितौनामेकविषयान्वयबोधे विभिन्नरूपेण हेतुतया
व्यभिचार आवश्यक इति तद्वारणवर्त्मनैव दर्शितव्यमिचारस्य वारणमिति ।
एतेन जन्मत्वांशे इतरान्वयबोधे स्वतन्त्रजन्यत्वोपस्थिते कार्यकारणभावे
कार्यतावच्छेदकक्रोटिप्रविष्टेतरविषयताया निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्र-
कारताभेदनिवेशनमुपयवादिसिद्धय अन्यथा ओषणव इत्यादौ तद्विधितार्थप-
त्येकदेशजन्यत्वे निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वयानुपपत्तेर्ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य
पञ्चम्यर्थत्वमते च स्वतन्त्रज्ञानोपस्थितिजन्यतावच्छेदकपदकज्ञानविषयता
निरूपितेतरविषयताया विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेदनिवेशनमधि-
कमिति प्रत्युक्तम् । तदनिवेशेऽप्युपदर्शितरीत्या सामञ्जस्यात् । नैयाकरण
इत्यादौ तदधीते तद्वेदत्यनेन निहिततद्विधितार्थस्य वेत्तुरेकदेशज्ञाने विषयतया
प्रकृत्यर्थस्यान्वयोपपत्तये उक्तस्थले विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभेद-
निवेशस्य सर्वमत एवावश्यकत्वाच्चेति । प्रकृतेर्मुख्यार्थपरत्वे युक्तयन्तर-
माह । यद्वर्गविशिष्टस्येति । यद्वर्गविशिष्ट पञ्चमीप्रकृत्यर्थं तद्वर्गवि-
शिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्शयते इति ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थनामते तद्वर्ग-
विशिष्टस्यैव पञ्चम्या जनकज्ञानविषयत्वबोधलाभादिति भावः । अन्यथा ।
पञ्चम्या ज्ञानजनकत्वेन बोधितप्रकृत्यर्थज्ञाने विषयत्वेन निश्चयतामवलम्ब्य वि-
धे व्याप्युपदर्शनमङ्गमने । यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेऽपीति ।
तत्रापि शुक्लपक्षितज्ञाने पञ्चम्यर्थज्ञापकतान्वयेन धूमादे ज्ञापकज्ञानविष-
यत्वलाभेन धूमादौ व्याप्यत्वदर्शनं स्यात् अन्यन्मते च ज्ञानज्ञाप्यत्वस्यैव
पञ्चम्यर्थतया धूमज्ञानज्ञानस्यैव तत्र ज्ञापकत्व प्रतीयते न तु ज्ञानज्ञानस्येति
नातिप्रसङ्ग इति । नच पञ्चम्या केवलज्ञाप्यत्वार्थमतेऽप्युक्तस्थले ज्ञानपदस्य
लक्ष्यार्थे ज्ञानविषयकज्ञान एव तात्पर्यात् न धूमज्ञान मुख्येऽप्यर्थे ज्ञापकता

लाभ इति न धूमादौ व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति वाच्यम् । मुख्यार्थपरत्वे
 बाधकविरहेण तत्तात्पर्येणापि प्रयोगसम्भवात् । नवा यत्र एवे अर्थान्तरे
 निरुद्धलक्षणाशक्त्युपस्थापितार्थत्वेन न बोध्यते, तद्व्योषोपयिकाकांक्षादिसा-
 मग्रीकाले तद्व्योषस्य दुर्वारत्वात् । अथ तत्र शक्यार्थबोधस्यापि सम्भवेन
 तत्रापि कस्यचित्कदाचित्तात्पर्यं सम्भवतु तथापि तत्रानादितात्पर्यविरहात्
 न तत्तात्पर्येण न्यायान्तर्गतप्रदप्रयोगसम्भव इति चेत् । मामून्मुख्यार्थतात्पर्य-
 कज्ञानपदघटितयथार्थधूमज्ञानादित्यादिवाक्यसमुदायस्य न्यायत्वम्, त-
 थापि ज्ञाप्यत्वमात्रस्य पञ्चम्यर्थत्वे न्यायान्तर्गतमुख्यार्थपरज्ञानपदघटित
 यथार्थधूमज्ञानादित्यादिवाक्यस्य धूमादौ व्याप्याकांक्षाप्रयोजकधीजनकत्वं
 दुर्वारमेव तच्चानुभवविरुद्धम् । नच ज्ञानज्ञाप्यत्वे पञ्चम्याः लक्षणापक्षेऽपि
 केवलज्ञाप्यत्वे स्वारसिकलक्षणयोपस्थिते धूमज्ञाने ज्ञानजनकताबोधसम्भवा-
 दुक्तातिप्रसङ्गो दुर्वारः तत्रेष्टापत्तौ च प्रकृतेऽपीष्टापत्तिसम्भव इति वाच्यम् ।
 स्वारसिकलक्षणया पञ्चम्युपस्थितविषयस्वरूपार्थांतर इव तादृशज्ञाप्य-
 त्वेऽपि प्रकृत्यर्थान्वये आकांक्षाया मयाऽनभ्युपगमात् धूमादिज्ञानादित्यतो
 धूमज्ञानस्य ज्ञापकत्वाबोधनादिति भावः । यत्तु धूमज्ञानादित्यतो लक्षणयोप-
 स्थितधूमरूपविषयविशिष्टज्ञानज्ञाने ज्ञापकतामाने ज्ञापकज्ञानविषयत्वं धूम
 ज्ञान इव तद्विषये धूमेऽपि भासत इति प्रकृतेर्लक्षणिकतामते तत्र धूमे व्या-
 प्याकांक्षया तदुपदर्शनप्रसङ्गो दुर्वार इत्याशयवर्णनम् । तदसत् । तथापि
 स्वमतेऽपि तद्व्योषस्य दुर्वारत्वात् पञ्चम्यर्थेकदेशे ज्ञाने मुख्यार्थधूमरूपविषय
 विशिष्टज्ञानान्वयेऽपि धूमे ज्ञापकज्ञानविषयबोधस्य दुर्वारत्वात् । नच तथापि
 पञ्चमीप्रकृत्यधीनोपस्थितिनिशेधत्वं यस्य तस्यैव व्याप्त्यादिकं प्रदर्श्यत
 इति नियमस्य स्वयमुपगमात् न स्वमते दीक्षितातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्र
 धूमादौ ज्ञापकज्ञानविषयताबोधादाकांक्षासम्भवे तादृशनियममननुरूप्य व्या-
 प्यामुपदर्शनस्वानुपवादात् । वस्तुनो लिप्तज्ञानं प्रकृत्यर्थे पञ्चम्यर्थे वाऽन्तर्भव-
 त्त्वमथापि धूमज्ञानादित्यत्र धूमज्ञान एव साध्यज्ञापकतावच्छेदकपक्षताव-
 च्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितप्रकारता लभ्यते सैव विषयता तस्य व्या-

[दी] इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति,

सिपक्षधर्मतानिर्वाह्येति तदाकाक्षया तत्रैव व्याप्त्याद्युपदर्शनं तदज्ञानविशेषणं धूमे च तादृशविषयतावच्छेदकस्वरूपविषयतैव सा च न तत्र व्याप्तादिनिर्वादा अतो न तत्र तदाकाक्षति धूमादित्यादिप्रयोगे धूमत्वादाविव धूमज्ञानादित्यत्र धूमादौ व्याप्त्यादेर्नोपदर्शनमिति ।

॥ इति गदाधरीये हेतुग्रन्थ ॥

मूलोक्तलक्षणापेक्षया लघूनि प्रतिज्ञाध्वयवन्तश्चक्षणानि स्वयमाह । इतरान्वितेति । प्रथमसत्यन्तस्य हेतुपनयनिगमनसाधारणस्योदाहरणव्यावर्तनप्रयोजनं स्वयमेव दर्शयिष्यते प्रतिज्ञाहेतवोरित्यादिना, इतरान्वितत्वं स्वभिन्नावयवार्थान्वितत्वं स्वाघटकपदोपस्थापिनार्थान्वितत्वं वा । एवञ्चेतरावयवसहकारेण स्वाघटकपदसहकारेण वा बोधकत्वं समुदायार्थं । तेनोदाहरणबोधार्थपविष्टसाध्यादेः प्रतिज्ञादिजन्यबोधे इतरान्वितत्वेऽपि न क्षतिः । द्वितीयसत्यन्तानन्तरमग्निमन्यायावयवत्वमिति सम्बध्यते । द्वितीयसत्यन्तं च हेतुनिगमनवारकं हेतुजन्ये तस्मादितरेभ्यो भिद्यते इत्यादिनिगमनजन्ये च बोधे विभक्त्यर्थस्य विशेष्यतया विवक्षणीयविभक्त्यन्तपदार्थविशेष्यकत्वविरहाद्द्विध्याप्यधूमवाच्याय तस्माद्द्विमानित्याद्युपनयनिगमनजन्यबोधे च विभक्त्यन्तपदमध्येऽन्तर्भूतेदम्पदमनुपाद्यन्तपदार्थयोर्विशेष्यतया अन्यभिन्ने स्वीयपदार्थविशेष्यकत्वविरहात् । अन्यत्वञ्च स्वघटकपदेषु चरमत्वम् । उपनयादिस्थेदमादिपदानामपि न पदसामान्यमध्ये चरमत्वं तदुत्तरमध्यमवाक्यघटकपदसत्त्वादित्यत्र स्वघटकत्वं पदविशेषणम् । एवञ्च निगमनघटकपदेषु यच्चरमं तदन्योपनयस्थेदपदार्थविशेष्यकबोधं प्रत्युपनयसहकारेण स्वार्थबोधजनके निगमने तादात्म्येन द्रव्यादिसाध्यके इदं द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वं सति सत्त्वादित्यादौ स्वघटकविभक्त्यन्तपदेषु यवन्त्यं सत्तादिदं तदन्यविभक्त्यन्तप्रतिज्ञास्यद्रव्यादिपदार्थविशेष्यका-

[दी] स्वीयं यदन्त्यभिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति,
अन्त्यपदवत्त्वे सति, स्वीयानन्त्यपदार्थं विशेष्यकान्वयबोधजनकं यत्तदन्त्यत्वे च

अवयवबोधजनके हेतौ चातिव्याप्तिवारणाय स्वीयात्वमन्त्यभिन्नपदविशेषणम् ।
अत्र स्वत्वपुरस्कारेण लक्ष्यव्यक्तीनां निवेशादननुगम इति प्रतियोगिनि
स्वत्वं निवेश्य लक्षणात्तरमाह । अन्त्यपदवत्त्व इति । अत्राप्युदाहरण-
वारकं प्रथमतस्तन्तमनुपज्यते, द्वितीयसत्यन्तेन वैकल्पिकं सत्यन्तद्वयम्,
धूमादित्यादि हेतौ विभक्त्यन्तान्त्यपदाप्रसिद्ध्या एकपदमात्रघटकतत्पद-
साधारणस्यान्त्यत्वस्य निर्वचनेऽप्यन्त्यभिन्नविभक्त्यन्तस्वीयपदाप्रसिद्ध्या
स्वपदेनान्यस्मैवोपादेयतया स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकशाब्दबोधजनकं यत्त-
दन्त्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिरतोऽन्त्यपदत्वे सतीति । अन्त्यपदवत्त्वं च स्वघटकपदो-
त्तरपदाघटकं यत्स्वं तदन्त्यत्वं ननु स्वघटकपदोत्तरपदघटितत्वं लक्ष्यभूत-
प्रतिज्ञाव्यक्तीनां स्वपदेनोपादेयतया अननुगमतादवस्ययात् अन्त्यपदवतो
हेतुविशेष्योपनयनिगमनयोस्तद्वतोस्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकबोधजनकयो-
स्तदन्त्यत्वासत्त्वात्तातिव्याप्तिः । न चापनयघटकानन्त्यपदार्थहेतुमदादिविशे-
ष्यकबोधजनकतदेकदेशमतुषन्तादेर्भेदस्य तद्वद्विषयसमुदायात्मकोपनयादावस-
त्वाच्चादृशबोधजनकं स्वोपनयादिकमित्यतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।
तादृशबोधजनकत्वं यादृशसमुदायावृत्ति तादृशसमुदायरूपत्वमभिलक्ष्यनिवेशे
वाऽनतिप्रसङ्गात् । उपनयाद्येकदेशवृत्तितादृशबोधजनकताया इदमाद्यन्तपद-
घटितसमुदायात्मकोपनयावृत्तितया तदन्तपदसमुदायात्मकोपनयादेस्तादृश-
समुदायात्मकत्वेन तद्विज्ञायाभावात् । तादृशसमुदायमिन्नत्वं च त-
द्भेदानुयोगितावच्छेदकावयवतावच्छेदकरूपत्वेन तस्मिन्समुदायघटकपल्लोकस-
कलमागेषु समुदायभेदसत्त्वेऽपि नातिप्रसङ्गः । ईदृश्येव रीतिरवयवान्तर-
भेदघटितलक्षणान्तरेऽपि बोध्या । तस्मात्पृथिवीतरेभ्यो मिथश्च इत्यादिनिग-
मने स्वघटकाविभक्त्यन्तपदमध्ये यदन्त्यं चानुपदं तदन्त्याख्यातार्थविशेष्यक-
बोधजनकतया अतिव्याप्तिं अन्त्यभिन्नपदस्य विभक्त्यन्तरूपताविबक्षणेन

[दी] सति वा न्यायावयवत्वं प्रतिज्ञात्वम् । प्रतिज्ञादेवोऽरूपनयनिगमनयोः स्था-
र्यो परम्परमन्वितौ । न तदाहरणस्य केनापि पदं विभक्त्यन्तम् । तेन निग-
मने नातिव्याप्तिः ।

वारयति । पदमिति । निगमन इति । निगमनपदमपि तस्मात्पृथिवी-
तरेभ्यो भिद्यत इत्यादिनिगमनविशेषपरम्, अन्यपदशरीरे वृत्तिमत्स्वरूप-
पदत्वनिवेशे पुनरुपनयनिगमनबारेवेतिव्याप्तिरस्यात् उपनयघटकेदंपद-
निगमनघटकमतुष्पदयोरन्ते तद्वद्विभक्तिसत्त्वेनान्वयमिज्जत्वादतः तत्र
विभक्त्यन्तपदमेव निवेद्यमिति भाव इति केचिद्व्याचक्षते । तत्र मनोरमम् ।
तथाहि । स्वघटकविभक्त्यन्तपदमध्वे यदन्त्यमित्यस्य कोऽर्थः, स्वघटक-
विभक्त्यन्तपदप्रागभावसमानकालीनविभक्त्यन्तपदमित्यर्थ इति चेत् ,
उपनयादिष्वेदमादिपदस्य विभक्तिरूपपदप्रागभावसमानकालीनतया
तस्यान्त्यत्वनिर्वाहाय प्रथमे विभक्त्यन्त्यत्व विशेषणमस्तु । अत्र विभक्त्यन्तत्वं
विशेषणमनर्थकम्, तद्वैयर्थ्यमिति चेत् - हि जनग्रयत्वं स्वीयविभक्त्यन्त-
प्रागभावसमानकालीनत्वपर्यवसितं मिज्ज-मिज्जत्वनिवेशस्य वैयर्थ्यात्, एव
च तस्माद्विद्यत इत्यादिनिगमनस्याख्यातपदस्यानन्तरमेव नास्तीति किम-
नन्त्यपदे विभक्त्यन्तत्वनिवेशनेनेति । वस्तुतस्तु तस्मान्नेतराणीत्यादौ
निगमने विभक्त्यन्तेतरपदप्रागभावसमानकालीननञ्पदार्थविशेषकशाब्द-
बोधजनकेऽतिव्याप्तिरेव लक्षणस्यपदस्य विभक्त्यन्तपरतया वारिता । अथ
नस्यदस्यापि प्रातिपदिकत्वेन विभक्त्यन्ततया विभक्त्यन्तत्वविशेषणेन
दुर्वारता । न च निपातस्य विभक्तिप्रकृतित्वं न स्वीकियते तदर्थेन विभ-
क्त्यर्थानन्वयात् स्वराद्यव्ययार्थे च अनुसन्धीयमानस्तुविभक्त्यर्थान्वयेन
तादृशतादृशव्ययोरुत्तमं च विभक्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वात् नञोऽमुबन्तत्वेऽपि
नञ्-तत्पुरुषविधायकसूत्रमाभ्यर्थ्यैव तेन सह समासो भविष्यतीति वाच्यम् ।
विभक्तेर्निपातार्थान्वितार्थबोधकत्वेऽपि निर्विभक्तिकप्रातिपदिकस्यासाधुतया
साधुत्वाय विभक्तेरावश्यकत्वात् नञोऽमुबन्तत्वेऽपि नञिनि तत्पुरुष-
विधायकसूत्रमाभ्यर्थ्येन तेन सह पदान्तरस्य तत्पुरुषमर्थनेऽपि बहुव्रीहि-

[दी] प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकन्या-
यावयवत्वं हेतुत्वम् । निगमनवारणायोपस्थापितान्तम् ।

व्ययीभावयोरनुपपत्तेः । सुबन्तत्वेऽपि समासाप्रविष्टप्रतियोगिपदार्थानुप-
रागेण नञोऽभावबोधकतया तत्सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात् तेन सह द्वंद्व इति
चेत् । सत्यम् । विभक्त्यन्तत्वं नञ् शब्दबोधोपयिकविभक्तिप्रकृतित्वं
पर्वतो वृद्धिमानित्यादिप्रतिज्ञास्थपर्वतादिपदोत्तरसुबन्तिभक्तेरर्थविशेषपरताविर-
हेऽप्यभेदान्वयबोधोपयोगाकांक्षानिर्वाहकसमानविभक्तिकृतासम्पादकत्वेन
शब्दबोधोपयोगिता ननु निपातोत्तरविभक्तेरिति नातिव्याप्तिः । अघटादि-
शब्देन यत्र प्रतिज्ञाया घटभिलादिरूपपक्षनिर्देशः तत्र नञादेर्निरुक्तविभ-
क्त्यन्तताविरहेऽपि विशेष्यीभूतविशिष्टपक्षबोधकापटादिपदस्य तादृश-
विभक्त्यन्तत्वाल्लक्षणसमन्वयः । यत्तु पादपदोत्तरं कदाचिद्विभक्तेः श्रवणं
तदेव विभक्त्यन्तपदेन विवक्षितम् दध्यादिपदोत्तरं मधमैकवचनश्रुतावपि
द्विवचनादिश्रुतेर्दधि द्रव्यभित्त्यादिप्रतिज्ञासंग्रह इति । तत्र । पक्षवाचक-
स्वरादिपदघटितप्रतिज्ञायामव्याप्तेः । निगमनवारणायेति ।
इतरान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वमात्रनिषेधे उपनयार्थान्वितस्वार्थबो-
धकतया निगमनातिव्याप्तिस्त्वात्तद्वारणायेत्यर्थः । यद्यपि इतरान्वितस्वार्थबोध-
कत्वं निगमनस्यैव प्रतिज्ञोपनययोरपि तथापि विशेषणतयाऽन्वितत्वनिवेशनेन
तद्वारणसम्भवाग्निगमनमात्रकथनम् । यद्यपि निगमनसमुदायार्थः पक्ष-
एवान्वेतीति साध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वं निवेदयामि प्रायशो निगमेनवारण-
सम्भवः । तथापि यत्र साध्यस्य प्रमेयत्वगोत्वाभावादेरेव पक्षता तत्रत्य
निगमनेऽतिव्याप्तिवारणाय पक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितत्व-
निवेशनम् । पक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वं च पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता
निरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वम् । यथाश्रुते उपनयस्थपक्षवाचकपदे-
ऽपदस्य वस्तुगत्या अभेदेन पक्षसंसृष्टो यः पक्षस्तद्वोधकत्वेन, पाषाणमयः
पर्वत इत्यादिवाक्यात् पाषाणमयत्वादिरूपेण पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्ष-

सस्पृष्टतया प्रतीयमानो यः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्तद्बोधकत्वेन च, तदुप-
स्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधके निगमनेऽतिव्याप्तेस्वारणात् । तादृशपदोप-
स्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं च तादृशपदप्रयोज्यविषयतानिरूपितस्वप्र-
योज्यस्वार्थविषयताकत्वम् । यथाश्रुते निगमनार्थान्वयिन एव पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नस्य पर्वतो नीलपर्वत इत्यादिवाक्यस्य पक्षनावच्छेदकावच्छिन्नादि
विषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकनीलपर्वतपदोपस्थाप्यत्वेन निगमनाति-
व्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपिता या विष-
यता तन्निरूपितविषयताप्रयोजकत्वं फलितार्थं । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
त्वानिवेशे व्याप्यवत्त्वावच्छिन्ना या पक्षविषयता तन्निरूपितोपनयस्मेदस्पद
प्रयोज्यविषयतानिरूपितविषयताप्रयोजकत्वमादाय निगमन एवातिव्याप्ति
स्थितादिति तन्निवेशः । अथ तन्निवेशेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ना या उप-
नयस्मेदस्पदप्रयोज्यविषयता तन्निरूपितनिगमनार्थविषयतानिरूपिता उप-
नयार्थस्य विशेष्यतैवेत्युपनयेऽतिव्याप्तिः । नच चरमविषयता प्रकारत्वरूपा
विवक्षणीया अतो नायमतिव्याप्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एवमिति प्रमेयत्व-
मभिधेय प्रमेयत्वादित्यत्र पक्षान्वितपञ्चम्यर्थे विशेष्यनयाऽन्वित साध्यरूपार्थ-
मादाय प्रतिज्ञातिपक्षज्ञाप्रसक्त प्रमेयत्वमभिधेयमित्याद्यभिप्रायानुत्था-
नात् । एव प्रमेयत्वमभिधेय प्रमेयत्वादित्यत्र प्रतिज्ञातिव्याप्तेरकदेशार्थ-
विषयताव्यावृत्तस्वार्थविषयतानिवशनेन वारणेऽपि तत्रत्यनिगमनेऽभिधेयत्व-
व्याप्यप्रमेयत्ववाच्यामित्युपनयार्थप्रमेयत्वरूपपक्षतावच्छेदकरूपहेतुतावच्छे-
दकावच्छिन्नान्विततादृशपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने स्वार्थान्वयबोधजनके
ऽतिप्रसङ्गो दुर्वारः । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्यत्र विशेषणतयाऽन्वितत्व-
निवेशे प्रमेय वधित्याद्यभिप्रायानुत्थित पञ्चम्यर्थहेतुत्वस्य विशेष्यतयैव
पक्षा वयिरेवेन प्रतिज्ञातिव्याप्तिप्रसक्तः । विशेषणतया किञ्चिदन्वितत्व-
निवेशनैवोपपत्तेः प्रकृतपक्षनिवेशवैयर्थ्यापाताच्च । निगमनार्थविशेषतया
किञ्चिदन्वितेऽनन्वयेनात्रातिव्याप्तेस्तन्निवेदयापि वारणसम्भवात् । मेवम् ।

शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नान्वितत्वं निषेध दक्षितान्तिप्रसङ्गवारणसम्भ-
वात् । उपनयार्थस्याप्यविशिष्टपक्षान्वयिनो निगमनार्थस्य शुद्धपक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नान्वितत्वेन तदन्वितार्थकेऽप्युपनये शुद्धपक्षतावच्छेदकावच्छि-
न्नान्वितार्थकपक्षोपस्थापितार्थान्वितार्थकत्वविरहात् प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेय-
त्वादित्यत्र व्याप्तिविशिष्टप्रमेयत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्न एव इदमर्था-
न्वयेन तदन्वितार्थकतया निगमने निरुक्तत्वरविरहात् । एतेन पक्षतावच्छे-
दमेदमन्ते निगमनार्थपक्षकमाध्यमरूपपक्षान्वितेदमप्युपस्थापितार्थकतया नि-
गमनातिव्याप्तेरपि नावकाशः । यद्यु एकविशेषणतापन्नस्य यत्रापरविशे-
ष्यता तत्र विशेष्यत्वविशेषणत्वरूपविषयतयोर्भेदेन पक्षविषयतानिरूपित-
विषयतानिरूपितस्यार्थविषयतानिवेशे हेतुमात्र एव लक्षणादनुपपत्तिः पक्ष-
विषयिणानिरूपितताधीपमकारतारूपविषयतया हेतुवर्धप्रकारताया निरू-
प्यनिरूपकभावविरहादतः पक्षविषयतानिरूपितविषयतायावच्छिन्नविषय-
तानिरूपितस्यार्थविषयतैव निषेधनीया एवद्योक्तरीत्या उपनयातिव्याप्ते-
र्नावकाशः पक्षविषयतानिरूपितनिगमनार्थनिष्ठप्रकारतारूपितविषयतायाः
पक्षविषयतानिरूपकतन्निष्ठविषयताया अभेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहा-
देवं क्रमेण पक्षतावच्छेदयोरभेदस्थले निगमनातिव्याप्तेरपि नावतारः, एव
हेतुपक्षयोरभेदस्थले निगमनातिव्याप्तेरपि समाहिता, हेतुप्रकारतानिरूपि-
ताया निगमनार्थप्रकारतानिरूपितायाश्चेदमर्थनिष्ठविशेष्यतारूपविषयतायाया
भेदेनावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहादिति । तत्र एकविशेषणतापन्नस्य यत्रापर
विशेष्यता तत्र विशेष्यताप्रकारतयोरभेदे बाधकविरहेण लक्षणवेन तस्यैवोपग-
मात् न त्ववच्छेद्यावच्छेदकभावपक्षविषयताद्वयस्य । यदि चैकविशेषणता-
पन्नस्यापराविशेष्यतास्थले प्रकारताविशेष्यतयोरभेदे दण्डी पुरुषवानित्यादि
बुद्धेः पुरुषादिनिष्ठप्रकारतानिरूपितदण्डादिनिष्ठविशेष्यताशालित्वं दुर्वार-
मिति तस्याः पुरुषी न ना दण्ड इत्यादित्यर्थविरुधिताप्रमङ्ग इति सङ्गेद-
स्तम्बद्वारात्वनविषयतावैलक्षण्यात् तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभाव एव च

[दी] प्रमेयत्वमभिधेय प्रमेयत्वादित्यादौ प्रकृत्यर्थपक्षान्वितस्वार्थबोधक-
पञ्चम्यन्तार्थान्वित न प्रतिज्ञार्थः । अपि तु तदेकदेशार्थ इति । स्वार्थ-

स्वीक्रियत इति मन्यते, तदा हेतुपक्षयोरभदस्थले निगमनार्थव्यतिरिक्त-
दकहेतुपक्षरतानिरूपिताया निगमनार्थपक्षरतानिरूपितायाश्च विशिष्ट-
हेतुत्वावच्छिन्नाया इदम्पदार्थपक्षविशेष्यताया ऐक्ये हेतोर्हेतुव्यतिरिक्त-
दकतापातिरिति तत्रावच्छेद्यावच्छेदकामावापन्नविषयताद्वयस्य स्वीक-
णीयतया तत्रानिष्पादोर्ध्वारत्वात् । स्वार्थकदेशस्यापि स्वार्थत्वानिगमन-
मूला प्रतिज्ञाविशेषातिव्याप्तिश्च । स्वार्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यत्वपर्याप्त्यभि-
करणविशिष्टार्थपरता स्पष्टगतिराकरोति । प्रमेयत्वमिति । प्रतिज्ञार्थः ।
साध्यविशिष्टपक्षक । एकदेशार्थः । साध्यमात्रम् । यद्यपि प्रमे-
यत्वमभिधेयम् प्रमेयत्वादित्यादिन्यायान्तर्गतनिगमने हेतुमूतपक्षान्वित-
स्वार्थबोधकेदम्पदोपस्थापितपक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वं निगमनेऽश्रुतमिति
विशेषणतया पक्षान्वितत्वं विवक्षणीयमिति कथितस्थले पञ्चम्यर्थं पक्षे
न विशेषणमित्यत्रोऽपि नोक्तप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिरसम्भवः । तथापि निग-
मनार्थकदेशस्य ज्ञाप्यत्वान्तर्मागस्य तादृशार्थान्विततया निगमनेऽप्यति-
प्रमत्तवारणाय स्वार्थपदस्य स्वप्रतिपाद्यविशिष्टपरताया आवश्यकत्वात् क-
थितस्थले पञ्चम्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वामावेनाप्यतिव्याप्तिवारणसम्भवात्तत्क-
रन्म् । केवलेन हेतुवाक्येन पञ्चम्यर्थविशेष्यकावान्तरवाक्यार्थबोधो जन्मते
ततश्च प्रतिज्ञास्यवह्न्यादिपदसहकारेण धूमज्ञानज्ञाप्यो बहिरित्याकारक-
स्वार्थनिष्ठबोधो जन्मते, ततस्समुदितप्रतिज्ञा सहकारेण पक्षे स्वार्थविशिष्ट-
स्वार्थबोधविशेष्यबोधश्च, प्रत्येकमेतादृशबोधत्रयजनकताघटितलक्षणत्रयमाह
स्वार्थेति । प्रथमं तृतीयबोधघटितं द्वितीयं प्रथमबोधघटितं तृतीयं च द्वितीय-
बोधघटितं बोध्यम् । (तथाच तद्विशेषणत्रयस्य स्वत्ववर्गमन्तया तादृशबोध-
विशेषणतया स्वत्वं प्रविष्टं तादृशबाधमादाय लक्षणानि सम्भवन्तीति भावः)

[दी] विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनक-
स्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकस्वार्थविशिष्ट-
बोधजनकन्यायावयवत्वं वा तत्त्वम् । एकवाक्यतया हेत्वर्थविशिष्टसाध्यवैशि-
ष्ट्यं भासते न पुनरवयवान्तरार्थविशिष्टस्य कस्यचिदिति । इतरान्वितस्वार्था-
बोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् । अवयवव्याप्तिबोधकतत्त्वं व्यतिरेक-
व्याप्तिबोधकतत्त्वं च विशेषलक्षणम् । इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोध-
जनकन्यायावयवत्वम् । स्वार्थविशेष्यकैतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं
चोपनयत्वम् । अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वम् ।

विशिष्टवैशिष्ट्येति । स्वतात्पर्यविषयबोधीयविशेषणावच्छेदकस्वार्थ-
बोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थान्वितोपनयार्थबोधस्यापि
निगमनार्थकदेशविशिष्टवैशिष्ट्यबोधकतया निगमनार्थबोधस्य तज्जनकत्वेन
यथाश्रुतलक्षणस्य निगमनेऽतिव्याप्तिरिति दूषणं प्रत्युक्तम् ॥ विशेषणता-
वच्छेदकताया अव्यावर्तकत्वात्स्वतात्पर्यविषयबोधीयत्वं तद्विशेषणम् ।
विशिष्टवैशिष्ट्यबोधेति । स्वतात्पर्यविषयबोधजनकतावच्छेदकस्वार्थ-
प्रकारताशालिबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । तेन निगमनार्थविशि-
ष्टोपनयार्थज्ञानस्य निगमनार्थविषयकत्वेन तादृशज्ञानजननस्वरूपयोग्यत्वेऽपि
न निगमनेऽतिव्याप्तिः । लक्षणत्रयमेव हेतौ सङ्गमयन् अवयवान्तराद्यावर्तयति ।
एकवाक्यतयेत्यादिना— इतरोपस्थापितेति । स्वाधटकपदोप-
स्थापितेत्यर्थः । स्वार्थत्वं स्वजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यत्वमतो निगमनजन्यप्रति-
पत्तिविशेष्ये मनुवाच्ये तद्वटकपदोपस्थापितसाध्यविशेषणकबोधजनकस्य
निगमनस्य वारणाद्योपस्थापितान्तर्ग । अत्र प्रथमलक्षणे इतरार्थप्रकारकस्वार्थ-
विषयताकत्वेन द्वितीये च स्वार्थांशे इतरप्रकारकत्वेन च बोधस्य निवेशाद्भेदः ।
अवयवार्थेति । अवयवजन्यप्रतिपत्तिविशेष्यकस्वार्थप्रकारकबोधजनका-
वयवत्वमर्थः । सर्वेषामेव वाक्यानां स्वार्थघटकविशेष्यांशे
स्वार्थघटकार्थान्तरप्रकारकबोधजनकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वार्थ-

[म] हेतुपदेन ज्ञाने लक्षणा । अन्यथा लिङ्गस्याहेतुत्वेन हेतु-
विभक्त्यर्थो नन्वयात् । तथैवाकांक्षानिवृत्तेः । अनुमितिहेतु-
ज्ञानकरणधूमवत्त्वाद्विशब्दजन्यज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञाना-
वृत्तिजातियागिज्ञानकवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये । जातिं
विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वम् । वाक्यविशेष-
जन्यत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहादित्यपरे ।
अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजक ज्ञानजनक
हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्वायावयवत्वमन्वयिहेतुत्वम् ।
एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपात् व्यति-
रेकिहेतुत्वम् । अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकांक्षाप्रयोजकतथा-
भूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकिहेतुत्वम् । यद्वा पक्षसपक्षसतो-
विवक्षासतो हेतुवचनमन्वयव्यतिरेकि । अत्यन्ताभावाप्रति-
योगिसाध्यममानाधिकरणपक्षसपक्षसद्वेतुवचनं केवलान्व-
यि । यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरामशेप्रयोजकशब्दज्ञान-

[दी] हेत्वर्थश्च न प्रतिज्ञार्थे । विशेषणत्वेनावति । किन्तु तदकदशार्थे
इत्युक्तप्रायम् ॥

इति श्रीम-महामहोपाध्याय भट्टाचार्यतार्किकशिरामणि रघुनाथकविविरचिते
तार्का तत्त्वचि तामणिव्याख्यायामनुमानदीपध्वजशङ्काया मध्वव

ग्रन्थसम्पूर्ण ।

प्रकारेति प्रतिज्ञार्थघटकसाध्यरूपविशेषजे हेत्वर्थस्यान्वयेऽपि निशेप्ये पक्षे त-
दनन्वयात् प्रतिज्ञायां नोपनयनलक्षणातिव्याप्तिः । न्वा हेतौ निगमनलक्षणा-
तिव्याप्तिः उपनयनलक्षणे स्वार्थपदस्य निगमनलक्षणे चावयवार्थपदस्य विशेष-
णपरत्वादित्याह । हेत्वर्थश्चेत्यादिना । उक्तप्रायमिति । पूर्वं हे-
त्वर्थकदेशे पक्षमर्थमर्थकदेशार्थमात्रावयवत्वमुक्तम् अत्र च हेतुसमुदायार्थस्यै-
तयात्वमिति विशेषात्प्रायमिति ।

इति गदाधरीये दीविकृतप्रतिज्ञादिलक्षणानि ॥

[म]कारणसाध्याविषयकशाब्दधीजनकप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविमक्तिमच्छब्दत्वमन्वयिहेतुत्वम् । एतदेवाप्रतीतान्वयसाध्यसाधनेतिविशेषणाद्व्यतिरेकिहेतुलक्षणम् । कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यम् । नतु धूमवत्त्वादिति । मतुषो व्यर्थत्वात् । सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वाद् इत्यपार्थक्यम् । विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्य अनन्वयादिति केचित् । तन्न । सति सप्तमीपलात्सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्यच सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टहेतुत्वान्वयात् । तथैव व्युत्पत्तेः । न ह्ययमर्थोऽस्मान्नावगम्यत इति ।

इति तत्त्वचिन्तामणौ हेतुग्रन्थः ॥

शब्दोऽनेत्यः सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादिति हेतुप्रयोगे हेतुघटकद्वयोः प्रत्येकं व्यभिचारितया भेदेन नामार्थयोस्तयोरेकाशे अपरस्य विशेषणतयाऽनन्वयेन च विशिष्टहेतुत्वान्वयासम्भवेन विशेष्यविशेषणभाषानापन्नयोर्मिलितयोर्हेतुत्वान्वयो वाच्यः, सोऽपि न सम्भवति सामान्यवत्त्वादेस्तत्त्वन्तर्पदोपस्थाप्यस्य हेतुत्वार्थकपञ्चमी प्रकृत्यर्थत्वाभावादिति केषाञ्चित्पूर्वपक्षं समाधातुमुपन्यस्यति । मूले हेतुग्रन्थे सामान्यवत्त्व इति । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणत्वाविशेषणत्वासम्भवेऽपि सप्तम्यन्तर्गतस्य सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यस्य तत्र विशेषणतया तादृशविशेषणावच्छिन्ने बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे हेतुत्वान्वयसम्भवान्नापार्थक्येत्याह— तन्नेति । सामान्यवत्त्वस्येति । सामान्यवत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वे विशेषणीभवत्सामानाधिकरण्यपतियोगितयोपस्थापितावित्यर्थः । अथ सामानाधिकरण्ये सप्तम्या अननुशासनात्कथमेतत्, सतीत्यस्य वा कोऽर्थ इति चक्ष “यस्य च भावेन भावलक्षण” मिति सूत्रानुशिष्टसप्तम्या. गोषु दुह्यमानासु गत इत्यादौ यथा गोदोहनादिसमानकालीनत्वं गमनादौ बोध्यते तथा प्रकृतेऽपि समानदेशत्वप्रत्ययनात् । नच

तादृशसप्तम्या त्रियासमानकालीनव्यक्तियासमानदेशत्वस्य कदाचिक्रि-
याया न प्रत्यायनसम्भव यस्य त्रियया अन्यस्य क्रिया लक्ष्यते विशेष्यते
यद्वाचकपदसमभिव्याहृतकृदन्तपदोपस्थापितक्रिया समानकालीनत्वादि-
सम्बन्धेन क्रियान्तरविशेषणमिति यावत् तद्वाचकपदात्मसमीत्यर्थकत्वात्तादृश-
सूत्रस्य त्रियासमानकालीनत्वादौ क्रियान्तरविशेषणतया विवक्षिते तादृश-
सूत्रेण सप्तमीविधानात् सप्तमीप्रकृत्यर्थनिरूपितसाधनाधिकरण्यादेरपरना-
मार्थविशेषणतया विशेषणे सप्तम्यनुशासनात्सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्य-
स्य प्रत्यक्षत्वे कुतो लाभ इति वाच्यम् । यथा गाधे दुह्यमानास्वागत इत्यादौ
गोपदोत्तरसप्तम्यासमभिव्याहृतक्रियादोहनरूपार्थः तत्र समभिव्याहृत
कृदन्तार्थान्वितप्रकृत्यर्थस्य कर्मतानिरूपकत्वसम्बन्धेनान्वय तस्याश्च स-
मानकालीनत्वसम्बन्धेन क्रियात्तरेऽन्वय इति तत्र दुह्यमानगोकर्मकदोहन
समानकालीनत्वज्ञातया प्रकृतेऽपि शतृप्रकृत्यसिधातोराधारत्वमर्थ अत्रा-
स्ति घटक इत्यादावेतद्देशनिष्ठाधारताप्रतियोगी घट इत्यादिप्रतीतेः, अत्र चा-
धारत्वरूपक्रियाया सामान्यवत्त्वस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रतियोगित्वसम्बन्धेनान्वय
आधारताया प्रत्यक्षत्वे समानदेशत्वसम्बन्धेनान्वय प्रत्यक्षत्वे
सामान्यवत्त्वसामानाधिकरण्यलाभसम्भवात् । यावदक्षणाभिति यावद्वचनस्य
धर्ममात्रपरत्वात्प्रत्यक्षत्वस्य क्रियात्वाविरहेऽपि क्षतिविरहात् ।
सत इत्यभ्याध्याहारेण वा प्रत्यक्षत्वसत्त्वे सामान्यवत्त्वसत्त्वस्य
समानदेशतालाभेन स मज्जस्यात् । कुत्रचित्समानकालीनत्व क्रियायास्त-
म्बन्ध कुत्रचित्समानदेशत्वमित्यत्र किं नियानकमिति चेत् । यत्र समभि-
व्याहृतकृत्यस्य वर्तमानत्वेऽपि तात्पर्यं तत्र समानकालीनत्व यत्र च न
तद्विवक्षणं सत्र समानदेशत्व सम्बन्ध इति नियमात् । प्रकृते च वर्तमान
त्वाविवक्षया समानदेशत्वलाभात् वर्तमानत्वाविवक्षायामपि विरोधिकाला
विवक्षाया नट साधुवात् यत्र चातीतत्वमनागतत्व वा कृतौ विवक्षित
दुग्धासु दोग्ध्याभिव्याहृतौ तत्रोत्तरत्वं पूर्वत्वं वा सम्बन्ध इति दोहनोत्तर
त्वादिकमेव प्रतीयते ननु समानकालीनत्वमित्यवधेयम् ।

[म] हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकांक्षायां व्याप्तिं पक्षधर्मतयोरुपदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात्तत्प्रदर्शनायोदाहरणम् । तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवभिष्टुनियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वम् । सामान्यलक्षणे—साध्यसाधनसम्बन्धबोधजनकत्वम् । साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधजनकत्वश्च विशेषलक्षणद्वयम् । न्यायावयवदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न । दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासार्वलिकत्वात् । यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्वेव व्याप्तिं प्रतीतिः । नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत् । उपनयान्तिव्याप्तेः । अतएवोपनयान्तिविधानप्रयोजकाजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् । एतदेवावयव्यतिरेकव्याप्तिविषयकत्वविशेषितं वि-

(ग) ननुदाहरणे यदाद्विरुक्तिप्रयोजिकायाः महानसर्वमहानसामान्यत्वादिना वक्तुर्यावसाधनाधिकरणप्रत्यायनेच्छारूपनीप्सायाः किं प्रयोजनं न हि साधनस्य यावदाधिकरणे साध्यसत्त्वज्ञानमनुमितिहेतुर्येन यत्पदे वीप्सा विना यावद्धूमाधिकरणानुपस्थपाने तत्पदेन तावदाधिकरणानां परामर्शाभवात्सकलसाधनाधिकरणे साध्यवत्त्वाप्रतीतेरनुमित्यनिर्वाहः स्यादिति पक्षत्पदात्तावदाधिकरणबोधो वीप्साप्रयोजनं भवेत्, नच व्याप्तिप्रत्यायनेच्छा वीप्सा तस्याश्चानुमित्यौपयिकबोध एव प्रयोजनमिति वाच्यम्, व्याप्तेश्च पदार्थवाक्यार्थत्वविरहेण तत्प्रत्यायनेच्छायामपि शाब्दतत्प्रत्ययस्यायोगात् मानसबोधे च वक्त्रभिप्रायानुपयोगात् यदि च तत्पदसमभिव्याहृतवद्व्यादिपदस्य धूमव्यापकताविशिष्टवद्व्यादिलाक्षणिकतया धूमादौ बहिर्व्याप्तिताम इत्युच्यते, तदा यत्पदे द्विरुक्तिं विनापि तज्ज्ञानसम्भवात्

[म]शेषलक्षणद्वयमित्यन्ये । अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सा
माहुः ॥ यत्तु च सामानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा ॥
केवलान्वयिन्यमेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारता

(ग) द्विरुक्तिवैयर्थ्यमित्याशेषे प्राचीनसमाधानमुपन्यस्यति । अत्र चेति । उदा-
हरणस्थयपदे चेत्यर्थः । व्यभिचारवारणायेलि । वीप्सामुद्दिश्य मानस
व्याप्तिज्ञानविरोधिव्यभिचारधीवारणप्रयोजनिकामाहुरित्यर्थः । य वद्वेत्वधिक-
रणे साध्यवत्त्वनिश्चये तेन विपरीतनिश्चयात्मकत्वेन साधनाधिकरणे साध्या
भाववत्स्वरूपव्यभिचारग्रहस्य प्रतिबन्धक इति भावः । नन्वेव वाच्यत्वादि
साध्यस्य यत्रोपायान्तरात्केवलान्वयित्वं गृहीतं अयमेव न भिन्नः । एतद्वृत्ति-
यावद्भ्रमेवत्वादित्यत्र च हेतावेकमात्रवृत्तित्वं गृहीतं तत्र हेनौ साध्यसामा-
नाधिकरण्यग्रहादेव मानसी व्याप्तिर्धीमममवति प्रथमेऽभावे साध्योक्तत्वा
ग्रहेण द्वितीये साध्याभाववत्तया गृह्यमाणेऽधिकरणे तरे हेनोरग्रहेण व्यभि-
चारग्रहासम्भवादित्युपयसिद्धव्याप्तिकसाधकतानुमाने यथोदाहरणं न प्रयु-
ज्यते तथात्र सामानाधिकरण्यलाभायांदाहरणप्रयोगेऽपि द्विर्यत्पदं न प्रयु-
ज्यते इत्यत्रेष्टापत्तिगाहः । यत्र चेति । सर्वत्रैव द्विरुक्तिरनपेक्षतेति स्वमत-
माह- वीप्सायामपीति । अयमाशयः । द्विर्यत्पदप्रयोगेऽपि सकलसाध-
नाधिकरणपरत्वाग्रहे व्यभिचारतादृक्स्थाय्यव्यभिचारधियोऽनिवृत्तिः तत्परत्वं
ग्रहापेक्षायां यद्योगमाश्रय्याम्भा साधननिष्ठव्याप्तिरत्यर्थमेव गृह्यतां तत्
एव लक्षणया व्याप्तिशब्दबोधमममवात् । तत्र व्यभिचारशब्दायां अविरोधि-
त्वात् यावत्साधनवति साध्यवत्त्वबोधाय द्विर्यत्पदमनर्थकमेव । अतएव यत्रैवं
तत्रैवमिति प्राचामुदारणोपदर्शनमपि सङ्गच्छते, आवश्यकश्च व्याप्तेः शब्द-
बोधः अन्यथा समानप्रकारतामपुरस्कृत्य विपरीतधियो विरोधितायां दुष्क-
र्यतया महानरुच्यादिना सकलधूमाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधेऽपि धूमवत्त्व-
प्रकारेण तत्र तत्रैव साध्याभावशङ्कायां अनुच्छेदेन मानसव्याप्तिप्रदममवात्,
एवमद्विरुक्तेनापि यत्पदेनैकरूपेण विभिन्नरूपेण वा सकलधूमाधिकरणोपस्थिति-

[म] दवस्थमिति तु वयम् । वीप्सा च यत्पदे न तु तत्पदेऽपि ।

सम्भवात् तदर्थकतया द्विरुक्तिसार्थक्यमपि दुर्वचम् । न च सकृदुच्चारितेत्यादि
व्युत्पत्तिविरोधादेकस्माद्यत्पदाज्ञानेकाधिकरणबोधस्तम्भवतीति वाच्यम् ।
सकृदुच्चारितस्य नानाशक्त्याऽबोधकतायापेव व्युत्पत्तेः सर्वनाम्नाच्च बुद्धिस्थ-
तावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्नत्वेन नानाधर्मिणामनुगमात् नानार्थेषु
शक्तेरैक्येन व्युत्पत्तेरविरोधात् । अन्यथा द्विरुक्तिस्यले एकस्यैव पदद्वयरूपा-
देशस्थाननया पदभेदविगृहेण द्विरुक्तावपि नानार्थबोधानुपपत्तेः । कथञ्चि-
दर्थद्वयबोधकत्वनिर्वाहेऽपि गुणोऽर्थबोधस्य निर्वाहयितुमशक्यत्वाच्चेति ।
अथ द्विरुक्तस्थले एव व्याप्तौ निरुद्धलक्षणा, अत एव यत्पदप्रयोगेऽपि
वादिवाक्ये स्वारसिकलक्षणाविरहेण न व्याप्तिबोधनिर्वाहः । वस्तुतो व्याप्ति
भाष्यशाब्दबोधानुगमेन चेदुदाहरणप्रयोगः तदोपनयव्याप्यपदेनैवोदा-
हरणेऽपि व्याप्तिबोधनं युज्यत इति सकलधूमाधिकरणे साध्यवत्त्वबोधनाय
यो यो धूमवानित्युदाहरणम् । इत्थं च यत्पदस्य सकलधूमाधिकरणपरताया अ-
वश्यकतयाऽद्विरुक्त्यत्पदस्य सत्त्वात्त्वानियमेन तत्पदत्वमहायं द्विरुक्तेराव-
श्यकता । एव नित्यवीप्सयोरिति सूत्रेण द्विरुक्तिविधानस्य नित्यतया सकल-
धूमाधिकरणपरत्वे यत्पदस्य द्विरुक्तस्य साधुत्वमेव न स्मादित्यतो द्विरुक्ते-
रावश्यकता इत्याशयेन यत्पदे द्विरुक्तिमभ्युपेत्य तत्पदे द्विरुक्तिं स्पष्टयति ।
वीप्सा चेति । द्विरुक्तिनिवमोऽपि कदाचिद्यत्पद एव न तु तत्पदेऽपीत्यर्थः ।
सर्वत्रैव तत्पदे न द्विरुक्तिरिति नार्थः । * विवरणं वाचं स सम्भविष्यति इत्यादि
छन्दोनुशोधादिना द्विरुक्तिदर्शनात् । न्याय्ये तु प्रयोज्यमानेऽधिकृत्या
न्याय्यतया साधुत्वेऽपि न तत्र द्विरुक्तिः सकलधर्मिपरायनेच्छारूपवीप्सा-
सत्त्वेऽप्यद्विरुक्तनपदस्य साधुता सम्भवः मदाकविप्रयोगदर्शनात् , एतदपि
स्पष्टयितुं भवभूतिना (भवभूतिना-पा) तथा प्रयोगो दर्शयेत्यते, द्विरुक्त-
यत्पदबोधिनानाधर्मिणामेकेन तत्पदेन परामर्शायोग इत्याशङ्का निरस्यति ।

विरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शात् बुद्धिस्थवाचकत्वा-
दिति न व्युत्पत्तिविरोधः । यथा यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ
नम्रस्य तन्म ” इत्यत्र । इदं च साध्यसाधनोभयाभय
विकेलानुपदर्शिनान्वयविपरीनोपदर्शितान्वयानुपदर्शित-
व्यतिरेकविपरीनोपदर्शिनव्यतिरेकमेदामासरूपमिति ।

• इति उत्तरविन्तामणःपुद्गलहरणग्रन्थः •

विरूपेति । महानरुत्त्वमहानमान्दस्यादिना विमिश्रमकारोपेयमर्थः । तत्प-
देन परामर्शात् । तत्पदेन परामर्शमगमवात् । तत्पदस्य परामर्शकताया-
म, व्युत्पत्तिविरोधे द्विरुक्त्यस्तदेनावि सावद्वर्मिषोषातमगमवात् व्युत्पत्ति-
विरोध एव न कथमिषाकाशावामाह । बुद्धिस्थवाचकत्वादिति बुद्धि-
मकारावच्छिन्नेषु सर्वेष्वेकशब्देतिवच्यं । व्युत्पत्त्यनिरोध इष्टान्तेन ददति ।
यथेति ।

इति श्रीमन्महाभट्टोपाध्याय गदापरमहंसाचार्यशक्तवर्तिविरचितेन

शुक्तिनिर्देशकज्ञानमालाधारात्रितकल्पनापराधाराधारा

कविप्रसाध-अनुमानदीपितिरूप्यग्राम्

अवधमन्थः सम्पूर्णः ॥

उदाहरणानन्तरं भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे-
वर्तते न वेत्याकांक्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः ।
तच्चानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनय-
त्वमिति सामान्यलक्षणम् । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोध-
कावयवत्वम् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्पक्ष-
बोधकावयवत्वं च विशेषलक्षणद्वयम् । उदाहरणान्त एव
प्रयोग इति न वाच्यम् । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्म-
तावगाहिनी अवयवान्तरादलाभात् । तदनभ्युपगमेऽपि पक्ष-
धर्मताया अलाभात् । न तु हेतुवचनादेव तदवगमः । तस्य
को हेतुरित्यकांक्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्प-
रत्वात् । वादिवाक्यादेवाक्षेप इति चेन्न । तदर्थस्यासिद्धत्वेन
अनाक्षेपकत्वात् । अन्यथा प्रतिज्ञावाक्यादेव सर्वापेक्षे अव-
यवान्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति
चेन्न । तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र तदसम्भवात्
प्रतिपक्षेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च ।
अन्यथा अवयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गादिति ॥

इति तत्त्वचिन्तामण्युपनयग्रन्थः ।

—२३४९६०२—

उपनयानन्तरं निगमनम् । तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्श-
प्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षधर्मतार्थीप्रयुक्तसाध्यधी-
जनकावयवम् । नच व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्चेत्तुर्भिरेवावयवैः
पर्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम् । अवाधितास्तप्रतिपक्षितत्वयोर-
लाभे चतुर्णामप्यपर्यवसानात् अथाभिधानाभिधेययोः व्याप्ति-
पक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्यवसानेन अवयवान्तरा-
णां निराकांक्षत्वम् । विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव लाभा-
त् अन्यथा निगमनेनापि तदधारणात् । न हि तद्विशेष-
दर्शनमनादृत्यैव तन्निवर्तकम् । सिद्धनिर्देशतया धारयनीति
चेन्न । स्वरूपमात्राभिधानात्साध्यत्वानुपस्थौ तस्मादिति

हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि बाधसत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानेनानुत्पत्तिदर्शनात् । तदभावाद्योधने समीहितानिर्वाहान् । अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं ननु तद्वोधस्य मानाभावादसिद्धेश्चेति किमर्थं बाधादिविरहो बोधनीय इति चेन्न । यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावाज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः । न चानन्वयः । तस्मादित्यन्वययलादेव हेत्यनाकाङ्क्षितत्वलक्षणसिद्धत्वज्ञानात् न त्वन्वयात्प्राक् । इह केचित् । यथा तस्मादिति सर्वसाम्ना हेतोः परामर्शपूर्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि नथेति सर्वसाम्ना सिद्धस्थल इव विरोधादिवारणाय युक्त इत्याहुः । तन्न । नथेति स्वरूपे, प्रकारे सादृश्ये वा । आद्ये तथा चाप्यमिति प्रकृमात्तथेति हेतुमानित्यर्थस्स्यात् । तथा चानन्वयः । न हि हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमित्यन्वितम् । न द्वितीयः । सामान्येन पक्षस्याप्यन्वयव्याप्तौ प्रवेष्टात् । तत्प्रकारान्वयः तत्तत्वेत्यनन्वयात् । अत एव न तृतीयोऽपि । अमेदानुमाने च अन्वयिनि तस्मात्तथेति सादृश्यान्वयाभावात् । बहुनां च प्रक्रमे विशेषणानन्वयात् बाधिवारणे च योग्यनान्वयेऽतिप्रसङ्गात् । तस्मादित्यत्र तु हेतुविभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः । तस्मादनित्य इत्यभिधाने च विशिष्य सिद्धान्तादवगम्यते । पूर्वं साध्यनयोक्तस्य समर्थहेतुसम्बन्धेन पुनरुत्कीर्तनात् । अन्यथानर्द्धपथ्यात् । संशयप्रयोजनादयस्त्वयपचलक्षणाभावादेव नावयवाः । किन्तु न्यायाङ्गनया न्यायान्तर्गतत्वेनोपयुज्यन्त इति नाधिक्यम् । कण्ठकोट्टारस्य च सार्वत्रिकत्वं समर्थविशेषोपयोगिन्यादिति ।

इति श्रीमद्वेङ्कटेश्वरः पादयः परिवर्चिने तत्त्वचिन्तामणायनुमानसंरुद्धे

अथयमन्यस्तम्भूर्ण ।

कांच्यां-श्रीसुदर्शनमुद्रायंत्रालये कृत्याण पुस्तकानि.

वैदिकग्रन्थाः ।		न	नाम	रु	आ
न.	नाम	रु	आ		
१.	श्रीसूक्तभाष्यम्	०	२	१६. यतिलिङ्गसमर्थनम्	० ४
२.	पुरुषसूक्तभाष्यम्	१	०	१७. प्रपन्नपारिजात	० ४
३.	तेत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्	३	०	१८. न्यायमास्कर	} १ ८
४.	सन्ध्यावन्दनभाष्यम्	०	८	(जगन्मिथ्यात्वखण्डनम्)	
वेदान्तग्रंथाः ।				१९. भेदवाद तत्त्वबुद्ध्याय	} ० ४
५.	शतदूषणी भा-१	४	६	विचारश्च	
६.	शतदूषणी भा-२	३	१२	२०. दृश्यत्वानुमाननिरास	} ० ४
७.	शतदूषणी भा-३	३	१९	वाद मोक्षकारणतावादश्च	
८.	शतदूषणी भा-४	३	१२	२१. कार्याधिकरणवाद भा	१ ० १०
९.	भगवद्गीता प्रतीपदा	} २	२	२२. कार्याधिकरणवाद भा	१ ०
	भविष्यसंहिता			२३. कार्याधिकरणतत्त्वम्	० १४
१०.	भगवद्गीता श्रवणमुनि	} २	४	२४. श्रीरामानुजसि	} १ ०
	व्याख्य संहिता			द्वान्तसार	
११.	गीतार्थसंग्रह रक्षमा	०	६	२५. श्रुतितात्पर्यनिर्णय (यन्त्रस्थ)	
संहिता				मीमांसा ग्रन्थाः ।	
१२.	तत्त्वनिर्णय	०	४	२६. भाट्टरदस्यम्	१ ८
(शैववैष्णववाद)				२७. मीमांसापादुका	० ७
१३.	सिद्धान्तचिन्तामणि	०	१२	२८. मीमांसाकौस्तुभ भा	१ ४
१४.	पाराशर्यविजय	४	०	२९. " " २	१ ८
(प्रथमाध्यायप्रथमपाद)				३०. " " ३	
१५.	वेदान्तविजय [गुरु	} (यन्त्रस्थ)		३१. मीमांसाकौस्तुभ भा	१ ६
	विद्याविजय, ब्रह्मविद्या			३२. मीमांसाकौस्तुभ भा	१ ६
	विजय, साक्ष्य विजय,			३३. " " ६	
	अद्वैतविद्याविजय, परि			३४. " " ७	
	करविजय]			३५. " " ८	
				३६. " " ९	
				३७. " " १०	

